

# „Animus noster ardet in Transsylvaniam”

Beszélgetés Oborni Terézszel

*Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végzett történelem–levéltár szakon. Ezt követően, 1983 és 1986 között a Nógrád Megyei Levéltár (Salgótarján), majd 1986 és 1991 között a Magyar Országos Levéltár munkatársa volt. Az utóbbi helyen az Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak referenseként tevékenykedett. 1991 és 1994 között az ELTE Történelmi Segédtudományok Tanszékén tudományos ösztöndíjasként a levéltár szakos hallgatókat tanította latin nyelvre, valamint középf- és kora újkori forrásszövegek olvasására. 1993-tól az akkori Janus Pannonius, ma Pécsi Tudományegyetem Közép- és Kora Újkori Történelmi Tanszékének oktatója, mára docense. 1995 és 1998 között a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Intézetének megbízott előadója is volt.*

*KD: A hazai történész-társadalom Erdély-kutatóként tart számon. Miért és hogyan választottad ezt a pályát?*

OT: Pályaválasztásomban, ahogyan gondolom sok mindenkinek, a középiskolai évek voltak meghatározóak. Mivel én Egerben jártam középiskolába, ami köztudottan az egyik leghíresebb történelmi városunk, részben ez határozta meg érdeklődésemet, részben pedig középiskolai történelem tanáromnak, Bán Péternek köszönhetem, hogy igen hamar kiderült: valami történelemtudománnyal kapcsolatos pályát fogok választani. Ő, abban az időben, amikor én gimnáziumba jártam, pályát változtatott. Középiskolai tanárból levéltáros lett és elkezdett a Heves Megyei Levéltárban dolgozni, ahová tanítványai közül sokakat, közöttük engem is magával vitt olykor-olykor. Az a csodálatos világ, amit abban a levéltárban megismertem, és az a rendkívül meghatározó kíváncsiság, amit ott éreztem, végül is oda vezetett, hogy 1978-ban, amikor érettségiztem az ELTE-re jelentkeztem történelem–levéltár szakra. Egyetemi tanulmányaim alatt két szakom közül, meg kell mondanom, hogy a levéltár

szak volt a meghatározóbb, és az ott tanultak döntő hatással voltak a most már célirányosan kialakuló érdeklődésemre. Levéltár szakon abban az időben, amikor én jártam, '78 és '83 között, másodév után, talán kissé mulatságos szóval nevezve, „*bifurkálódni*” lehetett. Ez a szó azt jelenti, hogy kettéosztható volt az évfolyam. Érdeklődés szerint, középkori speciális és újkori tanulmányokat választottuk. Kevesebben voltunk azok, akik a középkori speciális tanulmányokat folytattuk, de semmiképpen sem bántam meg, mert ott tanultam meg azokat az alapokat, amelyek segítségével, azokat továbbfejlesztve, megtanultam a forrásokkal bánni. Még visszatérve az egyetemi tanulmányaimra: a levéltár szak utolsó három évében azután, meghatározóak voltak a középkori tanulmányok, amelyeket elsősorban Gerics József professzor úrnak köszönhattünk, és néhány olyan levéltáros tanárunknak, akiknek a hatása évekre kihatóan fontos volt az én életemben. Történelem szakon nem sok mindenkire tudok emlékezni, aki igazán meghatározó élményt jelentett volna. Egyedül Unger Mátyás volt, aki – talán nem annyira ismert a mai hallgatók körében, mivel ő nem olyan sokat publikált, de – tanár egyéniségként felejthetetlen volt. Minket, akik hozzá jártunk, rendkívüli igényességre tanított. Ha már Unger tanár úrnál tartok, vagy őt említem, akkor semmiképpen nem feledkezhetek meg akkori és sok vonatkozásban ma is példaképemről, Bak Borbáláról, akit persze mindannyian, akik hozzá jártunk, évtizedek óta csak megpróbálhatunk utolérni, végül még Sinkovics István professzor urat említeném. Mindenesetre talán ők voltak azok, akik az egyetemi éveimet meghatározták.

*KD: 1983 és 1986 között a Nógrád Megyei, míg 1986 és 1991 között a Magyar Országos Levéltár munkatársa voltál. Mi volt itt a feladatod?*

OT: Az egyetem végeztével, '83-ban a Nógrád Megyei Levéltárba kerültem, ottani levéltár-igazgatóm, Á. Varga László meghívására, ő jelenleg Budapest Főváros Levéltárának igazgatója. Közel három évet dolgoztam Salgótarjánban, és ez arra volt jó, hogy egyrészt megtanultam azokat a feladatokat, azokat a munkákat, amelyeket egy megyei levéltárban kell végezni, tisztába jöttem az iratanyag

általános jellegzetességeivel. Nógrád megyében a 17. századtól kezdve található források. Elsősorban a 17. századi iratokkal foglalkoztam, de egészen a 20. századig, a tanácsi iratok selejtezéséig mindent kellett csinálnom, és ez rendkívüli jó iskola volt számomra. Egy egészen más és új korszak kezdődött az életemben, amikor 1986. szeptember 1-jén az Országos Levéltárba kerültem. Oda ugyanis volt egykori tanárom, Pap Gáborné hívott, még hozzá nem akármilyen feladatkörre, hanem az Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak megürült referenciájába. Ez borzasztóan nagy és félelmetes feladatnak tűnt számomra akkoriban, különösen azért, mert azután a Trócsányi Zsolt után kellett átvennem ezt a referenciát, akinek a neve azt hiszem nem ismeretlen a hallgatók, a történelemmel foglalkozók és különösképpen az Erdély iránt érdeklődők körében. Szerencsémre Trócsányi Zsolt még egy évet élt azt követően, hogy odakerültem a levéltárba, és bár ő a Nagykutatóba tette át székhelyét, megvolt az a lehetőségem, hogy bármikor, amikor valamit nem tudtam, márpedig nagyon sok mindent nem tudtam, akkor lemehettem hozzá, és megkérdezhettem tőle, hogy *„Jaj Istenem, most mit csináljak?”*. A levéltáros szakma egy olyan művészet, egy olyan feladat, amelyet az ember egy életen át tanul, és amit ráadásul könyvekből nem lehet megtanulni. Az egyetlen lehetőség, hogy a „régiektől”, az idősebb kollégáktól mindent magunkba szívjunk, amit csak lehet. Ezt már ott, nagyon rövid idő alatt felmértem, és tudatosan törekedtem arra, hogy azoktól a nálam nem is sokkal idősebb kollégáktól, akik már néhány éve vagy évtizede levéltárosok voltak, mindent megtanuljak, amit csak lehetséges. Nagyon nagy szerencsém volt, ahogy azok az emberek, akikkel ott együtt dolgozhattam, – például az előbb említett Trócsányi Zsolttal, akivel sajnos csak egy évig voltam ilyen kapcsolatban, és az sem volt olyan intenzív, mint amennyire én szerettem volna –, sokat átadtak nekem tudásukból. Közülük néhányat név szerint is megemlítenék: Ress Imre, aki az osztályvezetőm volt, és akivel együtt dolgozni is nagyon szerettem; aztán Nyulásziné Straub Éva, Bakács Bernadette, Judák Margit, Érszegi Gézané, Vissi Zsuzsa. Velük még a raktárba bemenni is nagyon jó volt, mert ha csak a polcok között jöttünk-mentünk, akkor is olyan információkat „csepegtettek” el, amelyek a későbbiekben rendkívül jól használhatónak bizonyultak. Immár a

feladatomra rátérve. Az Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak az egyik legnagyobb iratanyagát alkotják az Országos Levéltárnak. Ebbe tartozik egyébként az előbb jelzett címen kívül a B-szekció, tehát a Bécsi Erdélyi Udvari Kancellária Levéltára is. Ez teljesen lefedi az Erdélyi Fejedelemség történetét, sőt egészen a 19. századig az Erdéllyel kapcsolatos, Magyarországon fellelhető levéltári anyagot. Összesen majdnem 5000 irat-folyóméternyi anyagot tesz ki. Egy kisebb fajta megyei levéltár iratanyaga sem sokkal több ennél. Ezt megtanulni, az iratokat megismerni, és egyáltalában olyan szinten kezelni, hogy arról felvilágosítást tudjak adni a hozzám érkező kutatóknak, nem egykönnyen ment, és nem rövid időt vett igénybe. Talán éppen addigra, mire eljöttem az Országos Levéltárból, tehát öt év elmúltával mondhattam azt, hogy értek az anyaghoz, eligazodom benne, tudom, hogy egy-egy kérdés felvetésekor hová nyúljak vagy mit kell megnéznem. Mindenképpen egy meghatározó korszaka volt az életemnek ez az Országos Levéltárban eltöltött öt év, már csak azért is, mert ahogy szoktam mondani, ez az időszak még egy egyetemmel fölért. Tehát én úgy érzem, hogy annyit tanultam ezalatt az időszak alatt, hogy az egyenértékű volt még egy egyetemi képzéssel. Ennek azután hasznát is vettem későbbi kutatói és egyetemi oktatói pályám során.

*KD: Mi mindent tanultál szerinted levéltárosi munkád folyamán?*

OT: Elsősorban megtanultam a forrásokat mindenképp felett tisztelni. Azt tanultam, amit már Gericics professzor úr és Bak Borbála tanárnő is „belénk vert” az egyetemen: a források tiszteletén túl a pontosságra és a precizitásra való törekvést, és azt, hogy a történelemhez, a múlt rekonstrukciójához csak ez az egy és egyetlen egy út vezet. Ez azért sem volt nehéz, mert – amit már középiskolás koromban is éreztem – mérhetetlen és olthatatlan kíváncsiság vezérelt engem a források irányába. Hétköznapiabban nyelven szólva, mindig érdekelt, hogy mit írtak azok az emberek, akik évszázadokkal ezelőtt éltek, hogyan fogalmaztak, mire gondoltak és milyen volt az ő világuk. Ezt pedig máshonnan, mint a forrásokból megtudni nem lehet. Amikor levéltáros voltam, akkor úgy éreztem, hogy ez a legcsodálatosabb dolog, amit csinálhatok az életben, és a raktárban enyém az

egész világ és annyit olvasgathatom ezeket a forrásokat a saját élvezetemre és szórakozásomra, amennyit csak akarom. Tehát ez mindenképpen nagyon érdekes munka volt számomra.

*KD: Milyen hatással voltak ezek a levéltári évek későbbi kutatói pályádra?*

OT: A forrásokkal való foglalatosságot a történész feladatai közül az egyik legfontosabbnak tartom éppen talán az indíttatásomból fakadóan, és változatlanul úgy gondolom, hogy a források igényes és a tudományos követelményeknek megfelelő publikálása az egyik legfontosabb feladatunk. Még hozzá azért, mert nemcsak a saját szempontunkból, de a történettudomány egésze számára is örök és maradandó értéket jelent ezeknek a forrásoknak a másokkal való megismertetése.

*KD: Ebből is láthatjuk azt, hogy a forráskiadás mindig is központi szerepet játszott az életedben. Mi a véleményed a modern forráskiadásról és annak módszereiről?*

OT: Úgy gondolom, hogy a forráskiadás módszereivel való foglalatosságom mellékterméke eddigi szakmai pályafutásomnak. Azért „mellékterméke”, mert az Erdélyi Fejedelemség kutatását tartom a fő szakterületemnek, de mivel ezt lehetetlen a forrásokban való elmélyedés nélkül kutatni, óhatatlanul szembetalálkoztam azzal a problémával, hogy hogyan lehet, kell és érdemes a forrásokkal foglalkozni. Ugyanakkor ez az egyetemi oktatói pályafutásomnak is a következménye, hiszen már mondhatom, hogy ebben az évben tíz éve annak, hogy különböző egyetemeken tanítok, és mindenhol az egyik talán legfontosabb tantárgyam a forrásszövegek olvasása és értelmezése volt. Ebből fakadóan a források publikálásával kapcsolatos kérdések nagyon közelről érintenek. Természetesen igyekszem ebből is kivenni a részemet, és mivel magam is publikálok forrásokat, fontosnak tartom, hogy a régebbi forráskiadási módszereket modernizáljuk és átalakítsuk. Lényeges az is, hogy megtaláljuk azokat a módszereket, amelyekkel elősegítjük, hogy az olvasó, tehát a forrást kézbe vevő olvasó a szövegekben a legkönnyebben

és leggyorsabban el tudjon igazodni. Vagyis hadd említsek most fő alapelvként egy dolgot, amelyet persze nem én találtam ki, hiszen már a múlt század végén a Történelmi Társulat tagjaiban, majd e század elején Szekfü Gyulánál felvetődött, de magam is vallom és ezzel értek egyet, hogy a forráskiadásnak az a célja és akkor a legjobb, hogyha a kiadványt kézbe vevő olvasó úgy tud a forrással szembetalálkozni, mintha azt magában a levéltárban olvasná. Sőt, még ennél is továbbmenve, úgy kell találkoznia a forrással, hogy a közzetevő őt megsegítse annyiban, hogy minden olyan nehézséget megold, amellyel a levéltárban az olvasónak kellene megküzdenie. Vagyis: feloldja a rövidítéseket, a dátumokat, kitölti azokat a hiányokat, amelyek a szövegből rekonstruálhatók, tehát a lehető legkönnyebben olvasható módon, a lehető legteljesebben adja közre az adott forrást. Ezzel egyrészt védjük a levéltári anyagot, ami nem egy utolsó szempont, másrészt pedig megkönnyítjük a kutatók munkáját. Ebben látom a forráskiadás lényegét, hozzátéve még azt, hogy sok olyan probléma van még, amely speciálisan a 16–17. századi iratoknál kerül elő.

*KD: Mondhatjuk-e azt, hogy az Országos Levéltárban végzett munkád határozta meg kutatási témádat, azt, hogy figyelmed az Erdélyi Fejedelemség története felé irányult?*

OT: Igen. Ezt teljes mértékben így van. Amikor egyetemista voltam, akkor – mivel Egerből jöttem – mi más érdekelhetett volna, mint a végvárok. Ennek megfelelően első munkámat Érsekújvár történetéből írtam, szakdolgozatom témája is ez volt. Akkor még úgy gondoltam, hogy a jövőben is a végvárakkal szeretnék foglalkozni. Amikor azonban egy ilyen nagy referenciát megkap az ember, mint Erdély, és nap mint nap ezzel kell foglalkoznia, ezt kell olvasnia, és az érdeklődő kutatók miatt bele kell ásnia magát mindenféle kisebb-nagyobb témába a 16. századtól a 19. századig, elkerülhetetlenné vált, hogy egyre jobban érdekelni kezdjen Erdély története. A korszakom maradt a 16–17. század, sőt, egyre inkább a 16. század felé koncentrált. Azután teltek-múltak az évek, és való igaz, hogy az ember annyira beleszeret az anyagába – ezzel azt hiszem, nem mondok újat azoknak, akik levéltárosok, hiszen min-

dannyiunkkal ez történik –, hogy teljes egészében Erdély felé fordult az érdeklődésem. Nap mint nap Bethlen vagy Rákóczi György leveleket olvasva, vagy éppenséggel Szapolyai Jánostól vagy János Zsigmondtól azt a megmaradt, kevés megmaradt oklevelet, a téma-váltás elkerülhetetlen és végzetszerű volt, ha szabad így fogalmaznom.

*KD: Az erdélyi történelem mely területe felé kezdte orientálódni, és miért éppen ezt választotta?*

OT: Először is szeretném leszögezni, hogy az erdélyi történelem teljes egészében és minden vonatkozásában érdekel. Még mielőtt ugyanis valaki a gazdaságtörténészek táborába besorolna, hiszen egyáltalán nem érzem magam annak, mindazok ellenére, hogy a kandidátusi disszertációm és a nemrégiben abból megjelent kötet<sup>1</sup> címében és tartalmában is gazdaságtörténeti kérdéseket fejteget. Ha magam fogalmazhatom meg az érdeklődési területemet, akkor ez inkább a fejedelemség államiságának fejlődését, kormányzatát, kormányzattörténetét és jogtörténetét érinti és fogja érinteni a következőkben. Az utóbbi kijelentésbe már egy kicsit terveimet is belefoglaltam. A gazdaságtörténet ott csatlakozott be ebbe a képbe, amikor 1993-ban vagy '94-ben, már nem is emlékszem pontosan, egy nem is olyan hosszú kutatást folytattam a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban,<sup>2</sup> és ott, azt kell mondanom, szerencsés kézzel – de ahogy Gecsényi Lajos fogalmazott: „A szerencse is a jó levéltárosokat kíséri.”, és hadd legyek olyan szerénytelen, hogy azt higgyem magamról, hogy én jó levéltáros voltam –, a Hofkammerarchivban<sup>3</sup> egy olyan kéziratához nyúltam, amely valóban kézirat volt, amennyiben kézzel volt írva, de az adott gyűjteményhez semmi köze nem volt. Ebben megtaláltam az 1550-es évek Habsburg adminisztrációja által Erdélyben készített, illetve készített gazdasági feljegyzések tömegét. Ez annyira érdekes volt, hogy az Erdély-kutató

---

<sup>1</sup> OBORNI Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt, 1552–1556*. Budapest, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002. (FONS Könyvek I.)

<sup>2</sup> Házi-, Udvari- és Állami Levéltár. Az osztrák állami levéltár elnevezése.

<sup>3</sup> Finanz- und Hofkammerarchiv. Az osztrák állami levéltár pénzügyi iratokat őrző része.

kapva kapott a témán. Ez az 1551 és 1556 közötti Habsburg fenntartóság időszaka Erdélyben, amikor Haller Péter az akkori kincstartó, aki ugyan csak egy évig viselte hivatalát, rendkívül átfogó és nagyon részletes jelentést készített Erdély akkori gazdasági és pénzügyi helyzetéről. A gazdaságtörténeti téma maga után vont, illetve magába foglalta a korszaknak, ennek az öt-hat évnek a kormányzattörténeti vonatkozásait is, hiszen maguk a gazdasági, pénzügyi feljegyzések, adatfelvételek azért készültek, mert I. Ferdinánd ekkor arra készült, vagy legalábbis azt tervezte, hogy Erdélyben is – Magyarország más területéhez, konkrétan a Pozsonyi Kamarához hasonlóan – egyfajta kamarai igazgatást vezessen be. Ehhez pedig adatfelmérésre volt szükség, így születtek meg ezek az előbb említett dokumentumok. Munkám során a gazdasági kutatáshoz hasonló értékű és mélységű a kormányzattörténeti átszervező kísérletekre vonatkozó kutatást is végeztem, és bizonyos következtetéseket is levontam. Tény, hogy I. Ferdinánd megkísérelte, majd úgy vélte, hogy nem célszerű Erdélyben bevezetni a kamarai igazgatást, megtartotta a kincstartói rendszert. Mégis inkább azt mondanám, hogy egyfajta átmenetet lehet itt észlelni, olyan átmenetet, amely az újkori kormányzati szisztéma kialakítása felé vezet. Ez annyiban ritka, hogy megmaradt ennek a félig kész vagy átmenetinek nevezhető fázisnak, és a történelem alakulása miatt nem válhatott újkorivá az erdélyi közigazgatás. 1556-ban ugyanis visszatértek Izabelláék és egy egészen más fajta struktúra jött létre Erdélyben, illetve a hozzá csatolt tiszántúli vármegye töredékek területén. Így alakult első nagyobb munkám, amelyet Erdély történetéből írtam, ezért említettem, hogy csak érinti a gazdaságtörténet területét.

*KD: Milyen kutatási eredmények voltak az elmúlt tíz évben? Mi hiányzik esetleg a kutatásokból?*

OT: A magyar történettudomány utolsó nagyszabású vállalkozása a három kötetes *Erdély története* volt, amely 1986-ban jelent meg, illetve annak rövidített, idegen nyelvű változatai. Ez a mű arra volt hivatott, hogy összegezze a történészek akkori tudását Erdélyről. Ám roppantul nehéz feladat valóban mindent egybefoglalni, és ezért van az, hogy kisebb-nagyobb fehér foltok is maradtak a kötet-

ben. Úgy gondolom, azóta az volt, az lett volna a feladatunk, mármint azoknak, akik Erdély történetével foglalkozunk, hogy kisebb résztémákban alap kutatásokat folytassunk, és olyan újabb ismeretanyagot halmozzunk fel, ami majd jól beépíthető lesz egy újabb nagy szintézisbe.

Szerencsére az elmúlt évtizedben is folytak, és máig folynak ilyen kutatások. Budapesten kívül Szegeden is vannak kiváló, Erdélyt kutató kollégák, a Miskolci Egyetemen pedig jelentős, erdélyi vonatkozású forráskiadás készül, igaz, ennek jelenlegi állásáról nincs információ. Megpróbálom követni, hogy milyen kutatások folynak, új disszertációk vagy könyvek születnek a fejedelemségkori Erdéllyel kapcsolatban. Szerencsére általában ismerjük egymást, nem is vagyunk olyan sokan, így nem okoz gondot az azonnali, friss információk beszerzése. Itt most nem szeretnék nevetek felsorolni, nehogy véletlenül is valakit kihagyjak a névsorból, de azt hiszem a kutatások terén nem rossz a helyzet. És hogy mi hiányzik? Az, hogy ennél rendszeresebben folyjanak a kutatások, jó lenne elérni, hogy főként az alap kutatásokat és a forráskiadásokat összehangoljuk, és talán lehetne még jobb a kommunikáció közöttünk. Bár az is igaz, hogy jelenleg két-három komolyabb kutatócsoport dolgozik OTKA-támogatással erdélyi témán, és jó néhány olyan, pályája kezdetén álló fiatal kutató is van, aki Erdéllyel, a fejedelemség korával kíván foglalkozni. Őket biztatnám, hogy bár a kutatómunka lassú folyamat, és a mai felgyorsult, produkció-orientált világban ezzel nem lehet gyors sikereket elérni, de ne adják fel, mert mi ugyanazt mondhatjuk el, amit a Báthory István által Erdélybe hívott jezsuita atyák egyike: *Animus noster ardet in Transsylvaniam.*

*KD: Milyen kapcsolatai vannak a jelenlegi erdélyi és magyarországi történetírásnak?*

*OT: Ha valaki azt állítaná, hogy jó, azt a magam részéről erős túlzásnak tartanám... Mindenkinek személy szerint ugyan megvannak a kapcsolatai az erdélyi kollégákkal, és ezeket igyekszünk a maximális mértékben kihasználni, jönni-menni konferenciákra itthon és odaát, beszélgetni, egyeztetni a kutatási témákat, de ez azért eléggé*

esetleges. Ezen a téren nagyon sok volna a tennivalónk, bár – mint mondtam – azt hiszem, egyénileg mindenki megteszi azt, amit tud, összehangolt együttműködésről nem beszélhetünk.

*KD: Sokszor azt gondoljuk, hogy Erdély mint téma igazából nem érdekelt mást csak a közép-európaiakat, ezen belül is leginkább a románokat és a magyarokat. Így azt szeretném megkérdezni, hogy milyen nemzetközi lehetőségek rejlenek az Erdély-kutatásban?*

OT: Ha úgy gondoljuk, hogy Erdély csak minket érdekel és a közvetlen környezetünket, akkor óriásit tévedünk. Ehhez még hozzáteszem, hogy ha így gondoljuk, akkor az kizárólag a mi hibánk. Mégpedig azért, mert rendkívül keveset publikálunk idegen nyelven. Így nem tesszük közzé a Nyugat-Európában Erdély, illetve a kelet-európai történelem iránt érdeklődők számára azokat a kutatási eredményeket, amelyeket az utóbbi évtizedekben elértünk. Igaz, hogy az *Erdély története*<sup>4</sup> rövidebb változata megjelent nyugati nyelveken is, de ez még mindig kevés. Számos olyan helyen jártam az utóbbi időben Európában és az Egyesült Államokban is, ahol volt lehetőségem végignézni a szabad polcos részekben a Magyarországról és Erdély történetére vonatkozó anyagokat, és rettenetesen kevés az, amit ebben a témában akár az egyetemeken, akár a könyvtárakban olvashatnak. Még a washingtoni Kongresszusi Könyvtár polcai is igen hiányosak ebből a szempontból, úgyhogy feladatunk, hogy idegen nyelven minél többet publikáljunk. A nemzetközi lehetőségekről azt tudom mondani, hogy mind Olaszországban, ahol szerencsém volt többször járni és beszélni emberekkel, mind az Egyesült Államokban van érdeklődés Közép-Kelet-Európa és benne Erdély története iránt. A Pécsi Tudományegyetemnek, és ezen belül is a Közép- és Kora Újkori Történeti Tanszéknek, ahol én dolgozom, az utóbbi években szorosabb kapcsolata alakult ki a washingtoni Georgetown University-vel. Májusban a Georgetown-iakkal együtt, ahonnan négy professzor érkezett Pécsre, egy közös konferenciát rendeztünk, amelynek az volt a címe, hogy „*Limits of Authority*”. Ez a különböző közép- és kelet-európai rendi monarchiákban a rendiség és az államhatalom, a ren-

---

<sup>4</sup> *Erdély története*. Főszerk.: KÖPECZI Béla. Budapest, Akadémiai, 1986.

diség és a központi hatalom kérdésével foglalkozott. Az előadások azért is voltak nagyon érdekesek és sikeresek, mert bár a konferencia kifejezetten Közép- és Kelet-Európa országait, területeit helyezte a középpontba, mégis nagyon sokszor szóba kerültek a nyugat-európai országok hasonló problémái. Végül is ez egy kifejezetten komparatívnak mondható előadásokból álló konferencia volt, és a nagy sikerre való tekintettel, és részben azért is, mert elég színvonalasnak találták az ottani kollégák a mi előadásainkat, jövőre meghívták a tanszékünk négy vagy öt oktatóját az ő egyetemükre egy hasonló konferenciára, illetve azért, hogy a hallgatók számára is tartsanak előadásokat. Ez mindenképpen azt jelzi, hogy érdeklődésükre számot tartanak ezek a témák, másrészt azt is jelzi, hogy a mi oktatói gárdánknak sem kell szégyenkeznie. Kutatási területeink felkelthetik az érdeklődést és alkalmasak arra, hogy egy ilyen távoli és Európától messze eső helyen is meghallgassanak minket. Ezen felül persze – mint említettem – nemzetközi folyóiratokban is kell publikálnunk, és vannak is ilyen irányú terveim mind az angol, mind pedig a német nyelvterületen.

*KD: Tíz éve dolgozol oktatóként előbb az ELTE-n, majd az akkori Janus Pannonius, ma Pécsi Tudományegyetemen. Hogyan tudnád jellemezni az oktatói munkát szépségeivel és nehézségeivel együtt?*

OT: Az oktatói munkának ugyanaz a szépsége, ami a nehézsége. Említettem már, hogy amikor levéltáros voltam, akkor azt gondoltam, hogy ez a legcsodálatosabb dolog, ami csak lehet a világon, mármint, hogy én levéltáros vagyok, és ez nagyon nagy elégedettséggel töltött el. Mígnem, a sors véletlenjei folytán, 1991-ben elkezdtem egyetemen tanítani, és akkor az én nagy hitem megdőlt. Azóta ugyanis azt szoktam mondani, hogy az is csodálatos dolog, ha az ember levéltáros, ennél csak egy csodálatosabb van: ha az egyetemen oktat. Nagyon jó érzés a hallgatók között lenni, azért mert olyan friss, vidám, fiatal, szellemi kihívásokkal teli légkörben él az ember, ami mellett egyszerűen nem lehet ellustulni és eltunyulni. Folyamatosan arra ösztönöz a tanítás, engem legalábbis, hogy képezzem magam, hogy mindig és mindent tudnom kell, amiről az egyetemistáknak be kell számolnom. Ez pedig állandó szel-

lemi izgalomban tartja az embert, bár nem tudom, mi történt volna, ha levéltáros maradok, valószínűleg akkor is állandó szellemi izgalomban éltem volna, csak némileg más területen és más módon. Másrészt, azt hiszem ezt nyugodtan mondhatom, nagyon kommunikatív személyiség vagyok, és számomra létkérdés, hogy az egyetemi légkörben éljek. Azt hiszem elég türelmes is vagyok, és így nem okoz az sem nagy problémát, ha a szakmai kérdéseken túl, ügyes-bajos dolgaikkal is hozzám fordulnak a hallgatók. Sőt, kifejezetten megtisztelőnek érzem az irántam megnyilvánuló ilyen irányú bizalmat. Nagyon szeretem a tanítványaimat. Azt hiszem, akik ezt közülük olvasni fogják, egyet is értenek ezzel. Az oktatói pálya nehézsége ugyanaz, amit csak ismételni tudok, hogy rendkívül sok emberre kell odafigyelni, és ez nagyon-nagyon sok energiát igényel. Ha ezt az energiát az ember szívesen adja, akkor ezzel nincs is semmi probléma, és én igyekszem maximálisan odafigyelni rájuk. Ugyanakkor mindig a csúcson kell lenni, azaz mindent ismerni kell a szakmában, nemcsak a kifejezetten Erdély történetére vonatkozó szakmai eredményeket, hiszen az önmagában kevés lenne. A tanítás a korszakban is maximális tájékozottságot igényel, sőt engem kifejezetten érdekelnek a középkor-kutatás eredményei, így azt is előszeretettel olvasom, ugyanakkor tisztában kell lenni a korszak historiográfiájával és a történetfilozófia utóbbi időkben mindjobban előretörő és a hallgatók körében egyre nagyobb figyelemre számot tartó irányzataival is. Azt hiszem, hogy történetfilozófiai elméleti kérdésekkel ugyanúgy fordulnak hozzám a hallgatók, mint ahogy – gondolom – más oktatókhoz is. Tehát az oktatói munka olyan felkészültséget igényel, ami sokszor nehézséget, de mindig rendkívüli élvezetet is okoz.

*KD: Az ország két legnagyobb egyetemén tanítottál. Milyen hasonlóságokat és különbségeket észleltél a két intézmény között?*

OT: A hallgatók között semmilyen különbséget nem tapasztaltam. Itt is vannak jók és rosszak, ott is vannak jók és rosszak. Ezen a téren mindkét helyen nagyon jól éreztem magam, de valamit azért le kell szögezmem: én az ELTE-n csak levéltár szakos hallgatókat tanítottam. Ráadásul nekik is azokat a tárgyakat, amelyek a legkö-

zelebb álltak a szívemhez. Tehát a 16–17. század latin nyelvű levéltári forrásainak olvasását és értelmezését. A levéltár szakos hallgatók pedig, az én tapasztalatom szerint, egy egészen különös fajtáját jelentik az egyetemi hallgatóknak, méghozzá azért, mert én tőlük sokkal többet vártam el, és sokkal több terhet is róttam rájuk, mint azokra a hallgatókra, akiket később történelem szakon tanítottam. Tőlük ugyanis ugyanazt az érdeklődést és kíváncsiságot vártam el, amellyel én is tanultam ezen a szakon és amellyel később levéltáros lettem. Meg kell mondanom, hogy nagyon-nagyon jó tapasztalataim voltak. Az egyetemi oktatóként általam elsőként tanított évfolyam, akikkel 1991 szeptemberében kezdtem el foglalkozni, meghatározó élményt jelentett számomra. Azt kell mondanom, hogy azóta mindannyian a barátaim is lettek. Sokan közülük mára kiváló levéltárosok és történészek, akikkel együtt dolgozom. Kisebb-nagyobb kérdésekben egymáshoz fordulunk, és nem szégyennel, hanem inkább büszkén mondom, hogy közöttük vannak olyanok, akikhez akár én is fordulhatok kérdésekkel és kérésekkel, mert most már ők azok, akik nekem segíteni tudnak. Közülük név szerint is hadd soroljak fel néhányat: Kenyeres István, Dreska Gábor, Kertész Botond, Toronyi Zsuzsa és Petrik István. Vannak, akik egy évfolyammal feljebb jártak ugyan, de azóta szintén kollégáimmá és jó barátaimmá váltak, mint Pálffy Géza, Németh István és Sunkó Attila. Ez nyilvánvalóan egy olyan kicsi és válogatott köre volt az egyetemi hallgatóknak, akikről nem a „nagy átlagra” vonatkozó következtetéseket vonhattam le. Ezért nekem csodás dolgom volt az ELTE Segédtudományi Tanszékén, amíg ott oktattam. A történelem szakos hallgatókkal kapcsolatos tapasztalataimat a Pécsi Tudományegyetemen és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szereztem. Ez egy kicsivel másabb élményt és másféle feladatot jelentett azért, mert a történelem szakon általánosabb, kevésbé speciális ismereteket tanítottam. Olyan előadásokat tartottam a magyar kormányzattörténet, illetve az Erdélyi Fejedelemség tárgyköréből, amelyek közül mindkettő egy nagyobb, átfogóbb téma, amelyet minden lehetséges szempontból meg kellett világítanom a hallgatóknak. Éppen ezért magam is arra kényszerültem, hogy a speciális ismereteken túl rendszerezem magamban azokat az ismereteket, amelyek a nagyobb korszakra, tehát a 16–17. szá-

zadra vonatkoznak. Ezeket az ismerteket ráadásul úgy kellett összefoglalnom a magam számára is, hogy azokat el is tudjam mondani a hallgatónak. Bízom benne és remélem, hogy ezt sikerült megtanulnom az utóbbi évek során. Nyilvánvalóan érzékelem én magam is, hogy az ember évről évre egy kicsit jobb a tanításban, mert ez is egy olyan foglalkozás, egy olyan szakma, amelyet nem lehet könyvből megtanulni. A gyakorlat nagyon sokat jelent, így azok az előadásaim, amelyeket az elmúlt tanév során tartottam, minden bizonnyal sokkal színvonalasabbak, kiérleltebbek és nagyobb rálátásról tanúskodóak voltak, mint azok, amelyeket öt évvel ezelőtt tartottam. Remélem, hogy ez a javulási folyamat majd folytatódik.

*KD: A közelmúltban jelent meg könyved Erdély pénzügyeiről I. Ferdinánd ideje alatt, de úgy tudom, hogy egy újabb publikációra készülsz. Milyen terveid vannak a közelebbi és távolabbi jövőre nézve?*

OT: Éppen a napokban fejeztem be egy másik kötet kéziratát, amely a művelt nagyközönségnek szól, és erdélyi fejedelmi életrajzokat fog tartalmazni. Tizenkét erdélyi fejedelem életrajza kapott helyet benne, és az úgynevezett tudományos népszerűsítő irodalom kategóriába tartozik. Ezt én rendkívül fontosnak tartom. Szükség van arra, hogy a történettudomány művelői ne csak a szűkebb szakterületről írjanak a másik tíz kutatónak, akik az ő szakmunkáit olvassák az országban, hanem középiskolásoknak, középiskolai tanároknak, mindazoknak – és tapasztalataim szerint sokan vannak ilyenek – akik érdeklődnek a történelem és a történettudomány legújabb eredményei iránt. Én úgy érzem, hogy ez is a történész kötelességei közé tartozik. Szívesen is teszem ezt, mert számos olyan visszajelzést kaptam az elmúlt évtizedben, hogy éppen azokat a kisebb-nagyobb cikkeimet, amelyek például a *Rubiconban* jelentek meg, olvasták a legtöbben. Olyan visszajelzéseket is kaptam, hogy sokan szívesen várják az ilyen jellegű munkák megjelenését. Természetesen tervezek cikkeket a fejedelemség történetére vonatkozóan is. Szűkebb kutatási területemnek továbbra is a 16. századot tartom, de vissza fogok térni a gazdasági és pénzügyi témákra is. Éppen most, nem olyan régen találtam a levéltárban olyan 17. szá-

zadi dokumentumokat Bethlen Gábor idejéből, amelyek az ő kincstartójának, Kamuthy Farkasnak a feljegyzéseit tartalmazzák, illetve 1602-ből egy másik, nagyon érdekes dokumentumot. Ezek a korábbi kutatásaimat vinnék tovább és egészítenék ki, feldolgozásukat és megjelentetésüket is tervezem a jövőben.

A továbbiakban mindenféleképpen az állam fejlődésének történetét és az erdélyi jogtörténetet szeretném valamiképpen ötvözni. Legutóbbi tanulmányaim közül a gyalui szerződésről, erről a közjogi vagy államjogi szerződésről írott talán már ezt az utat mutatja. Ezek meglehetősen konzervatív szemléletre vagy érdeklődésre vallanak a történettudományon belül. Ez kétségkívül igaz, és ezt vállalom is, hogy egy hagyományosabb, konzervatívabb kutatási irány felé haladok, azzal együtt, hogy rendkívüli módon érdekelnek és komoly tanulmányokat folytatok a mai modern, illetve posztmodern történeti irányzatok körében. Nem tartom kizártnak, hogy a közeli vagy távolabbi jövőben meg fogok próbálkozni valamilyen más műfajjal. Ezek azonban egyelőre még csak titkos tervek.

*készítette: Kerekes Dóra*

## A dévai vár számadása 1531-ből

Magyarország középkorvégi történelme tekintetében várbirtokok gazdálkodása, de igazgatása is mind a mai napig mostohán kezelt területe a történetírásunknak.<sup>1</sup> Gyakorlatilag csak egyetlen váruradalom: a vajdahunyadi gazdálkodása van részletesen feldolgozva.<sup>2</sup> Jelen tanulmányban a dévai vár gazdálkodását szeretnénk bemutatni egy 1531-ből fennmaradt számadás alapján.

A dévai várat Györffy György szerint a tatárjárás után, egy királyi udvarhely mellett építették fel, a források azonban először csak 1269-ben említik.<sup>3</sup> A vár általában az egész középkorban a király tulajdonában volt és az erdélyi vajda tisztségéhez tartozott, aki saját familiárisát nevezte ki várnagynak.<sup>4</sup> 1445-ben Újlaki Miklós birtokai között volt felsorolva, de Engel Pál szerint az erőseget bizonyos, hogy mint erdélyi vajda bírta. Fennállhatott még egy másik lehetőség is, mert akár zálogban is lehetett nála. A várat valamikor 1444 előtt I. Ulászló Hunyadi Jánosnak adományozta és ezt az adományt 1447-ben az országnagyok is megerősítették. 1449 és 1453 között visszakerülhetett a királyhoz, de 1453-ban V. László újból Hunyadinak adományozza, azonban 1457-ben már ismét királyi várként szerepel. A dévai vár Mátyás korában is a vajda fennhatósága alatt volt, de 1490-ben II. Ulászló 16000 forintért zálogba adta Báthori Istvánnak és testvérének, Andrásnak, valamint ez utóbbi fiának, Györgynek, akik legkésőbb 1506-ig bírták azt. A váruradalom először egy 1362-ben keltezett oklevélben fordul elő; 1371-ben még legalább négy székre, kerületre volt felosztva (*quatuor sedibus destructibus castris Deua*), utána azonban csak Jófő

<sup>1</sup> A 16. századi várgazdaság és várigazgatás szakirodalmáról: KENYERES, 1997. 123–124.; KENYERES, 2001. 1349–1351.

<sup>2</sup> PATAKI, 1973. A bevezető tanulmány magyar nyelvű összefoglalása: PATAKI, 1992. .

<sup>3</sup> A vár történetének bemutatásához a következő munkákat használtam: 1526-ig CSÁNKI, 1913. 42–45, 1301-től 1457-ig ENGEL, 1996. 299, a 14. század közepéig GYÖRFFY, 1987. 282, 287, 291–292.

<sup>4</sup> Az 1552-ben készített Bornemissza–Werner jelentés szerint is Déva vára a vajda és székelyispán tisztségéhez tartozott, ahova azok saját alvajdáikat szokták helyezni. OBORNI, 2002. 70, 169.

tartozékát említik a források. Tartozékai közül először 1332-ben Tamáspatakát említik, a 14. század végén és a 15. század elején még néhány más, Dévához tartozó helységekről is tudunk, ezeket azonban Zsigmond eladományozta. A várhoz tartozó helységeket 1453-ben és 1491-ben sorolják fel. 1453-ban 58 települést: 2 mezővárost (Déva és Jófő) és 54 falut, 1491-ben pedig 2 mezővárost (Déva és Jófő) és 55 falut neveznek meg.<sup>5</sup> 1453-ben azonban a várhoz 2 mezővárost és 96 falu tartozhatott, mivel akkor Jófő tartozékait csak megemlégtették, de nem sorolták fel az azokat alkotó településeket, Jófőhöz pedig, az 1491-es felsorolás szerint 42 település tartozott. Ebben az esetben a váruradalom a 15. század második felében jelentős mértékben összezsugorodott: 41 faluval (ami a falvak 42,71 %-át jelenti), Jófő tartozékán kívül csak még 13 település maradt meg. Lehetséges, hogy 1531-ig további településeket is elidegenítettek a vártól, ennek mértékét azonban nem ismerjük.<sup>6</sup>

Mohács után a vár nem volt mindig királyi tulajdonban. 1531-ben Szerecsen János egyik szervitora jött Dévára a vár átvételére. Mivel a számadás szerint 1531-ben a személyzet a fizetésének négy részletéből (*quartalia*) csak hármat kapott, lehetséges, hogy a várat az év végén adták át, vagy esetleg 1532 elején. Szerecsen nem sokáig bírta Déva várát, mert azt már 1532-ben Szapolyai Szerecsennel és Keserű Mihállyal visszacserélte(tte) a vingárdi várért.<sup>7</sup> Ez utóbbi adat szerint Szerecsen tehát Keserűvel együtt bírta Dévát.

---

<sup>5</sup> PASCU, 1977. 1362., CSÁNKI, 1913. 44–45. 1491-ben még további 5 falut is a várhoz tartozónak írtak, ennek azonban Korvin János ellentmondott és Solymos várához tartozónak mondott. CSÁNKI, 1913. 45.

<sup>6</sup> 1673-ben például Déván kívül már csak 36 helység tartozott a várhoz, ezekből azonban 19 csak részbirtok volt (239 családfőt, 13 cigányt és 109 bujdosót írtak össze, összesen tehát 361 családfőt). PRODAN, 1981. 125.

<sup>7</sup> ENTZ, 1996. 507. Koppány Tibor szerint 1532-ben Szapolyaitól Keserű Mihály dévai várnagy kapta meg Vingárd várát. (Ez az adat, jegyzetekből ítélve, valószínűleg Entz adatának az értelmezése, aki azonban nem említi Keserű dévai várnagyságát). KOPPÁNY, 244. A vingárdi erősséget általában kastélynak nevezik a források (ENTZ, 1996. 507., KOPPÁNY, 244.), az 1532-es cserére vonatkozó adat az első, amely várnak nevezi. 1607-ban egyébként *castrum seu curiam*ként szerepel, az azonban kérdéses, hogy ez az adat mennyire tükrözi a XVI. század eleji állapotokat. ENTZ, 1996. 507.

A dévai vár Erdély egyik legerősebb vára volt, amely annak Maros-völgyi bejáratát védte.<sup>8</sup> Egy 1460-as évekből származó névtelen olasz jelentés a várat a beszercei, görgényi és hunyadi erődítmények mellett azon erősségek közé sorolja, amelyek egy évig is képesek kiállni egy ostromot. Giovanandrea Gromo egy 1564-ban igen erős és nagyon jól megerősített várnak nevezi, amelyet az egyik legfontosabb erdélyi erődítménynek tartanak, és amelyet lehetetlen meghódítani. Gromo szerint fontosságát elhelyezkedése adja: aki uralja, annak nyitva az útja Erdélybe és ugyanakkor bármekkora hadsereget meg tud semmisíteni, amely megpróbálna Erdélybe hatolni.<sup>9</sup>

Annak ellenére, hogy a dévai vár az egyik legerősebb vár volt, a hozzá tarozó uradalom pedig a legnagyobbak közé tartozott, az uradalom középkori gazdaságáról vajmi keveset tudunk. Ennek az okát a forrásadottságokban (is) kell keresnünk: tudomásunk szerint a jelen tanulmány tárgyát képező 1531-re vonatkozó számadás az egyetlen fennmaradt középkori dévai számadás. A szóban forgó számadás, mint látni fogjuk, hiányos ugyan, de mivel az ilyen jellegű erdélyi forrásokból nagyon kevés őrződött meg a mai napig, hiányosságai ellenére indokoltnak látszott a feldolgozása és leközlése. Az irat egy egy éves gazdasági tevékenységet összegző kivonatos számadás (*registrum*), amelyben a dévai vár pénzbevételeit és pénzkidadásait tüntették fel. A kivonatos számadást úgy készítették, hogy a minden egyes bevételről, illetve kiadásról készített részletes, vagy ún. *parcialis registrum*okat az év végén kivonatolták (mindegyik bevétel- és kiadástípust külön-külön tartottak nyilván). Ennek alapján Déván is az egyik legegyszerűbb számviteli módszert: az egyszerű számvitelt használták, amely egyébként Magyarországon a Mohács körüli időszakban a legáltalánosabb volt.<sup>10</sup> A forrás a középkori számadások szokásos szerkezetét követi: először a bevé-

---

<sup>8</sup> Egy 1351-es oklevél szerint a szebeni kereskedők 3 utat használtak Erdélyből való kimenetelükkor: a Meszesen, a Váradon és a Déván keresztül vivő utakat. ZIMMERMANN – WERNER – GÜNDISCH, II. 84. Giovanandrea Gromo egy 1564-es jelentése szerint Déva az Erdélybe vezető négy út egyikét védi. HOLBAN, 1970. 321.

<sup>9</sup> BALOGH, 1985. 35.; HOLBAN, 1970. 318, 340–341. A vár erősségére további adatok HOLBAN, 1970. 341.

<sup>10</sup> KENYERES, 2001. 1261–1262.

teleket, majd a kiadásokat jegyezték le. Ami a dévai kivonatos számadást megkülönbözteti az „eredeti”: részletes számadásoktól, az egyrészt a kivonatos jellege, másrészt az egyes tételek keltezésének a hiánya: az irat rendszerező elve nem az időrendi, hanem tárgyi szempont volt, vagyis az ugyanolyan jellegű tételek általában összegezve, egymásután sorjáznak (pld. az adóból származó bevételek, az alkalmazottak bérére, élelmiszerre, fegyverekre és lőszerre, megvendéglésre, futárookra fordított kiadások). Egy esetben az ugyanolyan jellegű bevételre vonatkozó bejegyzések nem követik egymást (a *pressoritól* származó bevételekre vonatkozó két bejegyzés közé írták a borból származó bevételeket). Meg kell jegyezni, hogy nem összegezték minden fajta bevételt, illetve kiadást: sem az adóból származó bevételeket, sem várszemélyzet juttatásait, sem a *pressori* pénzszolgáltatásait nem összegezték. Az első oldal kivételével az oldalak alján egy másik kéz összegezte a pénzösszegeket,<sup>11</sup> de sem a bevételeket, sem a kiadásokat nem összegezte külön. A számunkra ismeretlen ellenőr a számításokat jól végezte el, egyszer sem hibázott.

Mivel a forrás a Nádasdy család levéltárában maradt fent, valószínűsíthető, hogy az 1531-ben kincstartói tisztséget is viselő Lodovico Grittit helyettesítő Nádasdy Tamás<sup>12</sup> működéséhez kapcsolható. Amennyiben Nádasdyhoz a számadás ellenőrzés végett került, akkor valamikor 1531 előtt vagy talán éppen 1531-ben szakítottak a hagyományos középkori gyakorlattal és a dévai váruralmat kivették a vajda kezéből (1531-ben Báthori István volt a vajda)<sup>13</sup> és a kincstár kezelésébe utalták át azt. A változtatás hátterében a kincstartói tisztet is viselő Lodovico Grittit vagy helyettesét Nádasdy Tamást gyaníthatjuk, így kettejük kincstári működésének ideje alatt állhatott fent az előbb vázolt állapot, vagyis 1529-től 1534-ig. A hipotézis ellen szól ellenben az 1552-es Bornemissza-Werner jelentés, amely az erdélyi kincstári bevételeket és kincstári birtokokat írja le. A jelentésben ugyanis nemcsak az 1553-as állapotokat írták le, hanem a korábbi – általában Mohács után – történt

---

<sup>11</sup> A főszövegtől eltérően egyrészt arab számjegyeket használt, másrészt a forint rövidítése esetében a rövidítés alsó szárát nem kanyarította vissza, hanem lehúzta.

<sup>12</sup> BARTA, 1971. 291, 301–302.

<sup>13</sup> PALL, 1956. 505.

változásokat is, a dévai vár bemutatásánál azonban nem említették, hogy azt valamikor is a kincstár hatáskörébe utalták volna át.<sup>14</sup>

A cím szerint az eredeti számadást Kemény János vezette. Kemény János a győrmonostori Kemény család sarja volt. 1528-tól bizonyosan 1529 végéig a kolozsmonostori apátság jószágigazgatója (udvarbírója) volt.<sup>15</sup> 1531-ben már Szapolyai János dévai várnagya, valószínűleg csak 1532-ig, ekkor ugyanis Déva birtokost cserélt. 1533-ban már Cserényi János töltötte be ezt a tisztséget.<sup>16</sup> 1537-ben Bálványos várának prefektusaként,<sup>17</sup> 1538-ban Majlád István vajda familiárisaként, 1555-ben pedig erdélyi alvajdaként szerepel. A fennmaradt tisztázatot ellenben már valaki más készítette, mivel a számadás címében Keményről, mint harmadik személyről ír. Kemény János szerzősége mellett szól az a bejegyzés is, amelyben bizonyos adó elengedéséről van szó, ott ugyanis a számadás készítője többes szám egyes személyt használ (*restantiae horum [sc. dicarum] [...] relaxavimus*), erről pedig minden bizonynyal csak a vár legmagasabb rangú vezetője, azaz Kemény dönthetett. A gyakran használt többes szám első személyben lejegyzettek ezek szerint közvetlenül a várnagy személyével kapcsolatosak: ez alatt azt értjük, hogy a bejegyzés tatalmától függően ő végezte el azokat, reá vonatkoztak, vagy az ő utasítására történtek. Hozzá futottak be az adók és a vámbevételek, ő engedte el bizonyos esetekben az adókat, ő adta el a bort, ő vásárolta az élelmiszereket, az ital tárolására való hordókat, a malomkövet, a fegyvereket, a lőszeret, az építkezési alapanyagokat, továbbá ő küldött embereket a királyhoz és híreket szerezni is, mégpedig saját szervitorait vagy a saját felderítőit.<sup>18</sup> A várba elszegődöttek kifizetését, a várban tartózkodó vendégek ellátását, a *pressori* (talán román vadhajtókat takar ez a

<sup>14</sup> Vö. OBORNI, 2002. 62, 63, 66, 67, stb. Talán inkább a kincstári kezelés mellett szól az a tény, hogy Kemény János 1538-ben Nádasdy sógorának: Mayláth Istvánnak volt a familiárisa, de a kérdés végleges eldöntésére az általunk ismert adatok elégtelenek.

<sup>15</sup> Kemény János rövid életútja: JAKÓ, 1990. 77.

<sup>16</sup> JAKÓ, 1990. 4433. sz.

<sup>17</sup> BERGER – WAGNER, 1986. 1348. sz.

<sup>18</sup> Amennyiben 1531-ben valóban Nádasdy Tamás alá tartozott a dévai vár, kissé furcsa lenne, ha nem alkalmaztak volna udvarbíró, ugyanis maga Nádasdy írta két évvel később, hogy minden várban legyen udvarbíró. KOMORÓCZY, 1932. 39.

kifejezés; erre vonatkozóan lásd alább) pénzszolgálatának és az aranyból származó bevételeknek a beszedését már harmadik személyben jegyezték fel, ezeket tehát nem a várnagy, hanem vélhetőleg az egyik alvárnagy bonyolította le. Bizonyos tevékenységeket, mivel egyes szám első személyben számolnak be róluk, vélhetőleg már nem a várnagy végezte el. Ez a személy csak az egyik alvárnagy lehetett, mivel a számadás szerint az illető személynek saját szervitorai voltak. Úgy tűnik, Keménynek volt érzéke és hajlama a gazdasági ügyek iránt, ha egy alája beosztott alvárnaggal a szolgálatában is maga látta el a gazdasági teendők egy részét. Ez megmagyarázhatja azt, hogy Kolozsmonostoron, majd Bálványosváron is udvarbíróként ténykedett. Volt még példa rá, hogy a dévai várnagy egyben udvarbíró is legyen: 1520-ban egy bizonyos Benedek viselte mindkét tisztelet [igaz, nem tudjuk, vajon volt(ak)-e alvárnagya(i)]. 1484-ben ellenben már külön udvarbíró alkalmaztak.<sup>19</sup> Ezen kevés adatok alapján azt lehet mondani, hogy Déván nem létezett megszilárdult gyakorlat a gazdasági jellegű teendők elvégzésére: vagy egy külön erre a célra alkalmazott személy: az udvarbíró (mint 1484-ben), vagy pedig az udvarbírói tisztelet is betöltő, illetve be nem töltő várnagy foglalkozott ezekkel (mint 1520-ban, illetve részben 1531-ben, ha feltevésünk helyes). Harmadik megoldás is elképzelhető még, nevezetesen hogy az egyik (vagy az egyedüli) alvárnagyra bízták a gazdasági teendők elvégzését, erre azonban nem találtunk adatot. Más várak esetében is előfordult, hogy a várnagy, illetve az alvárnagy egy személyben udvarbíró is volt (Gyulafehérvár, 1507, illetve Almás).<sup>20</sup>

A vár állandó személyzetét (akiket a számadás tanúsága szerint az egész évben javadalmaztak szolgálatukért, valamint a várnagyok) 1531-ben összesen 27 személy alkotta: valószínűleg két várnagy, két alvárnagy, 16 kapuőr (*portarii*), négy őr (*excubitoribus*), egy pék (*piscatori panis*), egy szakács és egy kulcsár. A vár irányítását tehát két várnagy és két alvárnagy, védelmét 20, őrzői feladattal is megbízott katona látta el, ezeknek a kiszolgálásával, még pontosabban az étellemezésükkel hárman foglalkoztak (egy pék, egy szakács és egy kulcsár). Ideiglenes jelleggel idegen elemek is tar-

<sup>19</sup> ENTZ, 1996. 274., ZIMMERMANN – WERNER – GÜNDISCH, VI. 4552. sz.

<sup>20</sup> ENTZ, 1996. 274.

tózkodtak Déván. Egyszer Szapolyaival együtt 16 lovas jött. Ők a számukra kifizetett pénz alapján megközelítőleg 3 hétig lehettek Déván.<sup>21</sup> Huzamosabb ideig, 35-36 hétig tartózkodott a várban szintén Szapolyai kíséretéhez tartozó 400 személy. Mivel a számadás készítője *hominesként* jelöli őket, valószínűleg nem voltak katonák (vagy nem csak katonák voltak), és megkockáztatható az a feltevés, hogy ők a királyi udvart alkották. Ők az állandó személyzetet 17-szeresére duzzasztották.

Kevés középkori magyar vár személyzetének ismerjük az összetételét. A 10–11 falut számláló ónodi uradalom állandó személyzetét a 16. század elején 16–18 személy alkotta: egy-egy várnagy, alvárnagy, ispán, kulcsár, szakács, illetve kenyérsütő, 2 béres, 2 éjjeli őr és 6–8 zsoldos gyalogos katona, de az építkezések alatt gyakran dolgoztak a várban kézművesek.<sup>22</sup> A vajdahunyadi vár állományába ugyanazon 1531-es évben 2 várnagy, 18–23 gyalogos katona, 12–16 lovas katona, egy-egy *vector*, lovász, disznópásztor, kenyérsütő tartozott, de a 16. század elején rajtuk kívül még alkalmaztak udvarbíró, sáfárokat, majorost, számvevőt, ispánt, kulcsárt, szakácsot, béreseket, ágyúkészítő és lőporkészítő mestert és éjjeli őröket is. A három vár személyzetének a szerkezete hasonlít egymáshoz, az arányok azonban különböztek. A gazdasági-adminisztratív személyzet Ónodon, Déván és általában Vajdahunyadon is egy-egy kulcsár, szakács, illetve kenyérsütő alkotta, Ónodon és Vajdahunyadon még ezeken kívül egy, illetve két ispán és két majoros, Hunyadon még számvevő, lovászok, pásztor, *vectores*, szekeresek, béresek tartoztak közéjük.

A katonai személyzetet mindenütt várnagy, alvárnagy, éjjeli őr és zsoldos gyalogos katona alkotta, Vajdahunyadon még lovasokat és néha ágyúkészítő és lőporkészítő mestert is fizettek. A személyzet lélekszáma váranként eltérő volt, de egy év folyamán is hullámzott. A dévai állandó állomány például majdnem másfélszerese volt az ónodinak (1,5–1,69-szerese), ha még hozzájuk számítjuk az ideiglenesen Déván tartózkodó 16 lovast, akkor a különbség megközelítőleg háromszoros lesz (amennyiben a 35-36 hétig ott tartózkodó

---

<sup>21</sup> Amennyiben a nekik fizetett összeget zsoldnak tekintjük és egy lovasnak havi 3 forint zsolddal számolunk.

<sup>22</sup> SZABÓ, 1975. 63

400 személy katona volt, a különbség 21-szeresre nő). 1531-ben a Vajdahunyadon fizetett 42-46 személyből álló személyzet (közülük 37-41 katona) a dévainak 1,55-1,7-szerese volt. A személyzet túlnyomó részét mindenhol a katonaság határozta meg: Déván annak 88,89%-át, Ónodon 62,5-66,66%-át, Vajdahunyadon 88,1-89,13%-át alkotta. Déván és Vajdahunyadon a várak fontossága mellett azért volt olyan sok katona, mert azon a vidéken húzódtott 1531-ben a Szapolyai, illetve Ferdinánd uralta területek határa: az év elején Szeben, Hunyad, Vingárd és Fogaras kivételével egész Erdély Szapolyainak hódolt.<sup>23</sup>

A 16. század tekintetében világos meghatározásokra nem számíthatunk, mivel a tisztségek elnevezése gyakran keveredett és ebben a tekintetben nem létezett egy egységes, kiforrt rendszer.<sup>24</sup> Az uradalmak központját képező vár várnagya általában a váruradalmat igazgatta és elsősorban katonai és rendőri feladatai voltak, de többnyire az úriszéki joghatóságot is gyakorolta (a királyi várnagyok ezek mellett még a kegyuraságot is gyakorolták, amennyire a kevés erre vonatkozó adatból meg lehet állapítani). A gazdasági irányítás végzésére több esetben létrehoztak egy külön tisztséget: az udvarbírói tisztséget, amely a várnagy alá tartozott.<sup>25</sup> Nem minden várban és nem mindig létezett ez a tisztség, de ennek az eljárásnak az elterjedtsége még nincsen tisztázva. Udvarbíró hiányában a várnagy vagy az alvárnagy kellett, hogy ellássa a gazdasági teendőket (vagy az egyik várnagy, illetve alvárnagy, ha többen voltak). Ez történt Vajdahunyadon is: ha volt udvarbíró, akkor az udvarbíró irányította a gazdasági ügyeket, hiányában pedig a két várnagy közül az egyik várnagy. A tisztségek hatáskörének kiforrotlanságát mutatja, hogy 1530-ban a két várnagy mellé mégis alkalmaztak egy udvarbíró.<sup>26</sup>

---

<sup>23</sup> FRAKNÓI, 1874. 467.

<sup>24</sup> KOMORÓCZY, 1932. 38-39; KENYERES, 1997. 126.

<sup>25</sup> FÜGEDI, 1977. 69-76.; KUBINYI, 1964. 69. 15 jegyzet.; SINKOVICS, 1933. 29., KOMORÓCZY, 1932. 39, 56.; PATAKI, XXXVII-XLIV. Hóman Bálint szerint a XIV. században még a várnagy ezen teendők mellett mellékesen a várgazdaságok irányításával is foglalkozott. Fügedi Erik is magáévá tette ezt a véleményt, hozzátéve, hogy a tartozékokat is kezelte, a jövedelmeket behajtotta, azaz „*a birtokot igazgatta és bírta*”. HÓMAN - SZEKFŰ, 91.; FÜGEDI, 1977. 71-72.

<sup>26</sup> KOMORÓCZY, 1932. 56.; PATAKI, XL.

A királyi várakkal rendelkező vármegyék esetében általában az ispánnal töltették be a királyi vár várnagyi tisztét (vagy ha több királyi vár létezett, az egyik királyi erődítmény várnagyságát).<sup>27</sup> Ez a gyakorlat megfigyelhető Hunyad vármegye esetében is, ahol az ispánra a dévai várat bízták. Az 1300 és 1457 közötti időszakra vonatkozóan kevés hunyadi ispánt lehetett azonosítani (11 év ispánját ismerjük csupán), ezért a vizsgálatukból levonható következtetések óvatosan kezelendők. Ebből a kevés adathból az derül ki, hogy a hunyadi ispán (vagy az egyik, ha többen voltak) általában egyben a dévai erődítmény várnagya is volt. Egy esetben a hátszegi várnagy (1413-ban), egy esetben a hunyadi várnagy (1453-ban) töltötte be ezt a tisztséget.<sup>28</sup> Egy esetben maga a vajda igazgatta Dévát (1393-ban), a 16. század elején pedig több esetben is már nem az ispánokat, hanem az alvajdákat nevezték ki dévai várnagyokká.<sup>29</sup> Az 1552-ben készített Bornemissza–Werner jelentés szerint is Déva várába a vajda saját tisztségviselőit szokta helyezni.<sup>30</sup>

Előfordult, hogy a dévai várnagy más várak várnagyságát is betöltötte: 1390-ben egyszersmind hátszegi várnagy, 1500-ban pedig

---

<sup>27</sup> FÜGEDI, 1977. 78, 80.

<sup>28</sup> ENGEL, 1996. 248. 1365-ben és 1439-ben nem tudjuk, hogy volt-e valamilyen más tisztsége az ispánoknak. uo. 1413-ban bizonyosan, 1452-ben valószínűleg (csak valószínűsíthetjük, hogy az 1446 na, 1449-ben, 1453-ban és 1458-ban hunyadi várnagyként említett Rápolti Mátyás 1452-ben is ugyanezt a tisztséget viselte. ENGEL, 1996. 248., ENTZ, 1996. 274.) az ismert ispán és várnagy személye különbözött. ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy ezekben az esetekben a két tisztséget egy harmadik, általunk ismeretlen személy viselje, mivel úgy az ispáni, mint a várnagyi tisztséget egyszerre többen is viselhették. Az biztos, hogy az ismert dévai várnagyokról jóval kevesebb esetben tudjuk, hogy egyben ispánok is voltak (22 évből 6 évben van erre adatunk. ENGEL, 1996. 299–300. Azt is figyelembe kell azonban venni, hogy bizonyos várak esetében a források hallgatnak arról, hogy az ispán az illető vár várnagya is volt (például a pozsonyi ispánság és várnagyság esetében). FÜGEDI, 1977. 78. A másik Hunyad megyei királyi erősség: a hátszegi vár várnagyai a jelek szerint kevésbé jöttek számításba az ispán kiválasztásánál: Hátszeg esetében a várnagy 10 évből csak 2 évben volt egyben ispán is. Speciális esetben a magánkézben levő Vajdahunyad várának várnagya (is) volt ispán (1446-ban és 1452-ben). Ez avval magyarázható, hogy a vár tulajdonosa Hunyadi János volt, aki 1446-ban erdélyi vajda, 1452-ben pedig gubernátor volt. ENGEL, 1996. 15., 248., 518.

<sup>29</sup> 1506-ban, 1507-ben, 1509-ben, 1519-ben és egyszer 1500 körül. CSÁNKI, 1913. 44.

<sup>30</sup> HURMUZAKI, II. 4. 739.

görgényi várnagy is volt.<sup>31</sup> Ami a dévai várnagyi tisztelet betöltő személyek számát illeti, az nem volt állandó: általában egy várnagyot említenek a források, de 1469-ban két várnagya volt Dévának, és 1481-ben is többen voltak, de pontosan nem tudjuk megállapítani, hányan (az oklevél csak általánosan "várnagyokat" említ).<sup>32</sup> A középkorban nem volt ritka az az eset, amikor egy várnak két, sőt három várnagya volt, az sem, hogy más tisztségeket is betöltött: több esetben például egy személy több erődítménynek volt a várnagya, de az is előfordult, hogy valaki egy időben várnagy és kamarás is volt.<sup>33</sup>

A bevételek legnagyobb része, több mint 399,35 forint (az összes bevétel 83,29 %-a), az adókból (*dica*) származott. A fentebb említett későbbi bejegyzés szerint Kemény János adóból (*subsidiium*) a 399,35 forinton kívül még további bevétele is származott, ennek az összegét azonban nem tüntették fel, ezért nem tudhatjuk, hogy a 399,35 forintnál mennyivel volt több az adóból származó bevétel. Összesen ötféle adóról van szó, ezek közül négy *dica*, egy pedig *subsidiium* név alatt szerepel. Mind az öt rendkívüli adó volt, melyek közül hármát a vajda különböző pénzszükségleteinek fedezésére vetettek ki: a 15 dénáros adót „Erdély országa”, vagyis az erdélyi rendek a vajdának a hadsereg létrehozására ítélték meg, a 31 dénáros adót a „lakosok” (*regnicolae*) a vajdának a hadsereg fenntartására ajánlottak meg és a 70 dénáros adót az erdélyi rendek a vajdának nem részletezett szükségleteire szavaztak meg. A 10 dénáros adót az ország lakosai a királynak Erdélybe jövetele alkalmából ellátására (élelemre és fazekakra) szavaztak meg. A *subsidiium*ról nem tudjuk, hogy milyen konkrét célra szavazták meg. Azt nem tudjuk biztosan, hogy az említett adókat, melyik országgyűlésen,

<sup>31</sup> ENTZ, 1994. 174., 177. (Miklós fia János egy szintén 1390-beni oklevélen csak hátszegi várnagyként szerepel). ENTZ, 1996. 274. 1500-ben a dévai várnagy másik tisztsége az oklevél szövege szerint egészen pontosan „görgényi ispán” volt, ami alatt tkp. a görgényi várnagyot kell érteni. CSÁNKI, 1913. 670–671.

<sup>32</sup> ENTZ, 1996. 274.; Ub. VII. 4412.

<sup>33</sup> FÜGEDI, 1977. 78–80. Néhány erdélyi példa arra, hogy egy várnak több várnagya volt: Bálványosvár (3 személy, igaz, testvérek), FÜGEDI, 1977. 170–171., Csicsóvár 173., Kecskés 178., Kőhalom 179. Példák várnagyok egyéb tisztségeire: udvarbíró Gyulafehérvár 1507. ENTZ, 1994. 176, Almás, alvárnagy, udvarbíró, Bálványosvár, sókamarás, alvajda (Hátszeg). ENTZ, 1994. 169., 170–171., 177.

hol és mikor szavazták meg, ugyanis az 1531-ben tartott országgyűléseknek nemhogy az adóra vonatkozó határozatait, hanem néha még a helyét és az idejét sem ismerjük.<sup>34</sup> Közvetett forrásból azt azonban tudni lehet, hogy Szapolyai 1531. március 26-a körül Tordán az erdélyi nemesek részvételével diétát tartott, amelyen a nemesek minden jobbágypénz után 99 dénár adót szavaztak meg.<sup>35</sup>

A kivetett adó (ami a forrásokban gyakran „hadiadó” néven szerepel: *subsidium, dica, contributio*) tulajdonképpen kétfajta adóból tevődött össze: a kamara haszna nevű kapuadóból, ami a „rendes” adó volt, és a rendkívüli hadisegélyből vagy másképpen nevezve a (tulajdonképpeni) hadiadóból. A két adót Hunyadi Mátyás uralkodása alatt általában, a Habsburg-uralom alatt álló Magyarországon a 16. században pedig már rendszeresen együtt vetették ki az országgyűléseken és a kamarahasznát is beleszámították az adóba. A kamarahaszna a középkorban és a 16. század közepéig a Habsburg fennhatóság alatti területeken 20 dénár volt.<sup>36</sup>

Ezek alapján valószínű, hogy a kamara haszna, vagyis a „rendes” adó benne foglaltatott valamelyik fentebb általunk is rendkívülinek nevezett adóba (ez csak a 70 vagy a 31 dénáros adó lehetett, mivel a kamara haszna 20 dénár volt).

1531-ben egy portára tehát összesen 1,26 forint rendkívüli királyi adót vetettek ki (vagy 1,46 forintot, ha a kamarahasznát külön vetették ki). Ez az összeg nagyjából megegyezik az 1530 februárjában tartott országgyűlésen megszavazott 1,2 forint nagyságú adó-

---

<sup>34</sup> Az 1531-ben tartott országgyűlésekről a következőket tudjuk: az elsőt márciusban Medgyesen tartották, a székelyek és a szászok részvételével (a források legalábbis csak őket említik), ahol a székelyek 1500 fegyverest és némi pénzt ajánlottak Szapolyainak. A másodikat szintén Medgyesen tartották, július első napjaiban, a szászok, székelyek és a vármegyei nemesek részvételével, a harmadikat pedig valamikor az év végén, ismeretlen helységben. Az utolsó kettő végzéseiről azonban semmit sem tudunk. FRAKNÓI, 1874. 467-468. Az 1530 végén vagy 1531 elején tartott budai országgyűlésnek nem maradtak fent adózásra vonatkozó határozatai. KUBINYI, 1876. 581-583.

<sup>35</sup> SCHULLER, 526. Perényi Péter arról értesítette Dobó Ferencet 1531. április 26-án, hogy az ország lakói adót szavaztak meg Szapolyainak. BESSENYI, 1994. 48. 1531. augusztus 16-án Frangepán Ferenc arra kérte Nádasdy Tamást, hogy utassza beregi és ugocsai adószedőit bizonyos jövedelmekkel kapcsolatosan. TT, 1907. 491.

<sup>36</sup> KUBINYI, 1990.; NAGY, 1995. 30. (4. és 5. jegyzet).

val, de a Mátyás kori 1,32 forintos átlaggal is (az eltérések: 1530: 5%, illetve 21,66%, Mátyás-kor: 4,55%, illetve 10,61%). A Ferdinánd által 1527-re és 1528-ra kivetett egy forint nagyságú adónál azonban már nagyobb volt (26%, illetve 46%-kal), de az 1536-ban és 1538-ban kivetett két forintos, illetve az 1537-ben kivetett három forintos adónál már kisebb volt (1536 és 1538: 37%, illetve 27%-kal, 1537: 58%, illetve 51,33%-kal).<sup>37</sup> A számadásnak csak egyetlen bejegyzése nyújt arra támpontot, hogy mely települések adóját szedték be. Ez a későbbi betoldás, mely szerint a váruradalomhoz tartozó helységek adójáról van szó. Ez az egy adat alapján valószínűsíthető, hogy a többi esetben is váruradalomhoz tartozó jobbágyok pénzszolgáltatáról van szó. Magyarországon az adóegység a porta volt, amelyet a középkor végére a háztartással azonosítottak, Juhász Lajos szerint ellenben a 16. században a porta már az egész jobbágytelket jelentette, függetlenül attól, hogy hány jobbágycsalád élt rajta.<sup>38</sup> Az összegyűlt adó mennyisége és az adó összege alapján tehát meg lehet becsülni, hány portából állt a dévai uradalom: ezt a bevételezett pénzüsszegek és az egyes adók hányada mutatja. A négy adó esetében azonban négy különböző hányadot kapunk: az eredmény 415, 409, 375, illetve 322,58 (a 70 dénáros, 15 dénáros, a 10 dénáros, végül a 31 dénáros adó esetében). Az eltérések avval magyarázhatók meg, hogy nem mindeniki fizette be az adókat, a tartozásokat pedig, mint a számadás meg is mondja: a szegények és az elnyomottak (*oppressorum*) tiltakozása miatt elengedték. A valószínűséget így a legnagyobb számértékű hányad közelíti meg, tehát az uradalomhoz legkevesebb 415 adóköteles jobbágyháztartás tarto-

---

<sup>37</sup> FRAKNÓI, 1874. 253–255; KUBINYI, 1990.; KOLOSVÁRI – ÓVÁRI – MÁRKUS, 1899. 10., 14., 16., 24., 38.; 48.

<sup>38</sup> KUBINYI, 1990. 111–113. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem teljesen egyértelmű, mi is volt a középkor végén (Mátyás korában) az adóegység. Mi több, még a megnevezése sem egyértelmű, ugyanis a Szlavóniára vonatkozó és a külföldi források füstnek (azaz háztartásnak), míg a magyarországi források portának nevezik a középkori adóegységet. Az adatok többsége azonban a kettőt azonosnak veszi, egy kivétellel: ez az 1474: 4 tc, mely kimondja, hogy az adózás végett a portákat és nem a füstöket kell összeírni, tehát csak lehetett valamiféle különbség a kettő között. KUBINYI, 1990. 111–113. A 16. századra: JUHÁSZ, 1936. 13.

zott.<sup>39</sup> Ennek a portaszámnak az alapján a dévai váruradalom a legnagyobbak közé tartozott. Egy ekkora nagyságú uradalom a 16. század közepén, a királyi Magyarországon a 27. legnagyobb birtoknak felelt volna meg. Az adókból összesen 489,35 forint volt a bevétel, de 415 porta után 522,9 forintot lehetett volna behajtani, a beszedetlen adó tehát legalább 33,55 forint volt. Másképpen mondva az adóknak legfeljebb 93,58%-át szedték be, illetve legalább 6,42%-át elengedték. Az uradalom bizonyosan többet számlált 415 portánál, ugyanis nem csak az adóköteles jobbágyok tartoztak kötelékébe. Adómentességet élvezett ugyanis több társadalmi csoport, ezeknek köre azonban az egyes kivetések esetében változott.<sup>40</sup> Általában a három forintnál kisebb értékű javakkal bíró jobbágyokat mentették fel az adófizetés alól: 1530 februárjában és 1531 decemberében Szapolyai is ezt a szokást követte,<sup>41</sup> de a Szapolyai által 1530 februárban tartott országgyűlésen már csak a földesuruk által eltartott szolgákat mentették fel az adófizetés alól, adót kellett fizessenek az egytelkes nemesek, szabadosok és a lelkészek is,<sup>42</sup> a Szapolyai 1531. március 26-a körül tartott diéta határozatai szerint pedig már minden jobbágynak és szolgának adót kellett fizessen.<sup>43</sup>

Arany beváltásából 52 forint bevétel származott. Ulászló Dévára vonatkozó 1444-es adománya is említ már aranybányákat és a Bornemissza–Werner jelentés szerint is a dévai vár területén sok

---

<sup>39</sup> A 415 porta legalább 46 falunak felelt meg, amennyiben a dévai uradalom falvainak átlaglélékszámát a vajdahunyadi uradalom falvainak átlaglélékszámával azonosnak vesszük. (A Vajdahunyad melletti falvakban, átlagban 9 család élt. PATAKI, XLVII.) Figyelembe kell azonban venni, hogy az uradalomhoz két mezőváros is tartozott, amelyben 14-nél jóval több család kellett, hogy lakjon.

<sup>40</sup> Általában a nemesek, a papok, bányászok, aranymosók, a román, rutén és szerb pásztorok, a nagyon szegények, a földesúr szolgálatában állók, (akik az uruk házában laktak, akik csupán az uruktól kapott bérből éltek: molnárok, kézművesek, béresek, cselédek), a telekállományhoz tartozó szántóval vagy szőlővel nem rendelkező zsellérek, néha a falusi bírók, és az egyházi nemesek nem fizettek adót. KUBINYI, 1990. 112.; JUHÁSZ, 1936. 14–20.

<sup>41</sup> JUHÁSZ, 1936. 13.; FRAKNÓI, 1874. 253.; KÁROLYI – GÉRESI, 1885. 186. Ugyancsak 1531-ben ezt a vagyoni küszöböt 5 forintra emelték (az adatot közlő Juhász Lajos nem közölte sem a közelebbi időpontot, sem azt, hogy Szapolyai vagy Ferdinánd hozta ezt a határozatot). JUHÁSZ, 1936. 24. (1. jegyzet).

<sup>42</sup> FRAKNÓI, 1874. 253–255.

<sup>43</sup> SCHULLER, 526.

aranyosó hely van.<sup>44</sup> 1525-ben Barlabásy Lénárd alvajda végrendeletében az arany beváltójának a dévai várban levő házat említi,<sup>45</sup> tehát az aranyat is a dévai várban válthatták be. Mivel Barlabásy a szóban forgó aranybeváltót sajátjának nevezi, 1525-ben az aranybeváltásból származó jövedelmet is az alvajda kellett, hogy élvezze. Bornemissza–Werner jelentés szerint is Az aranyosókat a vajda birtokolta.<sup>46</sup> Az aranybeváltás királyi monopólium lévén, átengedésére külön királyi privilégiumra volt szükség, ez azonban úgy tűnik, Vajdahunyadtól eltérően nem maradt fent.

A rendes jövedelmek közé tartozott a vár kerületéhez tartozó román *pressori* által beszolgáltatott pénzösszeg is.<sup>47</sup> A dévai *pressori* két részletben összesen 9,9 forintot fizettek: az első, kisebb részt, 4,4 forintot, húsvétkor, míg a második részt, 5,5 forintot, szent Miklós<sup>48</sup> ünnepén, vagyis december 6-án.<sup>49</sup>

A rendes jövedelmek közé tartozott a vámjövedelem is. Nem nevezi meg a számadás, melyik vámról van szó, ezért csak valószínűsíthetjük, hogy a dévai vámra gondoltak. A vám keveset jövedelmezett, mindössze 6,3 forintot. Amennyiben valóban a dévai vámról van szó, az 1531-ben túlságosan keveset jövedelmezett, mivel a vár alatt haladt el az egyik legfontosabb erdélyi út, egyike az Erdélyből az Alföldre kivezető három fő útnak (a másik kettő a Kolozsvárt és Váradot összekötő, illetve a meszesi, a Szamos völgye mentén vivő út volt).<sup>50</sup> Összehasonlításképpen 1512-ben, illetve

<sup>44</sup> FLOCA – BESSA, 1965. 17.; HURMUZAKI, II. 4. 752–753.; OBORNI, 2002. 70.

<sup>45</sup> BARABÁS, 1895. 453.

<sup>46</sup> OBORNI, 2002. 70.

<sup>47</sup> Mivel a hunyadi uradalomban a román papoknak volt evvel az összeggel megközelítőleg azonos nagyságú fizetési kötelezettségük a *pressori* talán szintén román papokat jelöl (Hunyadban ellenben egy összegben fizettek).

<sup>48</sup> A forrás *divi*, azaz 'isteni' jelzővel illette Miklóst.

<sup>49</sup> A forrás ugyan csak a húsvéti tételnél említi, hogy a *pressori* románok voltak (*pressori valahi*), de a két szöveg hasonló fogalmazása, a hasonló összeg és a tavaszi és a téli időpont arra enged következtetni, hogy ugyanannak a szolgáltatásnak két részletben való teljesítéséről van szó.

<sup>50</sup> GYÖRFFY, 1987. 287–288.; DRASKÓCZY, 1996. 99. és térképmelléklet (102. és 103. oldalak között); KUBINYI, 2000. térképmelléklet; CSÁNKI, 1913. 57. Oláh Miklós is a marosi utat az Erdélyből Keletre vivő kevés utak között tartja számon. Szerinte ugyan három út vezet Erdélyből Magyarországra: az egyiket a Meszes útjának hívják, amerre a Szamos halad, a másodikat a Kőrös folyása mentén *Keresnek*, a harmadikat *Vaskapunak*, amerre a Maros halad, de vélhető-

1517-ben nyolc hónap alatt (április 24-től december 31-ig) a közelben levő hátszegi vám 12,5, illetve 4 forintot, a monostori vám 29,86, illetve 17 forintot, a morzsinai 32,5, illetve 17 forintot jövedelmezett.<sup>51</sup> Az alacsony vámbevételek talán avval magyarázhatók meg, hogy az akkori katonai-politikai helyzet miatt az utak kevésbé voltak biztonságosak. 30 forint bevétel (5,9 %) származott hat hordó bor eladásából. Ez a bor valószínűleg dézsmabor volt, erre utal a dézsmaborok számára vásárolt 33 hordó (de lehetett saját termés, vagy akár régebb vásárolt bor is).

A kiadások legnagyobb részét, 40,35%-át, 233 forintot élelmiszerekre fordították. Ennek az összegnek a többségét, 77,25 %-át, vagyis 180 forintot a várban vagy 1531 szeptember 14-től 1532 május 12-ig, 34 hétig és 3 napig, vagy 1530. szeptember 14-től 1531 május 21-ig, 35 hétig és 5 napig (kerekén 36 hétig) tartózkodó 40 személynek az élelmezésére fordítottak, akik a Szapolyai Jánost kiszolgáló kíséretet alkották. Élelmezésükre heti 5 forintot számítottak (a gyakorlatban valamivel többet fizettek ki, mivel a töredék héten is elköltöttek 5 forintot). Táplálékuk közül a számadás húst, halakat, olajat, vaját, mézet, borsot és sáfrányt említ, de emellett még „*egyéb, a konyhára szükséges dolgokra*” (*et alia necessaria, que coquina indigebat*) is költöttek. A fennmaradt 53 forintot, az összes kiadás 9,18%-át, az élelmiszerkiadások 22,75%-át ezek szerint a vár állandó személyzetének az élelmezésére költöttek. Ebből az összegből 32 sertést és ismeretlen mennyiségű sózott káposztát

---

en többre gondolt, ugyanis a Vaskapu nem a Maros mentén, hanem attól délre: Hátszeg és Karánsebes között található, így a Vaskapunak nevezett út is a két települést kellett, hogy összekösse, a Maros mentén haladó út alatt pedig a ténylegesen a nevezett folyó partját követő útra kellene gondolni. A Meszes útja alatt a Meszesi-hegységen a Meszesi kapun át Zilahot érintve haladó útra kellett gondoljon Oláh, ami noha egy kissé nyugatabbra, de valóban azon tájon van, ahol a Szamos folyik. Volt ellenben egy másik fontos út, ami tényleg a Szamos partja mentén halad Kolozsvárt, Dést és Nagybányát érintve, ezt azonban Oláh nem említette. OLÁH, 1079. A szóban forgó vám nem hisszük, hogy a Déva-Vajdahunyad úton volt, mivel Erdély egyik legerősebb vára bizonyosan, hogy a nagyobb forgalmú utat vámolta meg (vagy azt is megvámolta) és a Déva-Vajdahunyad közt vezető út vélhetőleg kisebb jelentőségű volt a Maros-völgyi útnál.

<sup>51</sup> PATAKI, 1973. 4., 27. Elképzelhető, hogy az 1517-es adatok bérleti összegek, mivel túlságosan kerek számok szerepelnek.

vásároltak 50, illetve 3 forint értékben. A középkorban nagy mennyiségben fogyasztott bor a jelek szerint a bérelt dézsmából származott.<sup>52</sup>

A kiadások egyik csoportját a vár szolgálatában álló személyzet részére történt kifizetések alkotják. Ezek összesen 157,5 forintot (27,27%) tettek ki, amelyeknek a túlnyomó részét: 97,46%-át, 153,5 forintot a zsoldfizetések alkotják.<sup>53</sup> Két esetben azonban a zsoldpénz mellett természetben kijáró ruhák ellenértékét fizették ki: egy esetben az örök subára, egy más alkalommal pedig ruhák és lábbeli vásárlására kaptak pénzt (2-2 forintot, összesen tehát 4 forintot, a személyzet részére történt kifizetések 2,54%-át). A *quartalia* kifejezés alapján a személyzet évi járandóságát négy részletben kellett volna megkapnia, azonban csak három részlet kifizetését jegyezték fel. Vajdahunyadon szintén négy részletben fizették ki a katonákat, megközelítőleg egyenlő időközökben. Egy alvárnagy évi 20 forintot, egy kapuőr 8 forintot, egy ör 4 forintot, a szakács 8 forintot, a pék 6 forintot, és a kulcsár 4 forintot kapott. Csupán ezeket az adatokat véve figyelembe a katonák fizetése meglehetősen alacsonynak tűnhet, mivel abban az időben Magyarországon (tehát Erdélyben is) általában egy gyalogos katona havi zsoldja 2 forint, egy lovasé pedig 3 forint volt (egy dévai alvárnagy így majdnem csak annyit kapott, mint máshol általában egy gyalogos katona, egy kapuőr egy gyalogos zsoldjának az egyharmadát, egy ör pedig csak egy gyalogos zsoldjának az egy hatodát kapta). Figyelembe kell azonban venni, hogy az általános gyakorlat szerint a személyzet Déván is a pénzen kívül terményjárulékot is kapott, családja számára is.<sup>54</sup>

Máskülönben a más várakban szolgáló katonák éves zsoldja is hasonló nagyságú volt: Ónodon a gyalogosok 6 forintot kaptak, Veszprémben pedig 8 forintot. Ónodon a szakács, a sütő és a kulcsár fizetése is 6 forint körüli összeg lehetett. A várnagyok pénzil-

---

<sup>52</sup> A dézsmaborok számára vásárolt hordók számából (33) meglehetősen kockázatos dolog a várban fogyasztott bor mennyiségre következtetni, de ezekből levonva az eladott hathordónyi bort megközelíthetjük a fogyasztott bormennyiséget, ami így 27 hordó körül lehetett.

<sup>53</sup> Az írnok ezekben az esetekben csak annyit jegyzett le, hogy *ad servitia dati sunt*, vagy csak *dati sunt*, illetve csupán *ad servitia*.

<sup>54</sup> KOMORÓCZY, 1932. 57.; SINKOVICS, 1933. 41.

letéke nagyobb szórást mutat, azt inkább a vidék katonai helyzete és az alkalmazott személy határozta meg. Csejtén az udvarbíró 1529-ben 120 forintot, a várnagy 20 forintot kapott, Sztenicsnyákon 1530-ban a várnagy 224 forintot, 232 köből búzát, 266 köből zabot és 464 pint bort kapott, Kamencen a várnagy 16 forintot valamint terményeket kapott.<sup>55</sup>

Egy vár esetében a fegyver- és lőszervásárlás békeidőben természetesnek tekinthető, az akkori bizonytalan időkben pedig különös indokolt volt. Erre a célra Déván összesen 27 forintot költöttek, a kiadások 4,68%-át: 3 mázsa ólomért<sup>56</sup> 12 forintot, puskaporért 6 forintot, 12 íjért 4 forintot, 1000 nyílveendőért 5 forintot adtak ki.

Építkezésre, javításokra összesen 23 forintot (3,98%) költöttek: 4-4 forintért vasat és fagyút, 1 forintért szurkot<sup>57</sup> és 2 forintért kötelet szereztek be. Az ácsoknak a várnál elvégzett munkáért 6 forintot fizettek.

Az adminisztráció céljára költöttek a legtöbbet, az összes kiadás 54,89%-át, ami 317 forintot jelent. Ezen kiadásokon belül elkülöníthetők a futárokra, küldöncökre és vendégekre fordított pénzeszrűezek. Két vendég számára (eltartására) összesen hét forintot utaltak ki: az alvajdának<sup>58</sup>, aki a 70 dénáros adó kivetésére jött Dévára, négy forintot, Ormándi Miklósnak, Szerecsen János szervitorának, aki a vár átvételére jött, három forintot. Ennek alapján valamikor 1531-ben Dévát Szerecsen kapta meg, de nem sokáig bírta, mert már 1532-ben Szapolyai Szerecsennel és Keserű Mihállal Déva várát visszacserélte (tte) a vingárdi várért.<sup>59</sup> Ez utóbbi adat szerint

<sup>55</sup> KOMORÓCZY, 1932. 57.

<sup>56</sup> Az ólomot építkezésre, illetve egyéb, kevésbé jelentős tevékenységekre is felhasználhatták. ANGERMANN, II. 271–274.

<sup>57</sup> A szurkot a várostrom esetén védekezésre is felhasználhatták, valamint több más, kevésbé jelentős tevékenységre. ANGERMANN, VI. 1846–1847.

<sup>58</sup> A számadásban csak alvajda van írva, de 1531-ben a források szerint Kendi Ferenc volt az alvajda. Erre vonatkozóan néhány adat: 1530. december 3. (HURMUZAKI, XV. 1. 359), 1531. január 19. és 21 (JAKÓ, 1990. nr. 4337, TT, 1890. 349–350 nr. 523.), 1532. március 6. (JAKÓ, 1990. nr. 4375), május 7. (TT, 1890. 351. nr. 528).

<sup>59</sup> ENTZ, 1996. 507. Koppány Tibor szerint 1532-ben Szapolyaitól Keserű Mihály dévai várnagy kapta meg Vingárd várát. Ez az adat, jegyzetekből ítélve, valószínűleg ENTZ adatának az értelmezése (aki azonban nem említi Keserű dévai várnagyságát). KOPPÁNY, 244. A vingárdi erősséget általában kastélynak neve-

Szerecsen tehát Keserűvel együtt bírta Dévát. Perényi Péter javainak a várból Váradra való szállítása 32 forintba került. A viszonylag magas összeget az magyarázza, hogy a szekérrel szállított holmikat 12 lovas és 4 gyalogos kísérete. Perényi Péter 1526 és 1529 között volt erdélyi vajda,<sup>60</sup> ebből az időszakból maradhettek bizonyos javai a várban, amelyeket azért nem tudhatott elvinni, mert 1529 után Szapolyai pártjából átállt Ferdinánd oldalára, a vár ellenben Szapolyai kezébe került. Perényinek az ellenfele birtokában levő javainak visszaszerzésére az 1531-ben Szapolyai és Ferdinánd által kötött fegyverszünetet használta ki. A király a katonai kíséretet tehát nem Perényi védelmére, hanem inkább felügyeletére rendelte.

Amennyiben a kiadásokat az állandó, illetve ideiglenes jelleggel Déván tartózkodókra költött pénzüsszegek között osztjuk meg, azt eredményt kapjuk, hogy a vendégek, vagyis az ideiglenes jelleggel huzamosabb ideig ott tartózkodó személyzet összesen 212 forinttal, 58%-kal duzzasztotta meg a költségeket. A 16 lovas 32 forinttal, 8,76%-kal, a 40 személyből álló kíséret pedig 180 forinttal, 49,25%-kal növelte meg a kiadásokat.

A bevételek 10,05 forinttal meghaladták a kiadásokat, vagyis a pénzbevételek legfeljebb 98,31-át költötték el.<sup>61</sup> A magyarországi uradalmak esetében is a bevételek nagy része elment a kezelési

---

zik a források (ENTZ, 1996. 507.; KOPPÁNY, 244.), az 1532-es cserére vonatkozó adat az első, amely várnak nevezi. 1607-ban egyébként *castrum seu curiam*ként szerepel, az azonban kérdéses, hogy ez az adat mennyire tükrözi a 16. század elei állapotokat. ENTZ, 1996. 507.

<sup>60</sup> PALL, 1956. 505. Néhány adat konkrét dévai tartózkodására: 1527. április 14. (HURMUZAKI, XVI. 1. 295.; BERGER – WERNER, 1986 nr. 959.), április 15. (BERGER – WERNER, 1986. 160), 1528. július 2. (BERGER – WERNER, 1986. 1057, SCHULLER, nr. 42). 1528-ban arra szólították fel Barcsay Andrást és Györgyöt, hogy adják át Dévát Perényi Péternek. SZABÓ – SZÁDECZKY – BARABÁS, VIII. 271.

<sup>61</sup> Ettől függetlenül lehetséges, hogy az uradalom pénzügyi mérlegét annak elkészítésekor kiegyenlítettnek tekintették, ugyanis könnyen megeshetett, hogy az eredeti számadás bevételeit és kiadásait összegző személy számolási hibát vétett. Számlálás közben csupán tíz forintot jelölő x-et kellett elnéznie és 5 dénárt elfelejteni figyelembe vennie.

költségekre, a dévai állapotok tehát megegyeztek a más várakban tapasztalható általános helyzettel.<sup>62</sup>

Végül ejtsünk szót a számadás hiányosságairól. Ami a legfeltűnőbb, hogy a bevételek közül hiányzik a földesúrnak járó szolgáltatások. A földesúrnak járó kötelezettségek tetemesen megnövelnék a bevételeket. Figyelembe véve, hogy a 16. század eleji Magyarországon a jobbágyháztartások éves földesúri kötelezettsége általában 1,5 és 3 forint között mozgó összeg volt, a Dévával szomszédos vajdahunyadi uradalomban pedig 1511 és 1522 között ez a kötelezettség átlagosan 1,5–1,9 forint között mozgott.<sup>63</sup> Déván évente legalább 622,5 és 1245 forint, illetve 622,5 és 788,5 forint közötti bevétel kellett származzon ebből a forrásból, attól függően, hogy a magyarországi vagy a vajdahunyadi átlagértékekkel számolunk. Ezt a típusú bevételt is beszámítva a dévai váruradalom éves bevétele 1210,05 és 1832,55 forint, illetve 1210,05 és 1376,05 forint szélsőértékek között mozoghatott, átlagban tehát megközelítőleg 1300–1500 forint lehetett. A *quartalia* kifejezés alapján a személyzet évi járandóságát négy egyenlő részletben kellett megkapja, a számadás azonban csak három részlet kifizetését tartalmazza. Egy malomkő vásárlása azt bizonyítja, hogy malom is tartozott a várhoz, malomból származó bevételnek nem találjuk a nyomát a számadásban, noha a malmokat vagy készpénzért bérbe adták vagy a molnár által gabonavámot vettek az örlőktől és a gabonát pénzért értékesítették.<sup>64</sup>

A számadásból hiányzanak a bordézsmá bérletére fordított kiadások is (a bor szállítását és a szőlő megművelését elvileg robotmunkával is meg lehet oldani, de a középkor végén általában már bérmunkásokat (is) alkalmaztak). Feltűnő, hogy nem fizettek ki semmit a várnagy(ok)nak, amit úgy látszik, hogy más forrásokból fedeztek. A *victualiak* és a *munerak* is hiányoznak a bevételek kö-

<sup>62</sup> KUBINYI, 1993 15.

<sup>63</sup> A jobbágyok átlagos éves földesúri kötelezettsége A lékai, kapuvári és sárvári uradalomban 1520 körül 1,7–2,7 forint volt és csak néhány településen fordult elő 3 forintot meghaladó földesúri kötelezettség; a gyulai uradalomban 1519-ben minimum 2,6–2,7 forint, 1525-ben kerekén 3 forint volt. NÓGRÁDY, 138–140., 142–144. Pataki becslése alapján vajdahunyadi uradalomban ez az összeg 1,8 forint volt. PATAKI, 1973. XCIX–C.

<sup>64</sup> SZABÓ, 1975. 72. Az is lehet, hogy a lisztet a vár szükségleteire használták fel.

zül, igaz, nem mindegyiküket tüntették fel a középkori számadások, noha létüket konkrét adatok bizonyítják. 1362-ben Zalasd lakóit a *datiis, solutionibus collectarum et datiarium* menti fel Nagy Lajos, tehát ezen kötelezettségek az uradalom helységeiben is általánosak lehettek, legalábbis a 14. század közepéig.<sup>65</sup> Déva mezőváros lakói 1449-ig évi három ajándékot, illetve borban, gabonában és ezüstben beszolgáltatandó cenzust kellett adjanak.<sup>66</sup> Egy 1474-es adat szerint Bretelén lakói két juhot és 32 dénárt kellett Déva várába szolgáltatásnak.<sup>67</sup> A dévai várnagynak a bírságokból is származott bevétele: a várnagy által a dévaiakra kirótt bírságra egy 1519-es oklevél említi.<sup>68</sup> 1528-ban a váruradalomhoz tartozó Ohába, Fintóag, Felső- és Alsó-Lapugy falvak által beszolgáltatandó adókat, terheket és szolgáltatásokat említ egy oklevél (*taxis, oneribus et servitiis*).<sup>69</sup>

A számadás hiányos volta azonban nem egy rendkívüli eset, ugyanis a középkori magyarországi számadások egyike sem teljes.<sup>70</sup> Egyes hiányzó bevételi tételeket (vagy esetleg azok egy részét) a várnagy/udvarbíró fizetés fejében közvetlenül átengedhetett a személyzetnek, ez az eljárás tehát bizonyos kiadási tételek hiányát is megmagyarázza.<sup>71</sup>

A hiányosságok megmagyarázására egy más megoldás is kínálkozik: elképzelhető, hogy a hiányzó bevételek a vajdához kerültek, ugyanis az uradalom összes bevételei elvileg is a vajdát, mint *honor* birtokost illették. Két adat bizonyítja azt, hogy a vajda a gyakorlatban is költségei egy részét a dévai vár jövedelmeiből fedezte: erre utal az 1509-ben említett dévai vajdai jószágigazgatói tisztség is

---

<sup>65</sup> PASCU, 1977. 79.

<sup>66</sup> 1449-ben Hunyadi János az ajándékokat teljesen, a cenzust felerészben elengedte. CSÁNKI, 1913. 58.

<sup>67</sup> A kötelezettségeket említő oklevél csonkán maradt fent, de középkori analógiák alapján valószínűsíthetjük, hogy egy háztartási egységnek és nem az egész falunak az egy éves szolgáltatásairól van szó. Szintén a csonkaságból adódóan lehetséges, hogy még egyéb kötelezettségei is voltak a bretelénieknek. CSÁNKI, 1913. 58. TELEKI, 1855. 512–513..

<sup>68</sup> CSÁNKI, 1913. 58.

<sup>69</sup> VERESS, 1929. 5–6.

<sup>70</sup> KUBINYI, 1993. 14.

<sup>71</sup> Ez történhetett például a XVI. század elején a kapuvári-sárvári uradalom esetében, ahol a kapuvári uradalomban az előírt pénzjáradék felét, a sárvári uradalomban pedig kb. a kétharmadát fizették be. NÓGRÁDY, 1996. 128–129.

(*administrator proventuum nostrorum de Dewa* [ti. a vajdáé]), a Bornemissza–Werner jelentés pedig egyértelműen megmondja, hogy a dévai vár jövedelmeit a vajdák élvezték.<sup>72</sup> Lehetséges tehát, hogy a vajda a bevételeknek csak egy részét engedte át a vár szükségleteire, egy részét pedig fenntartotta magának, amit az említett jószágigazgatóval kezeltette.<sup>73</sup> A legcélszerűbb megoldás mégis az lett volna, hogy az uradalom összes bevételeit egyetlen személy kezelje, lett légyen az a dévai udvarbíró, annak hiányában a várnagy, vagy akár a dévai vajdai jószágigazgató, a vajdának az anyagi jellegű követelményeit pedig ez az egyetlen tisztségviselő teljesítse. Az a tény, hogy ez az eset nem áll fent, arra enged következtetni, hogy azt maga vajda a szedte be saját céljaira a várszervezettől független tisztségviselővel (mint láttuk, hadikiadásai nagyok voltak, hogyha erre a célra kétszer is rendkívüli adót vetettek ki. A furcsa csak az, hogy miért nem a külön a számára kivetett adót szedte be, és miért nem hagyta a cenzus beszédését a dévai várnagynak). Ezt úgy lehetne megmagyarázni, hogy a vajdának nem lévén hivatali rezidenciája, Erdélyt archaikus módon utazva kormányozta.<sup>74</sup> Déván egy kisebb és ideiglenes rezidenciát tartott fent (amit lehet, hogy helyesebb inkább alkalmi szálláshelynek nevezni), ezt a kisebb rezidenciát és annak gazdasági ügyeinek az intézését pedig a vártól független tisztségviselőre bízta.<sup>75</sup>

---

<sup>72</sup> CSÁNKI, 1913. 43. 58.; HURMUZAKI, II. 4. 739.

<sup>73</sup> Amennyiben tényleg ez volt a valóság, a dévai állapotok eitérték a Hóman által leírtak és Fügedi által is elfogadottaktól, amely szerint a királyi váruradalmak egyedüli rendeltetése a várak és a katonaságuk szükségletének a fedezése volt. HÓMAN – SZEKFŰ, 1936. 91.; FÜGEDI, 1977. 70.

<sup>74</sup> KUBINYI, 1989. 89–90.

<sup>75</sup> Ennek az ideiglenes rezidenciának lehetett a központja az a vajdáénak mondott ház, amelyet 1309-ban említettek. ZIMMERMANN – WERNER – GÜNDISCH, I. 239–291. Heltai később leírt sorai szerint is Déván és Görgényben volt „régente” a vajdának a „lakóhelyük”. Nyitott kérdés, mit értett Heltai a „régente” és „lakóhelyük” szavak alatt. A szóban forgó rezidencia tekintetében egy további lépés a vajdai itineráriumok összeállítása és tanulmányozása lehetne.

## RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOMJEGYZÉK

### ACSÁDY

1888

ACSÁDY Ignác: *Magyarország pénzügyei Ferdinánd uralkodása alatt 1526–1564*. Budapest, Athaeneum, 1888.

### ANGERMANN

1980–1999

*Lexikon des Mittelalters*. Szerk.: ANGERMANN, Norbert. I–X. München, Lexma, 1980–1999.

### BALOGH

1985

BALOGH Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Budapest, MTA, 1985.

### BARABÁS

1895

*A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. II*. Szerk. BARABÁS Samu. 1438–1526. Budapest, 1895.

### BARTA

1971

BARTA Gábor: Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531–1534). In: *Történelmi Szemle* 1971.

### BERGER – WAGNER

1986

BERGER, Albert – WAGNER, Ernst: *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen, 1203–1570*. I–II. Köln – Wien 1986.

### BESSENYEI

1994

*Enyingi Török Bálint*. A bevezetést írta és a forrásokat közléteszi BESSENYEI József. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1994.

### CSÁNKI

1913

CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. V. Budapest, 1913.

### DRASKÓCZY

1996

DRASKÓCZY István: Adósjegyzék a 15. századból. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk.: LENGVÁRY István. Pécs, 1996.

- ENGEL**  
**1996** ENGEL Pál: *Magyarország világi archantológiája 1301–1457.* I. Budapest, História, MTA TTI, 1996. (*História Könyvtár. Kronológiák, adattárak.* 5.)
- ENTZ**  
**1994** ENTZ Géza: *Erdély építészete a 11–13. században.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1994.  
**1996** ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14–16. században.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996.
- FLOCA – BESSA**  
**1965** FLOCA, Oct. – BESSA, Ben.: *Cetatea Deva.* București, Meridiane, 1965. (*Monumentele patriei noastre*).
- FRAKNÓI**  
**1874** *Magyar Országgyűlési Emlékek.* I. (1526–1536) Szerk.: FRAKNÓI Vilmos. Budapest, Ráth Mór, 1874.
- FÜGEDI**  
**1977** FÜGEDI Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon.* Budapest, Akadémiai, 1977. (*Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat.* 82.).
- GYÖRFFY**  
**1987** GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* III. Budapest, Akadémiai, 1987.
- HELTAI**  
**é.n.** HELTAI Gáspár: *Magyar Krónika.* Kolozsvár, é.n.
- HOLBAN**  
**1970** *Călători străini privind Țările Române* II. Felelős szerk.: HOLBAN, Maria. București, 1970.
- HÓMAN – SZEKFŰ**  
**1936** HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet.* II. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.

## HURMUZAKI

**1887–1922** *Documente privitoare la istoria românilor*. Szerk.: HURMUZAKI, Eudoxiu. 1–19. București, Academiei, 1887–1922.

## JAKÓ

**1990** *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I–II. Közzéteszi: JAKÓ Zsigmond. Budapest, 1990.

## JUHÁSZ

**1936** JUHÁSZ Lajos: *A porta története 1526–1648. Jobbágygazdálkodásunk egysége és az adóegység*. Budapest, 1936.

## KÁROLYI – GÉRESI

**1885** *A Nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. Kiad. KÁROLYI Tibor, s.a.r. GÉRESI Kálmán. III. Budapest, 1885.

## KENYERES

**1997** KENYERES István: *A trencsényi vár birtok igazgatása és gazdálkodása a XVI. században*. In: *Hagyomány és korszerűség a 16–17. században*. Eger, 1997. 123–141. (*Studia Agriensia* 17.)

**2001** KENYERES István: *A végvárak uradalmainak az igazgatása és gazdálkodása a 16. században*. In: *Századok* 2001

## KOLOSVÁRI – ÓVÁRI – MÁRKUS

**1899** *Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvénycikkek*. Kiad.: KOLOSVÁRI Sándor – ÓVÁRI Kelemen – MÁRKUS Dezső. Budapest, 1899.

## KOMORÓCZY

**1932** KOMORÓCZY György: *Nádasdy Tamás és a XVI. századi nagybirtok gazdálkodása*. Budapest, 1932.

## KUBINYI

**1964** KUBINYI András: *A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541)*. (Kísérlet az országos és királyi ma-

- gánjövendelmek szétválasztására). In: *Levéltári Közlemények* 1964.
- 1989** KUBINYI András: Főúri rezidenciák a középkor végén. In: *Falvak, városok és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. század)*. Szerk: SOMFAI Balázs. [Veszprém, 1989]. (*A Dunántúl településtörténete, VII.*)
- 1990** KUBINYI András: A Mátyás-kori államszervezet. In: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk.: RÁZSÓ Gyula. Budapest, Zrínyi, 1990.
- 1993** KUBINYI András: *Változások a középkorvégi Magyarországon*. Budapest, 1993. (*História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből. 2.*)
- 2000** KUBINYI András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged, 2000. (*Dél-alföldi évszázadok 14.*)
- KUBINYI**
- 1876** KUBINYI Ferenc: János király budai országgyűlése az 1530-ik év végén. In: *Századok* 1876. 581–583.
- NAGY**
- 1995** NAGY István: A Magyar Kamara adóigazgatása a 16–17. században. In: *Levéltári Közlemények* 1995.
- NÓGRÁDY**
- 1996** NÓGRÁDY Árpád: *Taxa-extraordinaria?* Széljegyzetek Kanizsai László kapuvári-sárvári számadáskönyvének margójára. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk.: LENGVÁRI István. Pécs, 1996.
- OBORNI**
- 2002** OBORNI Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556*. Budapest, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002.
- PASCU**
- 1977** *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania*. Szerk. PASCU, Ștefan. X. București, Academia de

**PALL**

**1956**

PALL, Francisc: Cronologia documentelor privind Transilvania (secolele XI–XV.) In: *Documente privind istoria Romaniei*. Introducere. I., 1956.

**PATAKI**

**1973**

PATAKI, Iosif: *Domeniul Hunedoarei la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente*. București 1973. (*Biblioteca istorică XXXIX.*)

**1992**

PATAKI József: A vajdahunyadi váruradalom a XVI. század első évtizedeiben. In: *Erdélyi Múzeum* LIV (1992) 91–101.

**PRODAN**

**1981**

PRODAN, David: Urbariul domeniului Deva la 1673. In: *Sargetia* XV (1981)

**SCHULLER**

**é.n.**

SCHULLER, Fr.: *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens von der Schlacht bei Mohács bis zum Frieden von Großwerdein*. Aus den k. u. k. Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien (1526–1541). Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge

**SINKOVICS**

**1933**

SINKOVICS István: *A magyar nagybirtok élete a XV. század elején*. Budapest, 1933.

**SZABÓ**

**1975**

SZABÓ István: *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig*. Budapest, Akadémiai, 1975. (*Agrártörténeti tanulmányok 2.*)

**SZABÓ –SZÁDECZKY – BARABÁS**

**1872–1934**

*Székely oklevéltár*. Kiad. SZABÓ Károly = SZÁDECZKY Lajos – BARABÁS Samu. I–VIII. Kolozsvár – Budapest, 1872–1934.

**TELEKI**

1855

TELEKI József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. XI. Pest, Emich Gusztáv, 1855.

VERESS

1929

VERESS Endre: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. I. Acte și scrisori (1527–1572). București, Cartea Românească, 1929.

ZIMMERMANN – WERNER – GÜNDISCH

1892–1989

*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Bearb. von ZIMMERMANN, Franz – WERNER, Carl – GÜNDISCH, Gustav. I–VII. Hermannstadt – Bukarest, 1892–1989.

Év	BORS		SÁFRÁNY		GYÖMBÉR		SZEGFŰ-SZEG		SZERE-CSENDIÓ-VIRÁG		FAHÉJ		MANDULA	
	B	N	B	B	N	B	N	B	N	B	N	B	N	B
1500	–	8475 <sup>a</sup>	–	–	200	–	0	–	0	–	0	10	–	300
1503	43155,5 <sup>b</sup>	–	6 <sup>c</sup>	906	–	12	–	22	–	1,5	–	–	4221	–
1529-1530	587	–	211	7,5	–	6	–	59	–	0	–	–	280	–
1537	–	3120	–	–	50	–	10	–	0	–	0	660	–	180
1538	–	2220	–	–	85	–	25	–	0	–	0	1140	–	220
1540	–	5850	–	–	195	–	30	–	0	–	0	2240	–	190
1541	–	8300	–	–	120	–	20	–	30	–	0	1420	–	960
1542	11515	7700	785	310	340	270	0	0	0	0	0	1480	465	40
1543	10425	5730	1035	140	220	30	0	0	0	0	0	2390	460	1344
1544	7093	–	1610	171	–	100	–	0	–	0	–	–	1330	–
1545	3300	–	412	0	–	0	–	0	–	0	–	–	381	–
1546	920	1605	963	80	285	20	55	0	265	0	1070	2230	530	640
1547	3630	–	390	210	–	10	–	0	–	0	–	–	780	–
1548	1490	–	1650	40	–	0	–	0	–	0	–	–	680	–
1549	1160	–	1140	80	–	20	–	20	–	0	–	–	480	–
1550	0	0	432	60	110	100	10	0	0	0	20	925	344	280
Össz	83275	43000	8634	2004,5	1605	568	150	101	295	1,5	1090	12495	9951	4154
	126275		2129		14105		3609,5		718		396		1091,5	

<sup>a</sup> Pach szerint 105,75 mázsa. PACH, 1978. 11. táblázat.

<sup>b</sup> Pach szerint: 719 mázsa és 15,5 font. PACH, 1978/b. 12. táblázat.

<sup>c</sup> Pach szerint 4,5 font. A vámnaplóban 6 forint értékű sáfrány feljegyzve, a 1500. évi nagyszabeni adatok alapján 1 font sáfrány = 1 forint. Pach nem magyarázta a számításait. PACH, 1978/b. 12. táblázat.

## Erdély délről érkező fűszerforgalma a 16. század első felében (*Brassó és Nagyszeben szerepe a távolsági kereskedelemben*)\*

A középkori magyar királyság városhálózatában az erdélyi szász városoknak különleges szerepe volt. Annak köszönhetően, hogy a déli Kárpátok vonulata közelében fekvő Brassó (*Braşov, Kronstadt, Corona*) és Nagyszeben (*Sibiu, Hermannstadt, Cibinium*) az Erdélyből Közép-Európa és a román vajdaságok irányába vezető úton helyezkednek el, váltak Dél-Erdély politikai és kereskedelmi központjává. A 15. század végén Brassónak kb. 10, Nagyszebennek pedig kb. 5,5 ezer lakosa volt,<sup>1</sup> így, a térség viszonyait figyelembe véve, a két szász várost demográfiai szempontból is jelentős településként tarthatjuk számon.

Erdélyben való letelepedésük<sup>2</sup> után a szászok helyzetüket politikai és gazdasági előnyök megszerzésével szilárdították meg. A magyar királyok politikája következetesen igyekezett elősegíteni Brassó és Nagyszeben gazdasági gyarapodását. A szász közösség (akkoriban még csak az ún. *provincia Cibiniensis*) számára a II. András király által 1224-ben kiadott és *Andreanum* néven ismert oklevelet számos más kiváltságlevél követte a 14. és a 15. század folyamán. Ezek jelentős része gazdasági és kereskedelmi jellegű intézkedésekből állt: 1369-ban Nagy Lajos felruházta Brassó városát az árumegállító joggal (*ius stapuli*),<sup>3</sup> amelyet 1378-ban Nagy-

---

\* Hálás köszönet illeti Radu Manolescu professzort, aki önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta az általa több, mint 30 évvel ezelőtt átirrt brassói huszad naplók anyagát, amelyek feldolgozása nagyban segítette jelen tanulmányom elkészítését. Ugyanakkor hálámat fejezem ki dr. Demény Lajosnak is, aki több nagyszebeni vámnapló fénymásolatához segített hozzá és hasznos tanácsokkal támogatt doktori disszertációm elkészítése során.

<sup>1</sup> DRASKÓCZY, 1999. 25. 5. táblázat.

<sup>2</sup> A szászok letelepedésének fázisait és részleteit lásd a részletes áttekintő kötetben: NÄGLER, 1979.

<sup>3</sup> URKUNDENBUCH, II. 336.

szeben is megkapott.<sup>4</sup> Ezen jog értelmében a külföldi és nem helybeli kereskedőket kötelezték, hogy áruikat az árumegállító joggal rendelkező városban rakják le, és ezeket csak nagybani kereskedelem révén adhatták el. Az említett kiváltságlevelek, valamint a havasalföldi vajdák által főképpen a brassóiak javára megállapított vámtarifák és vámmentességgel kapcsolatos intézkedések tanúsítják, hogy a dél-erdélyi szász városok a távolsági kereskedelemben fontos közvetítő szerepet tölthettek be. Pach Zsigmond Pál bebizonyította, hogy a keleti árucikkek (fűszerek és egyéb jellemző levantei árufajták) Erdélyen keresztül már a 14. század közepén eljutottak Magyarországra.<sup>5</sup>

Brassó és Szeben középkori kereskedelme a következő felosztás szerint csoportosítható:<sup>6</sup>

1. A távolsági kereskedelem a Nyugat- és Közép-Európa, illetve a Balkán-félsziget közötti szárazföldi utakon zajló forgalmat foglalta magába, amely a két irányból érkező javak közvetítését jelentette:

a. A nyugat- és közép-európai árucikkeket (különböző posztófajtákat, valamint a Brassóban a 16. század fordulóján nagy számban előforduló híres stájer késeket)<sup>7</sup> dél felé továbbították.

b. A keleti áruk (*res Turcales, türkische Waren*) – fűszerek, török eredetű textíliák, bőráruk, déligyümölcsök stb. – közvetítése, amelyek a 16. század fordulóján már nem a Fekete-tenger felől, hanem a balkáni szárazföldi útvonalakon, a Szilisztra és Vidin közötti dunai átkelőn keresztül érkeztek Erdélybe,<sup>8</sup> és onnan szállították tovább Közép-Európa felé.

2. A régióbeli kereskedelem, azaz:

a. A szász városok ipari termékeinek kivitele Havasalföld felé, és a délre, az Oszmán Birodalom felé irányuló forgalom.

b. Havasalföldről behozott mezőgazdasági termékek forgalmazása, elsősorban a különböző halfajták szállítása.

---

<sup>4</sup> URKUNDENBUCH, II. 491–492.

<sup>5</sup> PACH, 1975.

<sup>6</sup> MURGESCU, 1994. 30.

<sup>7</sup> MANOLESCU, 1965.

<sup>8</sup> HÓVÁRI, 1996. 41, a gyurgyevői (Giurgiu) vámnaplók alapján.

Az okleveles anyag, valamint a szász városok és a havaselvi vajdák levelezése számtalan adatot nyújt a kutató számára a kereskedelmi kapcsolatok dinamikájáról, a forgalmazott áruajtákról, az állandó kereskedelmi jellegű információcseréről, a kereskedelmi gyakorlatról (az áru hitelbe adása, szerződések, pereskedések stb.). Ezek azonban a valóságos áruforgalomra vonatkozólag, az árumennyiséget és az árakat illetően alig tartalmaznak tényleges adatokat, mivel a zökkenőmentes, „rendes” árucseré lebonnyolítása nem hagyott nyomokat az ilyen típusú forrásokban. Brassó és Nagyszeben gazdag középkori levéltárai viszont felbecsülhetetlen dokumentumokat őriztek meg a kutatók számára: a 16. századból fennmaradt vámnaplókat.

A vámnapló a gazdaságtörténet egyik legértékesebb forrását jelenti, ahogy J. F. Wade megállapította: „*The specific merit of particular customs accounts lies in their recording of the routine and repetitive transactions on which commerce depends.*”<sup>9</sup> A brassói huszad naplók jó részét a 19. századi szász történészek kiadták, bár közülük egyeseket csak kivonatos formában.<sup>10</sup> A 16. század első feléből származó szebeni huszad jegyzékek, az 1500. évi kivételével,<sup>11</sup> – amely nem is tartozik *stricto sensu* a 16. századhoz – még mindig kiadásra várnak.<sup>12</sup> Az utóbbi huszad naplók sajátosságait

---

<sup>9</sup> WADE, 1995. 5.

<sup>10</sup> 1503: QUELLEN, I. 1–81.; 1529: QUELLEN, II. 172–176. Az 1529. évi vámkönyv csak július-december között érkezett árukat tartalmazza. (kivonat); 1530: QUELLEN, II. 215–234. Az 1530. évi huszad napló kizárólag a január és június közötti forgalmat tükrözi. Az 1529. és 1530. évi vámnapló-töredékek így kitesznek egy teljes évet, és a két vámjegyzékből származó adatokat együtt számoltam; 1542–1550: QUELLEN, III: 1542. 187–215; 1543. 244–246 (kivonat); 1544. 247–249 (kivonat); 1545. 291–340; 1546. 364–368 (kivonat); 1547. 424–427 (kivonat); 1548. 464–465 (kivonat); 1549. 530–531 (kivonat); 1550. 584–589.

<sup>11</sup> RECHNUNGEN, 297–320.

<sup>12</sup> 1537, 1538, 1540, 1541, 1542, 1543, 1546, 1550: Arhivele Naționale Județene Sibiu, (Nagyszebeni Megyei Levéltár) “*Fondul Magistratului orașului Sibiu. Seria actelor contabile. Inventarul 197, Registre de vamă vicesimă și tricesimă*”: 19/1537, 20/1538, 21/1540, 22/1541, 23/1542, 24/1543, 25/1546, 26/1550. Tulajdonképpen a 16. századból 22 vámjegyzék maradt fenn a szebeni levéltárban, ám a jelen tanulmányom kizárólag a felsorolt évekből származó adatokat mutatja be.

alább nem részletezve, itt csak annyit említek, hogy a brassói vámkönyvekkel ellentétben, a szebeniek igen szűkszavúak, és részletes feljegyzést kizárólag a keleti cikkek behozataláról tartalmaznak. A brassói vámnaplók latinul, a szebeniek pedig latinul és németül (1543, 1546, 1550) íródtak.

Fontosságuk miatt az általam is feldolgozott brassói és nagyszebeni huszad könyveket a történészek nem hagyták figyelmen kívül. Itt említeném elsősorban Radu Manolescu alapvető munkáját, amely Brassó és a két román vajdaság kereskedelmi kapcsolatainak elemzését adja.<sup>13</sup> Ugyancsak Manolescu volt az, aki első ízben dolgozta fel a kiadott nagyszebeni 1500. évi vámjegyzéket.<sup>14</sup> Őt követte Samuel Goldenberg, aki 1964 egy terjedelmes tanulmányban a kiadatlan nagyszebeni huszad naplókat elemezte.<sup>15</sup> Sem Manolescu, sem Goldenberg nem foglalkozott részletesebben a fűszerkereskedelemmel.

A magyar történetírásban Pach Zsigmond Pál figyelt fel ezen erdélyi forrásokra, és az ő munkásságának köszönhetően vált ismertté a szász városok jelenléte és szerepe a nemzetközi távolsági kereskedelemben. Sajnos, csak a publikált vámnaplók álltak Pach rendelkezésére, így kizárólag a 15–16. század fordulójáról származó adatokat dolgozhatta fel. Pach figyelmét a brassói és nagyszebeni vámokon keresztül szállított fűszerek mennyiségekre összpontosította.<sup>16</sup> Jelen tanulmány a források értelmezésében Pach módszereit és eljárását követi, és az általa közölt adatokat hasonló módon próbálja bővíteni, mivel talán ő értette meg legjobban a brassói és nagyszebeni vámjegyzékek sajátosságait.

A vámnaplók a helyi levéltárakban azért maradhattak fenn, mivel a 15. század végétől Brassó, Nagyszeben és Beszterce (*Bistrița*, *Bistritz*) bérbe vette a magyar uralkodótól az erdélyi huszadot és ez a gyakorlat a 16. század folyamán is fennmaradt.<sup>17</sup>

Az erdélyi vámrendszer kialakulása, fejlődése és szerepe a középkori magyar királyság keretein belül még feldolgozásra vár.

---

<sup>13</sup> MANOLESCU, 1965.

<sup>14</sup> MANOLESCU, 1956.

<sup>15</sup> GOLDENBERG, 1964.

<sup>16</sup> PACH, 1978/b; PACH, 1980.; MANOLESCU, 1965. 85.

<sup>17</sup> EMBER, 1946. 446–448.

Pach Zsigmond Pál tanulmányai megállapították, hogy Zsigmond király 1405. évi dekrétuma egy több évszázados átalakulási folyamat eredményeként<sup>18</sup> véglegesen megszabta a harmincad vámok működését,<sup>19</sup> és hogy a harmincad vámkulcs (3%) a 15. század második felében emelkedett fel huszadra (5%).<sup>20</sup> Ezen utóbbi folyamat a szász városok esetében is megfigyelhető. Az erdélyi határvámok átvették az új vámmal a *vigesima* (huszad) nevet is, miközben a magyarországi vámhelyeket továbbra is harmincadoknak nevezték. A *vigesima* első említése egy 1468. évi oklevélben található, amelyben Mátyás király felmentette a brassói kereskedőket a huszad fizetése alól.<sup>21</sup> A vámemelést keserű hanggal jelezte 1480 körül Basarab havasalföldi vajda Brassó városához intézett levelében. Ebben arról panaszkodott, hogy a szászok a román kereskedőkkel szemben visszaélnék ezzel a jogukkal. A vajda ezt írta: „*És a vámok sem azonosak a régiakkal, a vámokat is emeltétek!*”<sup>22</sup>

A vámhelyek rendszerint a városon kívül helyezkedtek el. Nagyszeben vámhivatala Talmácsnál (*Tălmăciu, Talmesch*) működött,<sup>23</sup> miközben a brassói huszadot Töröcsvárott (*Bran, Törzburg*) szedték.<sup>24</sup>

Brassóban is, de főképpen Nagyszebenben, természetben szedték a vámmilletékeket a keleti áruk után: a kereskedők a behozott árumennyiségeknek a huszadát. Az így beszerzett drága keleti árukat a város lakóinak adták el: erről tanúskodik például a nagyszebeni 1550. évi vámnapló, melyben részletesen feljegyezték a dátumot, a vásárlók nevét és az általuk megvásárolt árumennyiségeket.

A dél-erdélyi városok által lebonyolított távolsági kereskedelem aranykorát a 15–16. század fordulója jelentette. Brassó esetében a keleti cikkek behozatala 1529–1530-ban az 1503. évi forgalomnak a 10%-ára csökkent, és az eredeti értéknek csak a felére emelkedett

---

<sup>18</sup> PACH, 1999. 273–275.

<sup>19</sup> PACH, 1990.

<sup>20</sup> PACH, 1992.

<sup>21</sup> URKUNDENBUCH, VI. 315.; MANOLESCU, 1965. 83.

<sup>22</sup> BOGDAN, 1905. 176.

<sup>23</sup> GOLDENBERG, 1969. 475.

<sup>24</sup> MANOLESCU, 1965. 82.

a 1540-es években.<sup>25</sup> Nagyszében kereskedelme viszont más ívet követett. A talmácsi vámon átvitt keleti áruk mennyisége – amint az 1. táblázat adatai mutatják – fokozatosan nőtt a 16. század első felében, és többszörösen felülmúlta a századelejei behozatalt. Igaz, hogy az 1500. évi vámnapló nem tartalmazza a szász kereskedők által befizetett vámot, így az összes forgalom értéke magasabb volt. Fel kell figyelniük arra is, hogy bár a századfordulón Nagyszében a Brassó által lebonyolított forgalomnak egy csekély részét érte csak el, az 1540-es években sikerült kiegyenlítenie a különbséget.

<i>év</i>	<i>Brassó</i>	<i>Nagyszében</i>
1500	–	7 420
1503	84 921	–
1529–30	8 156	
1537	–	7 992
1538	–	7 783
1540	–	12 293
1541	–	20 705
1542	42 631	24 775
1543	36 065	19 300
1544	33 120	21 421
1545	16 937	–
1546	14 970	–
1547	20 120	–
1548	22 214	–
1549	23 062	–
1550	19 191	13 160

1. táblázat. *Brassó és Nagyszében keleti kereskedelme (számítási) forintban, 1500–1550.*

<sup>25</sup> Halil Inalcik szerint az 1503. évi áruforgalom szokatlanul nagy, és az Oszmán Birodalom és Velence közötti háborúval magyarázható meg. INALCIK, 1994. 302.

Brassónak a távolsági kereskedelemben betöltött szerepe nem csak a keleti cikkek továbbításában csökkent, hanem a nyugat- és közép-európai iparcikkek délfelé való közvetítésében is.<sup>26</sup>

A 16. században a keleti áruk szárazföldi úton érkeztek a Balkán-félszigetről Havasalföldön át Dél-Erdélybe. Vidin, Szilisztra és Nikápoly voltak a fő átkelési pontok az Al-Dunánál. Az Olt-völgyében vezető út a Vöröstorony-szoroson keresztül Nagyszebenbe vitt. Brassót több útvonal kötötte össze a havasalföldi városokkal, a legfontosabb Bukarest, Pitești, Ramnic, Curtea de Argeș és Campulung felől vezetett és a töröcsvári szorosnál lépte át a Kárpátokat.<sup>27</sup> A behozott keleti árukat részben az erdélyi piacon értékesítették: a helyi városi piacon vagy a különböző vásárokon, amelyek egymást követték az év folyamán: például Enyeden (*Aiud, Groß-Enyed*) és Segesvárott (*Sighișoara, Schässburg*) évente háromszor tartottak vásárt, Kolozsvárott pedig négyszer (március, június, augusztus és november).<sup>28</sup> Feltehetőleg főképpen a fűszerek és a drága keleti származású textíliák és a selymek nem maradtak helyben, hanem ezeket Kolozsvár és Nagyvárad érintésével Bécs és Kassa felé szállították tovább.<sup>29</sup>

Tanulmányom a továbbiakban Brassónak és Nagyszebennek a különféle fűszerek forgalmazásában betöltött szerepét kíséri figyelemmel. A modern korban a fűszerek szerves részei a mindennapi étkezésnek, és mindenki számára könnyen beszerezhetőek. Más volt viszont a helyzet a középkorban: a fűszerek különleges státussal bírtak: a luxus kifejezői és a társadalmi rang jelképei voltak. Fűszerekkel kereskedni a nagy kockázat dacára ugyancsak jól jövedelmező volt. Francesco Pegolotti, a 14. század első felében működött firenzei kereskedő kézikönyve, a *La prattica della mercatura* majdnem 300 fajta fűszert sorol fel, köztük olyan füveket, színezőanya-

---

<sup>26</sup> MANOLESCU, 1965. 172–176.

<sup>27</sup> DAN – GOLDENBERG, 1967. 102–103.

<sup>28</sup> GOLDENBERG, 1977. 7.

<sup>29</sup> PACH, 1978/a. 524.; PACH, 1978/b. 1033–1036.; GOLDENBERG, 1977. 13.; PACH, 1980. 159–163.

gokat, illatszereket és egyéb egzotikus cikkeket is, amelyek ma szoros értelemben véve nem tartoznak a fűszerek közé.<sup>30</sup>

Dél-Erdély keleti kereskedelmének legfontosabb fűszere a bors és a sáfrány volt. Már a 14. század közepétől ezeket hozták be a brassói kereskedők Erdélybe a havasalföldi úton, a Fekete-tenger felől vagy a Dunán át.<sup>31</sup>

A brassói és nagyszebeni vámnaplókban feljegyezett fűszerek a következők: bors (*piper*, *Pfeffer*), sáfrány (*crocus*, *Saffran*), gyömbér (*zinziber*, *Ingwer*), szegfűszeg (*cariofolus*, *Negelcher*), szerecsendió virág (*flores muscati*, *Muskatblieth*) és szerecsendió (*Muskatnuss*), fahéj (*cinnamonum*, *Majschirtz*) és mandula (*Mandeln*).

Brassóban és Nagyszebenben a fűszereket fonttal (*libra*) és az ún. *kantar* (*Kanthner*)-ral mérték. Hóman Bálint állítása szerint a száz városokban kimondottan a fűszerek mérésére alkalmazott font azonos a török fonttal (636,955 g).<sup>32</sup> Pach jogosan kérdőjelezte meg a huszad naplókban szereplő *kantar* azonosságát a magyar mázsával és megállapította, hogy úgy mint a font esetében, a Brassóban és Nagyszebenben a század fordulóján használatban lévő *kanthner* azonos a török *kantárral* (56,144–56,716 kg), és hogy ezt 60, 80 vagy 120 fontra osztották fel.<sup>33</sup> Hóvári János tanulmánya azonban arra a következtetésre jut, hogy a brassói *kantar* megfelel a balkáni 36 *okkat* tartalmazó (és Egyiptomban is meghonosult) *kantárnak* (45,36 kg.) Nagyszeben esetében Hóvári úgy véli, hogy a századfordulón itt a *kanthnert* bécsi fontban számították, miközben a brassói font nem függött a bécsi vagy a budai fonttól. A szerző számításai szerint egy brassói font 740–756,6 grammot, miközben a szebeni font 554–584,5 grammot nyomott.<sup>34</sup> Véleményem szerint a súlyegységek kérdése még mindig nem tekinthető lezártnak. A későbbi vámnaplókban egy *kanthner* egyértelműen 100 vagy 120 fontot tartalmazott mind a brassói és a szebeni vámnál, és mivel a

<sup>30</sup> A Pegolotti-féle kézikönyv a fűszerekre vonatkozó részletét lásd: LOPEZ – DIAMOND, 1990. 109–114.

<sup>31</sup> PACH, 1973. 452.

<sup>32</sup> HÓMAN, 1916. 100

<sup>33</sup> PACH, 1978/b. 1017–1018. 42. jegyzet.

<sup>34</sup> HÓVÁRI, 1985. 272–273.

font és a *kanthner* gramm, illetőleg kilogramm egyénértéke bizonytalan, e tanulmányban megtartottam az eredeti súlyokat.<sup>35</sup>

Az 2. táblázatban<sup>36</sup> összefoglaltam a különböző fűszerek Brassó és Nagyszeben vámjain keresztül behozott mennyiségét. A fentebb említett tendenciák hatása a fűszerforgalomban is megmutatkozott. Brassó esetében hatalmas zuhanás következett be 1503 után, pl. az 1542 és 1550 között behozott borsmennyiség alighanem kiteszi a 1503. évi szállítmányét. Nagyszebenben a fűszerbehozatal csökkenése mérsékeltebb volt, és a forgalom már a század közepére elérte, sőt felülmúlta a 15. század végi mennyiségeket.

Amint a 2. táblázatból is kiderül, a bors volt a legnagyobb mennyiségben forgalmazott fűszerfajta. Fernand Braudel megjegyzéseiből tudjuk, hogy miközben a nyugati országokban a 16. században a fűszerek elvesztették presztizs jellegüket, Kelet- és Észak-Európa még mindig nagyon ragaszkodott a borshoz, amely a térségben „keményvalutának” számított a helyi tranzakciókban.<sup>37</sup> Fel kell figyelniük ugyanakkor arra, hogy 1550-ben a bors egyaránt hiányzott a brassói és a nagyszebeni vámjegyzékekből. Pach azt is megállapította, hogy 1503-ban a bors ára évszakos ingadozást követett: egy mázsa bors ára januártól novemberig fokozatosan 40 forintról 55 forintra emelkedett.<sup>38</sup> Azonos áringadozások a későbbi huszad naplókban nem követhetők nyomon. Érdekeséggként megemlítendő 20 fontnyi „hosszú bors”, amit 1546-ban hoztak Nagyszebenbe, és amelynek ára (28 dénár/font) csak a fele volt az igazi borsnak.

A legdrágább fűszerfajta a sáfrány volt. Ismeretes, hogy egy kilogramm sáfránypor megszerzése 10 ezer sáfrányvirág feldolgozásával járt. A többi fűszertől eltérően, a nagyszebeni vámosok következetesen feljegyezték a behozott sáfrány minőségét, és a különbségek természetesen az árakban is tükröződtek. Így 1550-ben egy font jó sáfránynak az ára 2 forint 50 dénár volt, miközben a gyengébb minőségű sáfrányt 150–160 dénárba értékelték. A táblá-

---

<sup>35</sup> A fűszer mennyiségeket 1 kanthner = 120 font egyenlőség alapján számoltam ki, a századfordulói adatok kivételével. PACH, 1978/b, 1–12. táblázat.

<sup>36</sup> Ld. mellékletben.

<sup>37</sup> BRAUDEL, 1988. 221.

<sup>38</sup> PACH, 1978/b. 1012.

zatban feltüntetett adatok nyilvánvalóan azt mutatják, hogy a két százsz városban a sáfrány nem volt népszerű a század elején, és hogy fokozatosan hódított teret a bors és a gyömbér mellett. Sőt, észrevehető, hogy a közvetített fűszer mennyiségét tekintve Nagyszeben forgalma a bors kivételével felülmúlta Brassóét. Ennek ellenére a gyömbér, szegfűszeg vagy fahéj behozatala elbátortalanítóan alacsony szinteken mozgott.

Valószínű, hogy a nagyobb mennyiségekben dél felől érkezett fűszereket nem csak a helyi piacokon adták el, hanem továbbszállították a közép-európai kereskedelmi utakon. 1526 után a 16. század eleji politikai térkép lényegesen megváltozott, és kétségtelen, hogy a háborúk hatással voltak a megszokott útvonalak biztonságára. Erdély és a királyi Magyarország között azonban nem szűntek meg a közvetlen kapcsolatok. Gecsényi Lajos kétségkívül bebizonyította, hogy a részben a dél-erdélyi városok közvetítésével továbbított és a nyugat-magyarországi vámnaplókban szereplő levantei cikkek folyamatosan elérték a magyar piacot.<sup>39</sup>

Máig vitatott kérdés, hogy Közép-Európát a szárazföldi utakon szállított vagy a portugálok által behozott fűszerekkel látták-e el. A régebbi elképzelés szerint a portugálok megjelenése Kelet-Indiában súlyos csapást jelentett a levantei kereskedelemre, amely a Földközi-tengeren visszaszorította a Velence által irányított kereskedést. Frederick C. Lane azt állította azonban, hogy a portugáloknak nagyon rövid ideig sikerült uralni az európai bors- és fűszerpiacot, és hogy a középkori levantei utak új életre keltek.<sup>40</sup> A kérdés megoldására árnyaltabb válaszokat adnak az újabb kutatások: a levantei kereskedelem fellendülése csak azokban az időszakokban állt vissza, amikor a portugáloknak különböző okokból nem sikerült ellátniuk az európai piacot.<sup>41</sup> Más nézőpontok szerint a 16. század közepén Velence visszaszerezte hagyományos közép-európai piacait, és a *Serenissima* csak a 17. század elején szorult ki a nemzetközi kereskedelemről, amikor az angolok és a hollandok megjelentek a Földközi-tenger medencéjében.<sup>42</sup> A vita – számba véve a térségnek

---

<sup>39</sup> GECSÉNYI, 1998. 188–189.

<sup>40</sup> LANE, 1939–1940.

<sup>41</sup> WAKE, 1979. 386.; SUBRAHMANYAM – THOMAZ, 1994. 308.

<sup>42</sup> VAN DER WEE, 1990. 30.

a 16. század első felében bekövetkezett sajátos politikai és gazdasági változásait is – közvetlenül érinti a dél-erdélyi városok nemzetközi szerepének megítélését. Tulajdonképpen itt a verseny a dél-erdélyi és a bécsi fűszerbehozatal között folyt. A 16. században Bécs volt Közép-Európa közvetítő és forgalmazó központja, amely a velencei fűszerimport jelentős részét Pozsony és Buda felé továbbította. Mivel Velence levantei kereskedelme visszaszorult, Bécs is a portugálok által behozott fűszereket juttatta el az előbb említett területekre.

A törökök magyarországi benyomulása nem csupán negatív hatással járt a térség fejlődésére nézve. A 16. század közepére egy új kereskedelmi út nyílt meg, amely Isztambulból Belgrádon át közvetlenül Budára vezetett, és jelentős fűszermennyiségek szállítását tette lehetővé.<sup>43</sup> Ugyanakkor, bár Brassó kereskedelme komolyan visszaszorult, Dél-Erdély fontossága a keleti fűszerek forgalmazásában továbbra is megmaradt, sőt Szeben keleti áruforgalma még gyarapodott is az 1540-es években. Véleményem szerint a 16. század első felében még mindig Brassón és Nagyszeben keresztül jutott el a bors és egyéb fűszerek Közép-Európába. Ebből a szempontból érdekes összehasonlításokat tenni az 1542. évi nyugat-magyarországi áruforgalommal, annak ellenére, hogy Ember Győző, aki nyugat-magyarországi harmincad naplókat feldolgozta, nem részletezte a Bécs felől behozott különböző fűszerfajták mennyiségeit. A teljes fűszerimport 5357,85 forintra rúgott, amelynek 43,53 % bors behozatal,<sup>44</sup> ami kb. megfelel Nagyszeben ugyanazon évi feljegyzett értékének: 5760 forint. Brassó (7761 forint) és Nagyszeben együttes fűszerforgalma 1542-ben Nyugat-Magyarország fűszerkereskedelmének több mint kétszerese.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a 16. században a térségben is nőtt a fűszerfogyasztás, így a több irányból érkező fűszerfajták tulajdonképpen párhuzamosan igyekeztek kielégíteni a keresletet.

A brassói és nagyszebeni vámnaplókban feljegyzett fűszerkereskedők is megérdemlik a további figyelmet. Az itt elemzett korszak

---

<sup>43</sup> Igaz, hogy ezen az új úton behozott bors és egyéb fűszerekről csak 1572–1574. évi török vámnaplókból származnak adatok.

<sup>44</sup> EMBER, 1988. 95.

elején a fűszerimport a havasalföldi és a szász kereskedők közvetítésével zajlott,<sup>45</sup> a 16. század első fele azonban ezen a téren is változásokkal járt. 1540 után új tendencia figyelhető meg, amelynek jelentősége a század második felében fokozódott: a keleti árukkal való kereskedelem átkerült az ún. „görög” kereskedők kezébe. Ők a szultán alattvalói voltak, és az Oszmán Birodalom délkelet-európai térnyerése nyomán szorították ki a helyi kereskedőket a hosszútávú áruforgalomból. A szász kereskedők a régen megszerzett kiváltságaikkal és néha erőszakkal is próbálták a „görögök” konkurenciáját semlegesíteni. Amikor 1541-ben a brassóiak azt kérték a havaselvi vajdától, Radu Paisiétől: akadályozza meg, hogy a görög kereskedők az ő országából Brassóba menjenek, a fejedelem azt válaszolta, hogy nem teheti, mivel az ő és a brassóiak országa egyaránt a „*tekintetes királyé*”.<sup>46</sup> A görög kereskedők elleni panaszok következtében az erdélyi országgyűlés több határozatot is hozott az újonnan nyitott utak lezárásáról, amelyeken a görögök a vámhelyek elkerülésével hozták be a keleti árut Erdélybe (1549), illetve Brassó és Nagyszében árumegállítási jogának védelmében (1578).<sup>47</sup> A vámnaplók azonban arról tanúskodnak, hogy a konkurencia betartotta a játékszabályokat, a szász városok előjogait, áruikat lerakták a kiszabott helyeken stb.<sup>48</sup> A görögök jelenlétét olyannyira azonosították a keleti árukkal, hogy a 16. század második feléből származó nagyszébeni huszad naplókban ezeket már „görög árunak” nevezték.

Jelen tanulmány a brassói és nagyszébeni huszad jegyzékekben rejlő gazdag információnak csak egy részét próbálta feltárni és feldolgozni. A fűszerforgalom szerves eleme volt a két szász város távolsági kereskedelmének, és ugyanakkor az ingadozások és változások finom jelzője.

---

<sup>45</sup> MANOLESCU, 1956. 239.; PACH, 1978/b. 11. és 12. táblázat.

<sup>46</sup> BOGDAN, 1905. 281.

<sup>47</sup> EOE I. 300.; EOE III. 136, 139–140.

<sup>48</sup> Például az 1579. évi nagyszébeni kiadatlan vámnaplóban feljegyeztek egy bizonyos pénzösszeg kiadást a tolmácsi pince karbantartására: „*Am 25 Februarii (1580) gab ich der Sttensselen zum talmesch das sie das Jor vber irem keler muss entpharen das die krichen ihr guter do hinlegen.*” Nagyszében Ivt., F 197. no. 31. 11<sup>r</sup>.

Kétségtelen, hogy a 16. században főképpen Brassó, amely a két román vajdasággal zajló forgalom közvetítő központjaként aranykorát a középkorban élte, vesztett szerepéből, egyrészt a térségben beállt változások miatt, másrészt a nemzetközi helyzet átalakulása következtében. Mindazonáltal a kereskedelmi utak, amelyek Erdélyt összekötötték Közép- és Délkelet-Európával továbbra is fennmaradtak, és Brassó és Nagyszeben áruszállító városok voltak.

## Rövidítések és irodalomjegyzék

### ASHTOR

- 1985 ASHTOR, Eliyahu: Recent Research on Levantine Trade. In: *Journal of European Economic History* 2 (1985): 361-386.

### BRAUDEL

- 1988 BRAUDEL, Fernand: *Civilization and Capitalism, 15<sup>th</sup> – 18<sup>th</sup> Century*. I. *The Structures of Everyday Life. The Limits of Possible and Impossible*. London, Collins/Fontana Press, 1988.

### BOGDAN

- 1905 BOGDAN, Ioan: *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele XV și XVI (1413–1508)*. Bukarest, 1905.

### DAN – GOLDENBERG

- 1967 DAN, Mihail – GOLDENBERG, Samuel: Le commerce balkano-levantin de la Tran-sylvanie au cours de la seconde moitié du XVI<sup>e</sup> siècle et au debut du XVII<sup>e</sup> siècle. In: *Revue des Études Sud-est Européennes* 5 (1967) 1–2. sz. 87–117.

### DRASKÓCZY

- 1999 DRASKÓCZY István: Az erdélyi Szászföld demográfiai helyzete 16. század elején. In: *Erdélyi Múzeum* 61 (1999) 1–2. sz. 1–30.

### EMBER

- 1946 EMBER Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története. Moháctól a török kiűzéséig*. Budapest, Akadémiai, 1946.
- 1988 EMBER Győző: *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*. Budapest, Akadémiai, 1988.

### EOE

- Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest. 1875–1877.

**GECSÉNYI**

- 1998** GECSÉNYI Lajos: „Török áruk” és „görög kereskedők” a 16–17. századi királyi Magyarországon. In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv*. Szerk.: TUSOR Péter. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1998. 185–203.

**GOLDENBERG**

- 1964** GOLDENBERG, Samuel: Der Südhandel in den Zollrechnungen von Sibiu (Hermann-stadt) im 16. Jahrhundert. In: *Revue des Études Sud-est Européennes* 2 (1964) 3–4. sz. 385–421.
- 1969** GOLDENBERG, Samuel: Despre vama (vigesima) Sibiului în secolul XVI. In: *Acta Musei Napocensis* (1969) 475–477.
- 1977** GOLDENBERG, Samuel: Der Handel Transsilvanensis vom 14. bis zum 17. Jahrhundert. In: *Scripta Mercaturae* (1977) 1 sz. 5–23.

**HÓMAN**

- 1916** HÓMAN Bálint. *Magyar pénztörténet 1000-1325*. Budapest, 1916 (1991).

**HÓVÁRI**

- 1985** HÓVÁRI János: The Transylvanian *Kanthner* and the Balkan *Kantar*. An Inquiry into the Metrology of the Turn of the 15<sup>th</sup>–16<sup>th</sup> Centuries. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 39 (1985) 2–3. sz. 259–274.
- 1996** HÓVÁRI János: Az oszmán gazdasági struktúra az Al-Dunánál, 1496–1517. Budapest, 1996–1997. (kandidátusi értekezés)

**INALCIK**

- 1994** *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Ed. INALCIK, Halil – QUATAERT, Donald, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1994.

**LANE**

- 1939–1940** LANE, Frederic C.: The Mediterranean Spice Trade: Its Revival in the Sixteenth Century. In:

*American Historical Review* 45 (1939–1940) 581–590. Új kiadása: *Spices in the Indian Ocean World*. Szerk. PEARSON, M. N. Aldershot, Variorum, 1996. 111–120.

#### LOPEZ – DIAMOND

1990 *Medieval Trade in the Mediterranean World. Illustrative Documents Translated with Introductions and Notes*. Szerk.: LOPEZ, Roger S. – DIAMOND, Irving W. New York, Columbia Univ. Press, 1990.

#### MANOLESCU

1956 MANOLESCU, Radu: Relațiile economice ale Sibiului cu Țara Românească la începutul secolului al XVI-lea. In: *Analele Universității, C. I. Parhon, București* 7 (1956) 321–345.

1965 MANOLESCU, Radu: *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV–XVI)*. Bukarest, Editura Științifică, 1965.

#### MURGESCU

1994 MURGESCU, Bogdan: *Istorie românească-istorie universală*. Bukarest, Erasmus, 1994.

#### NÄGLER

1979 NÄGLER, Thomas. *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*. Bukarest, Kriterion, 1979.

#### PACH

1973 PACH Sigismund Paul: La route du poivre vers la Hongrie médiévale (Contribution à l'histoire du commerce méditerranéen au XV<sup>e</sup> siècle). In: *Mélange en l'honneur de Fernand Braudel. Histoire économique du monde méditerranéen*. Toulouse, Privat, 1973. 449–458.

1975 PACH Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. In: *Századok* (1975) 1. sz. 3–32.

1978/a PACH Zsigmond Pál: Zur Geschichte des levantinischen Pfefferhandels um 1500. In *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte*. 4 k. *Wirtschaftskräfte*

*und Wirtschaftswege. I. Mittelmeer und Kontinent. Festschrift für Hermann Kellenbenz.* Hrsg. SCHNEIDER, Jürgen Stuttgart, Klett-Cotta, 1978. 521–529.

- 1978/b PACH Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15-16. század fordulóján. In: *Századok* (1978) 6. sz. 1006–1038.
- 1980 PACH Zsigmond Pál: The Transylvanian Route of the Levantine Trade at the Turn of the 15<sup>th</sup> and 16<sup>th</sup> Centuries. In: *Études historiques hongroises* 1 (1980) 113–166.
- 1990 PACH Zsigmond Pál: *A harmincadvám eredete.* Budapest, Akadémiai, 1990.
- 1995 PACH Zsigmond Pál: Hogyan lett a harmincadvából huszad? In: *Történelmi Szemle* 37 (1995) 3. sz. 257–276.
- 1999 PACH Zsigmond Pál: A harmincdvám az Anjoukorban és a 14–15. század fordulóján. In: *Történelmi Szemle* 41 (1999) 3–4. sz. 231–277.

#### QUELLEN

- 1876 *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen.* I (1503–1526). Brassó, 1876.
- 1889 *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen.* II (1526–1540). Brassó, 1889.
- 1896 *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen.* III (1540–1550). Brassó, 1896.

#### RECHNUNGEN

- 1889 *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt.* Nagyszeben, 1889.

#### SUBRAHMANYAM

- 1994 SUBRAHMANYAM, Sanjay – THOMAZ, Luís Filipe F. R.: Evolution of empire: The Portuguese in the Indian Ocean during the sixteenth century. In: *The Political Economy of Merchant Empires. State, Power and World Trade, 1350–1750.* Szerk.

TRACY James D. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1994. 298–331.

**VAN DER WEE**

**1990**

VAN DER WEE, Hermann: Structural changes in European long-distance trade, and particularly in the re-export trade from south to north, 1350–1750. In: *The Rise of Merchant Empires. Long-distance Trade in the Early Modern World, 1350–1750*. Ed. TRACY, James D. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1990. 14–33.

**WADE**

**1995**

*The customs accounts of Newcastle upon Tyne, 1454–1500*. Ed. WADE, J. F., Gateshead, Athenaeum Press, 1995 (*The Publications of the Surtees Society* CCII).

**WAKE**

**1979**

WAKE, H. H.: The Changing Pattern of Europe's Pepper and Spice Imports, ca. 1400–1700. In: *Journal of European Economic History* 8 (1979) 361–403.

**ZIMMERMANN – WERNER – GÜNDISCH**

**1892–1989**

*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Bearb. von ZIMMERMANN, Franz – WERNER, Carl – GÜNDISCH, Gustav. I–VII. Hermannstadt – Bukarest, 1892–1989.

*Szabó András Péter*  
**II. Rákóczi György**  
**és Rákóczi Zsigmond**

II. Rákóczi György életének és uralkodásának, talán éppen szomorú vége miatt, nagyon bőséges irodalma van, testvéréről, a kortársak által szépművészetnek tartott Rákóczi Zsigmondról annál kevesebben szólnak. Céлом nem annyira az, hogy ezt az igazságtalanságot a rendelkezésemre álló szerény eszközökkel orvosoljam, hanem inkább az, hogy kettejük pályáját párhuzamosan szemlélve többet tudjak meg II. Rákóczi György kudarcának hátteréről, és fogyatkozásainak igazi okairól.

I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsánna közmondásosan vagy inkább kötelezően jó házasságából<sup>1</sup> öt fiúgyermek született. Ez a szám a kor más főúri családjaihoz viszonyítva meglehetősen alacsony. Említésre méltó, hogy a Felsővadászi Rákócziak – kivétel Rákóczi László – szinte kizárólag fiúkat nemzettek.<sup>2</sup> I. Rákóczi György öt fia közül az első, Zsigmond 1618 júniusában született.<sup>3</sup> A nagy eseményt a pataki iskola rektora és tanulói alkalmi versgyűjteményben örökítették meg. Korai volt azonban az öröm, az elsőszülött hamarosan meghalt, és a következő fiúgyermek, az 1619 késő őszén világra jött Samuka csak három évet élt. Harmadikként György érkezett meg, 1621. január 30-án, hogy a gyermekkori nyavalyákon átlábalva majdan Erdély fejedelme legyen. Az egykori elsőszülött nevét viselő Zsigmond 1622. július 14-én született. A sort a hatéves korában elhunyt Ferenc zárta.<sup>4</sup>

A két fiú élete első éveit Patakon töltött, amely anyjuk hozományaként, a Lorántffy uradalmak maradékként került a Rákócziakhoz. György sárospataki udvara fontos politikai központ volt, mind magyarországi, mind erdélyi főurak gyakran megfordultak itt.

---

<sup>1</sup> Az esküvő időpontja: 166. április 18. SZILÁGYI, 1872. 5.

<sup>2</sup> PÉTER, 1996. 27.

<sup>3</sup> RMNY II. No. 1158. Szilágyi Sándor úgy tűnik nem tudott róla, Samut nevezi meg elsőszülöttként. SZILÁGYI, 1872. 6., 3. lábjegyzet.

<sup>4</sup> Ferenc 1624-ben született KOVÁCS, 1902. 3.

A kis György és Zsigmond életének kezdeteiről igen keveset tudunk, a testvérek első éveit illetően a kiadott családi levelezésre sem támaszkodhatunk.<sup>5</sup> Egyedüli támpontunk Szilágyi Sándor Lorántffy-életrajza. Innen értesülünk arról az 1622 nyarán kitört ragályról melynek Samuka is áldozatul esett.<sup>6</sup> Az aggódó szülők a környék borbélyához fordultak segítségért, aki azt tanácsolta, hogy a járvány végeztéig költözzenek hűvösebb vidékre, a gyermekek pedig egyenek sok egresmártást, ám tartózkodjanak más gyümölcsök fogyasztásától. Samukát azonban ez, a kor orvoslására igen jellemző obskurus jótanács sem tudta megmenteni a korai végtől.

Ha a fentihez hasonló érdekességszámba menő említésektől eltekintünk, a Rákóczi testvérek kisdéd évei tekintetében csak néhány későbbi említésre, és a kor gyermeknevelésére vonatkozó általános ismeretekre hagyatkozhatunk.

Philippe Ariès nyomán sokáig az a nézet uralkodott a társadalomtörténetben, hogy a középkorban és a kora újkorban a gyermekeket amolyan kis felnőttként kezelték, és nem létezett a mai értelemben vett gyerekkor. A közelmúlt ebben is gyökeres változást hozott. Egyre többen megkérdőjelezik a dogma igazságát, és a magyar főúri levelezések alapján úgy tűnik joggal. Nem lehet nem észrevenni a szülői gyengédség és gondoskodás megnyilvánulásait: aggodalmaskodó mondatokat, beceneveket. Zsigmond nevével is becézett formában Zsigóként találkozunk először. „Az gyermekek jól vannak. Ugy vagyon, Zsigó kezdett volt hánni szombaton, de most fel vadnak.” – Írja a fejedelm hitvesének Kománáról.<sup>7</sup> A Rákócziak levelezésében gyakoriak a fiúk egészségi állapotára vonatkozó féltő megjegyzések. Lorántffy Zsuzsanna egy másik alkalommal György megfázása miatt aggódik.<sup>8</sup> Georg Kraustól értesülünk, hogy az 1633-as nagy pestisjárványkor gondos apjuk a két herceget a pestis által nem érintett Szebenbe küldi. A fejedelm leveleiből kiderül, hogy az egész család elkísérte a gyermekeket:

---

<sup>5</sup> Szilágyi Sándor 1632-vel kezdődően adta ki a családi levelezést.

<sup>6</sup> SZILÁGYI, 1872. 7.

<sup>7</sup> I. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannának, Komána, 1632. július 5. MHHD XXIV., 1.

<sup>8</sup> „Írja kegyelmed, hogy hideg volna oda, és Rákóczy György okallotta volna az vállba vágott mentébe az templomba az hideget...” Lorántffy Zsuzsanna levele I. Rákóczi Györgynek, Szamosújvár, 1635. december 1. MHHD XXIV. 8.

„*Pestis országunkban gyakor helyeken Istennek kegyelmes igaz ítéletiből igen grassál, itt lakó helyünkben is, noha Istennek hála nem annyira, mint egyéb helyeken [...] Magunk innen tovább, fogarasi házunkhoz rendeltük menetelünket, ahol akarunk is valameddig lenni, várván az pestisnek csendesedését, megszűnését.*”<sup>9</sup>

Valószínű, hogy neveltetésük első szakaszában a fiúk anyjuk társaságában töltöttek több időt, bár ezt pontosan nem lehet megállapítani. Sajnos, nem tudunk arról, hogy a fejedelemasszony fogadott-e szoptatós dajkát a gyerekek mellé,<sup>10</sup> szárazdajkák nélkül pedig egy főúr felesége sem lehetett meg.

A fiúk első tanítómestere Prónay Mátyás volt,<sup>11</sup> aki írásra, olvasásra, és latin nyelvre okította őket. Az udvari nevelés mellett az apjuk által megreformált pataki nyilvános iskola grammatikai osztályába is eljártak.<sup>12</sup>

1630 nagy változást hozott a Rákóczi fiúk életében. Apjukat Bethlen István ellenében erdélyi fejedelemmé választották<sup>13</sup> és a család 1631-ben Gyulafehérvárra költözött. A fejedelem, fiainak udvari iskolát<sup>14</sup> alapított, és vezetésével a fehérvári iskola egyik rektorát, Keresztúri Pált bízta meg. A schola aulica intézményének eredetét minden bizonnyal Németalföldön és a német területeken kell keresnünk. Maga Orániai Vilmos is egy ilyen iskolában ta-

---

<sup>9</sup> Az idézett levél: I. Rákóczi György Pázmány Péternek, Gyulafehérvár, 1634. október 27. SZILÁGYI, 1870. No. IX., 79.; KRAUS, 1994. 142–143. Természetesen a gyerekekkel tart udvarmesterük, Herczeg Zsigmond is. A történetíró szerint 3/4 évig a városban maradnak.; „*csakhogy az pestis igen grassál. Tegnap jövének ki magunk Fejérvárról, az nap is volt 8 halott, ma azért úgy értjük nem volt. Mi is holnapután innét Szeben felé fogunk indulni.*” I. Rákóczi György Tolnai Istvánnak, Szászsebes 1634. október 31. SZILÁGYI, 1875. 776. Tehát vagy egy 1633/34-es hosszú járványról van szó, vagy Kraus egy évet tévedett.

<sup>10</sup> A szoptatós dajka a XVII. században általános a főúri családoknál. PÉTER, 1996. 36–37.

<sup>11</sup> Rákóczi Zsigmond a *Christianus lactans* ajánlásában megemlíti, hogy Keresztúri Pál előtt Prónay Mátyás volt a tanítójuk. RMNY III. No. 1674.

<sup>12</sup> SZILÁGYI, 1886. 10–12.

<sup>13</sup> 1630. december 20–29. gyulafehérvári országgyűlés. A választás kinyilvánítása és feltételei: EOE IX. 148–156., RMNY II. No. 1465.

<sup>14</sup> A schola aulica a kor jellegzetes intézménye. SZILÁGYI, 1886. 18–29.; DIENES, 2001. 75.; Szilágyi Sándor szerint I- Rákóczi György Kassán és Sárospatakon is megkísérelte hasonló iskola alapítását. SZILÁGYI, 1892/93. 94-101.; KOVÁCS, 1902. 5.

nult.<sup>15</sup> I. Rákóczi György a kor divatjához csatlakozott gyulafehérvári alapításával.

A Rákócziak udvari iskolájában tanultak a fejedelmi familiárisok gyermekei és a későbbi erdélyi főrendek színe virága: Ország Mihály, Debreceni Zsigmond, Lázár György, Nyáry Miklós, Usz Gábor, Perényi Gábor, Béli János, Kovács György, Bethlen Mihály, Szénás Péter, Padányi Gergely, Szőlösi János, Veér Ferenc, és – Szalárdi tanúsága szerint – Bethlen János.<sup>16</sup> Az udvari iskola tudatos előzménye volt a majdani fejedelmi udvarnak. Ennek a kis udvarnak a rendjére Herczeg Zsigmond felügyelt, a két herceg mellé egy-egy külön udvarmestert is rendeltek. Iskolai tanulmányaik legfőbb felügyelője Keresztúri Pál volt. 1632-től néhány évig valószínűleg nem, vagy nem csak ő tanította a hercegeket, hanem Erdőbényei János is.<sup>17</sup> Erdőbényei munkájának kézzelfogható gyümölcse egy latin magyar szójegyzék lett, mely a hercegek ajánlásával 1635-ben meg is jelent.<sup>18</sup> 1632-ben a nagyságos kis uraknak ajánlva egy aritmetika tankönyv is napvilágot látott,<sup>19</sup> és jóval később, 1639-ben már csak Zsigmondnak és tanulóársainak ajánlva, egy földrajzkiadvány.<sup>20</sup> Mint az a fentiekből kitűnik, az udvari iskola működése egy kisebbfajta „tankönyvkiadási hullámot” indított el.

Erdőbényei után maga Keresztúri vette át a hercegek oktatását. Tanítási elve inkább az atyai nyájasságra épült,<sup>21</sup> mint az ütlegekre, és a módszertanban is újított: előbb magyarul tanított írni és olvas-

<sup>15</sup> HELTAI, 1994. 10. ; A 17. század folyamán a német birodalomban sorra nyílnak a csak nemeseket oktató ún. lovagiskolák. DIENES, 2001. 70.

<sup>16</sup> SZILÁGYI, 1886. 24–25.; SZALÁRDI, 1980. 145.; RMNY III. No 1722., No. 1827.; HARGITTAY, 2001. 66–70. – Az eredeti magyar nyelvű kézirat szövegének (1637) és a nyomtatott latin verzióknak (1638) szerkezeti összevetése.

<sup>17</sup> ADATTÁR I. 453.

<sup>18</sup> *Janua linguarum bilinguis Latina et Hungarica* RMNY II. No. 1613. bővebben.: LACZKÓ, 1906. 442.

<sup>19</sup> *Practica aritmetica* RMNY II. No. 1531.

<sup>20</sup> David Frölich: *Medulla geographiæ practicae.* RMNY III. No. 1758.

<sup>21</sup> „Megért ember lévén, mint atya gyermekeivel, úgy bánt tanítványaival” BETHLEN M., 1980. 533. Bethlen Miklós már minden bizonnyal nem az udvari iskola keretei közt volt Keresztúri tanítványa, lévén hogy az, a fejedelem két fiának távozása után, hamarosan elsorvadt.; Az iskola oldott hangulatát nagyszerűen jellemzi Keresztúri Pálnak 1637. május 3-án Herczeg Zsigmondhoz írott levele. SZILÁGYI, 1892/93. 93–94. ; Keresztúri pedagógiájáról. DIENES, 2001. 80–99.

ni, csak utána vette a latint. A rektor legkedvesebb tanítványa,<sup>22</sup> az iskola csillaga Rákóczi Zsigmond lett. Ő, és nem György vitte a főszerepet a két herceg 1637-es konfirmációján,<sup>23</sup> de még az idősebbik fiú őszi iskolabúcsúztatóján is. Talán iskolai sikereivel párhuzamosan kezdődött Zsigmond családi kedvenc státusza is. Zsigmond egy 1636-ban írott felnőttesen komolykodó, formuláktól hemzsegő levele a két testvér között fennálló ellentétre utal.<sup>24</sup> Nem elképzelhetetlen, hogy a konfliktus kialakulásában a szülői kivételezés is szerepet játszott.

A gyulafehérvári években a fiúk sok időt töltöttek apjukkal, 1636-ban még a nagyszalontai csata utáni győztes táborba is ellátogattak, György egyre többször vett részt apjával lakomákon és vadászatokon. „*Bethlen Ferenc uram hitt volt, édesem, kedden ki házához egy ebédre, melyet valóban emberül készített vala el, ott voltak az környülöttünk való urak, főrendek is! Kassai uramnak Rákóczy György volt szomszédja [...] én nem láttam olyan kedvét, s italját régen Kassai uramnak, az hokmester végig sem várható, elvivék; Bornemisza Pál uram is valóban jól vala, ott nálamon kívül s Rákóczy Györgyön józanon nem maradt; ott is háltunk, tegnap vadászra jöttünk vissza;*” – írja a fejedelem egy sokáig emlékezetes lakomázásról, feleségének küldött levelében.<sup>25</sup> Az ifjú Györgynek, mint elsőszülöttnak, meg kellett ismernie a kor erdélyi politikai elitjét, és erre a fentihez hasonló, viszonylag kötetlen alkalmak is jó lehetőséget szolgáltattak.

Rákóczi György 1637-ben befejezte iskolai tanulmányait, és elkezdett ismerkedni a leendő fejedelem egyik legfontosabb feladatával, a katonáskodással. Apja egész kötegni intellemmel bocsátja

---

<sup>22</sup> „Rákóczi Zsigmonddal és énvelem dicsekedett, hogy soha olyan két tanítványa nem volt.” BETHLEN M, 1980. 532.

<sup>23</sup> Menete megjelent nyomtatásban latinul - *Christianus Lactans* RMNY III. No. 1674., később magyarul is - *Csecsemő kereszttyen* RMNY III. No. 1721.

<sup>24</sup> „*Sed itane praefulgidus fraternae charitatis splendor tam cito in invidiae bilance transfusus?*” Rákóczi Zsigmond levele II. Rákóczi Györgyhez, Gyulafehérvár, 1636. május 9. DIENES, 1999. 22–23.

<sup>25</sup> Lakoma Segesvárt I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, Segesvár, 1637. november 25. MHHD XXIV. 55–56. Pisztrángfogás I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, 1638. június 2. MHHD XXIV. 58–59.

útjára, külön felhívja figyelmét a meggondolatlanság veszélyére.<sup>26</sup> Talán már ekkor felszínre került a később végzetessé váló elhamarkodottság. Az intelleum György vizsgájának leírásával együtt nyomtatásban is megjelent.<sup>27</sup> A „*Parainesis*” azonban nem volt elég, külön udvart kapott, melynek élére a fejedelem Bakos Gábort, régi bizalmas emberét állította. Míg az ifjú György a végvárakat és a díszbédéket látogatta, Zsigmond folytatta tanulmányait, francia-leckéket vett,<sup>28</sup> hallgatta a magasabb collegium tárgyait, a teológiát és bölcsészetet egészen 1640-ig.<sup>29</sup>

A két Rákóczi fiúiskoláztatást áttekintve felmerül a kérdés, hogy miért nem küldte őket apjuk hazai tanulmányaik befejeztével peregrinálni, világot látni. A kor erdélyi és magyarországi főúri családjaiban, ha nem is általános,<sup>30</sup> de előfordul a peregrináció. Lehetett ez Batthyány Kristóf-féle könnyed körutazás,<sup>31</sup> vagy valamivel komolyabb, egyetemeken is időző tanulmányút, mint a Bethlen-fiúké, esetleg egészen komoly *studium*, mint Thurzó Imre vagy Haller Gábor esetében.<sup>32</sup>

I. Rákóczi György ahogy eddig is láttuk, megkülönböztett figyelemmel kísérte fiai neveltetését és tanulmányait. Gondoskodásában mintha Antonio de Guevara tanácsait követné betűről-betűre:

---

<sup>26</sup> RÁKÓCZI, 1979. 134.

<sup>27</sup> RMNY III. No. 1722.

<sup>28</sup> Egy apja által fogságból kiváltott francia tisztól. SZILÁGYI, 1872, 19.

<sup>29</sup> Természetesen Zsigmond is nagy búcsúelőadással távozott az iskolából, melynek fényét az éppen akkor zajló gyulafehérvári országgyűlés is emelte. A párbeszéd formájú előadás szerzője Bisterfeld, címe *Pallas Dacica* SZILÁGYI, 1886, 35–40. Szalárdy összemosza a két herceg búcsúelőadását. SZALÁRDI, 1980. 195–196.; Zsigmond záróvizsgálója, és atyjától kapott instrukciói a három évvel azelőtti kiadványhoz teljesen hasonló formában meg is jelentek. RMNY III. No. 1827.

<sup>30</sup> Az európai arisztokrácia az udvari neveltetés után általában egyetemre ment (ebben a korban vált divattá körükben), vagy a felsőfokú tanulmányokkal kibővített lovagakadémiákon tanult tovább. MONOK, 1996, 25.; A kor erdélyi nemesei az erdélyi peregrinációnak csak mintegy 3,8 %-t adták. SZABÓ – TONK, 1993. 497.; A kora újkor erdélyi peregrinusainak listája 1521–1700: SZABÓ – TONK 1992.

<sup>31</sup> Útvonala: SZELESTEI, 1988. 16.

<sup>32</sup> A Bethlen-fiúk peregrinációjáról: HELTAI, 1994. 20.; LUKINICH, 1926.; Thurzó Imre tanulmányairól: RING, 2001. 41–47.; Haller Gábor peregrinációjáról SZABÓ – TONK, 1992. No. 583., ETA IV. 4–28.

„azt kérдем a fejedelmektől, és az fejedelmek után való főuraktól: Mit használnak véle; ha az Istentől nagy fejedelemségeket vöttek is; ha szinte az házasságbéli állapotban igen boldogok is; ha szinte mindeneknél igen nagy böcsületben vannak is; ha szinte az ő gyermekinek sok kincset gyűjtöttek is; ha szinte az ő feleségek boldogul szül is; ha szinte az ő feleségek tulajdon tejjekkel nevelik is fel gyermekeket; ha szinte kedvek szerént való dajkára találnak is: de mindezekkel mit fognak használni, ha az ő nevelkedendő fiokot jó és jámbor mesterek gondviselésére nem bízzák, akik azokat jól oktasák és deáki tudományra is tanítsák.”<sup>33</sup> Szepsi Korotz György a Királyi ajándékhoz írott ajánló szavaiban még egy elemmel kiegészíti a fenti felsorolást: a pergrináció fontosságát is hangsúlyozza a hazai tanulás után.<sup>34</sup> Teljesen világos, hogy Rákóczi Györgynek nem jelentett volna problémát fiai külföldi taníttatása. Soha anynyi, Erdélyből vagy a Partiumból érkezett, fejedelmi *alumnus* nem tanult nyugati egyetemeken, mint akkoriban Ha kiküldte volna fiait, vagy legalább Zsigmondot, került volna rövid úton megbízható magyar nevelő is. A testvérek mégis otthon maradtak. Szabó Miklós és Tonk Sándor kora újkori erdélyi peregrinusokról összeállított kötetében egyetlen külföldön tanuló Rákóczit sem találunk. Vajon éles kulturális választóvonal volt az arisztokrácián belül két csoport, az Európa-járó, peregrináló családok, és a mindvégig odahaza maradók között, vagy csak a véletlennel magyarázhatjuk a különbségeket? Konkrét esetünkre, Zsigmond és az ifjú György udvari nevelkedésére a fejedelem szigorú felügyeletre való görcsös törekvése is magyarázatot adhat. Aggodalma, ha ugyan ilyesfajta aggodalom

---

<sup>33</sup> I. Rákóczi György atyai tevékenysége a *Horologium principum* második részében található nevelési elvek mondhatni túl tökéletes megvalósítása volt. Guevara művének első és harmadik részét éppen az öreg Rákóczi György támogatásával fordította le Prágai András, egyik udvari papja, magyar nyelvre. (1628, Bártfa, RMNY II. No. 1400. A nyomtatványban a Draskovich János által korábban lefordított és kiadott második rész – 1610, Graz. RMNY II.No. 994. – is szerepel) Az idézet: DRASKOVICH, 1979. 57–58.

<sup>34</sup> „...amely végre az régi hatalmas urak fejedelmek, fiokat hű és tiszta életű, tudós, tanítómesterek kezében szokták bízni: idejekorán pedig idegen országokba is, jó gondviselés alatt, elbocsátani...” SZEPSI, 1979. 51. ; Szepsi műve I. Jakab angol király munkájának (királytükrenek) magyar fordítása: 1612, Oppenheim, RMNY II. No. 1038.

áll a háttérben,<sup>35</sup> nem irreális, a fent említett Batthyány Kristóf és Bethlen Péter magatartását sem hagyta érintetlenül a peregrináció.<sup>36</sup> A könyveknél olykor bizony csábítóbb volt a nyugati egyetemi városok pezsgő diákélete. A Rákóczi-testvérek otthonmaradásának talán legvalószínűbb oka nem a „bibliás őrálló” fejedelem személyiségében, hanem a kor szokásaiban rejlik: A 17. században, az udvari iskolák virágkorában, az uralkodói sarak a művelt Európában mindenhol távolmaradtak az egyetemekről, képzésükről helyben, ellenőrzött körülmények között gondoskodott egy vagy több válogatott tudós.

A fejedelem néhány év elmúltával úgy döntött, hogy Györgynek ideje felvennie első tisztségét: 1640. augusztus 14-én váradi főkapitánnyá nevezte ki. Augusztus 21-én, egy héttel később az ünnepélyes beiktatásra is sor került. A váradi főkapitány egyben Bihar megye ispánja is volt, és a hajdúság vezére, tehát nagy felelősséggel bíró katonai parancsnok, az állam második embere. Apja természetesen több segítőtársat rendelt mellé, elsőként is a Bethlen Gábortól megörökölt tapasztalt hadvezért, és tanácsurat, Kornis Zsigmondot.<sup>37</sup> Ha bonyolultabb helyzet lépett fel, Kassai Istvánnal is tárgyalnia kellett. A fejedelem nagyon csekély döntési szabadságot adott fiának, a legapróbb ügyekre vonatkozóan is részletes utasítást

---

<sup>35</sup> Az ifjú lelket a peregrináció útvesztőitől féltő főurak és nemesasszonyok aggodalma hozta létre a peregrinációs instrukció sajátos máfáját, melyekben mindazokat a rosszcselekedeteket felsorolják, melyeket gyermekük majdan véghezvisz. pl. Bethlen Gábor instrukciója (ebben a kivételes esetben) unokaöccsének, Péternek. lásd. LUKINICH, 1926. 90–91. vagy Vér Judit utasítása Teleki Pálnak és kíséreiének (1695) lásd FONT, 1989. 7–8.

<sup>36</sup> „*mastanaban nem tudok semitis, az mit vasarlottam volna, s ne adgya Isten, hogy Nagyságodat valami derelas adosagban hoznam.*” Batthyány apja határozottan rákérdez a pénz dolgára. A fiú szépítgeti saját költségeit. Batthyány Kristóf levele Batthyány Ádámnak, Köln 1657. december 23. SZELESTEI, 1988. 57. ; Bethlen István elégedetlensége miatt lecseréli a Péter fia mellé rendelt kísérei garnitúrát, de előbb még alapos fejmosást ad a leszerelt felügyelőknek: „*Ím én Istenem, amikor vigasságot és gyönyörűséget várok valamennyi költségem után, ahelyett bút és nyomorúságot kell hallanom.*” Id. Bethlen István Kornis Mihálynak és Tölcséki Istvánnak, Küküllővár, 1627. május 30. MONOK – GÖMÖRI, 1989. 200.

<sup>37</sup> A nádor tudósítása a váradi ünnepegről. EOE X. 297–299.; A váradi beiktatás egyik biztosja is Kornis Zsigmond volt. (A másik pedig Kassai István) ORGONA, 2000. 59.

küldött.<sup>38</sup> Egy mostanában előkerült irat, arra enged következtetni, hogy az ifjú főkapitány fennhatósága nem terjedt ki a Várad alá tartozó összes várra. A fejedelem Székelyhíd erősségét csak valamikor 1642. végén 1643. elején bocsátotta fia rendelkezésére, és György csak akkortól kezdve kapott nagyobb mozgásteret biztosító fix összegű évjáradékot.<sup>39</sup> Úgy tűnik, már kezdetben sem bízott György önállóságában, és talán éppen ezzel tette erélytelenné. Az idő múlásával egyre elégedetlenebbek a szülői levelek, fiuk a dolgok becsületes végzése helyett mulatozik, és mértéktelenül italozik. A fejedelem különösen zord hangvétellű levélben fogalmazza meg elégedetlenségét: „*tiszta és józan mértékletes életet élj, mindened létszen. Melynek követésében ne csak ígírd magadat, hanem cselekedettel is effectuáld, mert ez leszen az realitas; alioquiun, ha magad viselése ez atyai parancsolatunk ellen találtatnék, mi bizony úgy tartanánk, mintha fiunk sem volnál.*” Az intésnek azonban – úgy tűnik – nem volt foganatja, tovább sokasodnak a szülői panaszok.<sup>40</sup> A fejedelem később amiatt is neheztel, hogy az ifjú György

---

<sup>38</sup> pl. „*Az mely inasod az kést másban verte, megfogasd, s törvényt láttass reája, el ne szenvedd neki, ne is tartsad udvarodban ezután*” I. Rákóczi György ifjabb Györgynek, Gyulafehérvár 1641. november 28. MHHD XXIV. 97. Valószínűleg egy konkrét ügyről van szó, melyről a fejedelem valamely, fiától független forrásból értesült. Szilágyi Sándor is észreveszi az atyai nyomást – minden idealizálása ellenére.

<sup>39</sup> „*Szekelyhidatis minden jeövendeöbeli Proventusival kezekben bocsattjuk, (fenn tartvann mindaztall az utannis, az my Atyaj Anyaj hatalmunkat benne)*” „*Innet beleöl az tarhazbol, adatunk annuatim két terminuson nyolc ezer forintok fr. 8000, mellynek most felet, itt letedbenn meghis adattunk, ugy mint fr. 4000. Patakrolis adnak annuatim fr. 6000 ket terminuson...*” I. Rákóczi György intelmei, utasításai fiának, a már megválasztott fejedelemnek, esküvője előtt. MOL E 211 Lymbus 71. cs. fol. 104–105. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Várkonyi Gábornak, aki a forrásra felhívta figyelmemet, és egy fénymásolt példányát endelkezésemre bocsátotta.; A Zólyomi Dávidtól elkobzott Székelyhíd birtokot Rákóczi családi birtokként kezelte. MAKKAY, 1954. 17.; A Székelyhíddal egyidejűleg fiának használatra adott Sólyomkö vára csak közvetlenül az „*adományozás*” előtt került a fejedelem birtokába – Zólyomi Erzsébet öröksége volt. MAKKAY, 1954. 25–26.

<sup>40</sup> Az idézet: I. Rákóczi György az ifjabb Györgynek, Dés, 1642. június 29. MHHD XXIV. 99.; Néhány, hónappal később: „*Az mint hallom, az sokféle italt megkezdted, az kitől félek hogy megárat...*” Lorántffy Zsuzsanna ifjabb Györgynek, Gyulafehérvár, 1641. október 9. MHHD XXIV. 94.; György kezdődő borisszaságáról Szalárdi is beszámol. SZALÁRDI, 1980. 196. Az udvar

túl gyakran hagyja el udvarát vadászatok, vagy egyszerűen csak az utazás kedvéért.<sup>41</sup> Zsigmond ezzel szemben szabadabban mozoghat, és kényelmes házakban társaloghat anyjával a protestantizmus új, és igazabb irányáról.

I. Rákóczi György 1642. február 19-én fejedelemmé választotta Györgyöt az ebből a célból összehívott gyulafehérvári országgyűlésen.<sup>42</sup> Március 4-én a beiktatás, és az eskütétel is megtörtént. Némi udvarlás és a megfelelő pénzösszeg lefizetése fejében júniusban megérkezett a választást megerősítő athnámé, és a fejedelmi jelvények.<sup>43</sup> Nem túl hihető, hogy a fejedelemben varázsütésre megnövekedett volna a fia képességei és magaviselete iránti bizalom,<sup>44</sup> de a trónutódlás biztonságos megoldása nagyon fontos volt hosszú távú tervei szempontjából. Nagy diplomáciai fegyverténynek számított a fejedelemválasztással mindenkor manipuláló törököt örököse elismerésére rávenni, ez neki sikerült először az erdélyi állam történetében. A fejedelemválasztás egyben György közelgő esküvőjének előkészítésére is szolgált.<sup>45</sup> A jelölt nem volt más, mint Báthory Zsófia, Báthory András és Zakrzeska Anna leánya, a valaha oly nagy hatalommal rendelkező, de még mindig gazdag és előkelő Báthory család utolsó sarja. Szalárdi világosan felsorolja, mely okok álltak a választás mögött, és ebben a szövegösszefüggésben még a „szép” szó sem a külsőre vonatkozik, hanem egyszerűen a termékenységhez szükséges egészségre és az anyagi javakra.<sup>46</sup> Nem

---

számára kiadott utasítások arról tanúskodnak, hogy az öreg fejedelem – elvben legalább is – nagyon szigorúan ítélte meg a kicsapongásokat. NAGY L., 1984. 128.; KOVÁCS, 1902. 7–8.

<sup>41</sup> A vadászatot valójában az idősebb György sem vetette meg – mint ez naplójából világosan ki is derül. Többek között egy olyan 1633-as vadászataról is értesülünk, amin a gyerekek is jelen voltak. KONCZ, 1900. 469.

<sup>42</sup> EOE X. 321–325. A fejedelem az országgyűlés előtt külön-külön megszerezte a résztvevők beleegyezését. ETA IV. p. 75–76.; Mint első tanácsúr, Kornis Zsigmond tárta az országgyűlés elé a választásra vonatkozó fejedelmi előterjesztést. ORGONA, 2000. 260. Rácz István portai megbízott gratuláló levele: BEKE – BARABÁS, 1888., 578–581.

<sup>43</sup> EOE X. 334.; TMÁO III. 116–117. No. LVII; Kraus tévesen júliusra teszi a fejedelmi jelvények érkezését. KRAUS, 1994. 160.

<sup>44</sup> Egy rövid feljegyzés világosan kimondja II. Rákóczi György hatalmának teljes korlátozását: TMÁO III. No. XLVII. 94.

<sup>45</sup> VÁRKONYI, 1990. 99.

<sup>46</sup> VÁRKONYI, 1990. 90.

valószínű, hogy a néhol forrásokban is emlegetett, és a Szilágyi Sándor által oly érzelmesen ecsetelt szerelem valóban szerepet játszott a döntésben.<sup>47</sup> A Báthoryak mellett szóltak a név, a birtokok, és a lengyel kapcsolatok, márpedig Lengyelországot tartotta az apa az egyetlen lehetséges kitörési pontnak. Báthory Zsófia pápistaságát azonban nem volt olyan könnyű lenyelni, mint a neves család vagyoni maradványát. Az öreg fejedelem, komolyan fontolóra vette a menyasszony esküvő előtti áttérítését.<sup>48</sup> A pálfordulás azonban nem haladt a kívánatos gyorsasággal. 1643. február 3-án megtartották a fényes esküvőt,<sup>49</sup> ahol a lengyel követ jelentése szerint mintha elmaradt volna Zsófia boldogító igenje, de a ceremónia hallgatás-beleegyezés alapon mégis folytatódott.

Úgy tűnik, az öreg Rákóczi György egy ideig nem tudta eldönteni, hogy szükség van-e Báthory Zsófia áttérésére,<sup>50</sup> de az esküvő után egyre erőszakosabban szorongatják a szülők mind a feleséget, mind a férjet. Hiába minden igyekezet, Zsófia csak nem akar felhagyni a bójttal, és más babonás pápista szokásokkal.<sup>51</sup> A fiatalasz-

---

<sup>47</sup> I. Rákóczi György már 1637-ben összeírást készíttetett a Báthory birtokokról, valószínűleg a tervezett házasság kapcsán. VÁRKONYI, 2000. 85. Kemény János is csak sorrendben második helyen beszél az ifjú György felébredt vonzalmáról, a lényeg hogy a szülők „...a fejedelemmel elvételék az Báthori kisasszont.” KEMÉNY, 1980. 305.

<sup>48</sup> I. Rákóczi György levele Kassai Istvánhoz 1642. december 26. Részletét közli: SZILÁGYI, 1872. 27., 4. lábjegyzet.; A fejedelem fia esküvője előtt írott intelmében a Rákóczi utódok partiumi öröklésének feltételeként azt is kiköti, hogy nem vehetnek maguknak pápista feleséget. MOL E 211 Lymbus 71. cs. fol. 104–105. Báthory Zsófia esetében ideiglenesen elleplezte vallási türelmetlenségét.

<sup>49</sup> Követjelentés a menyegzőről: EOE X. 353–362.; Lakodalmi köszöntő beszéd és vers: RMNY II. No. 2040.; Az esküvő és a lakodalom leírása, különös tekintettel az ülésrendre: ETA IV. 82–84.; Kornis Zsigmond ezen a ceremónián is fontos szerephez jutott, ő volt a násznagy. ORGONA, 2000. p. 260.

<sup>50</sup> VÁRKONYI, 1990. 114–117.

<sup>51</sup> „Úgy vagyon kegyelmes asszonyom, istent hívom bizonyosságul látván nagyságodnak sok búsulását, mint igyekeztem feleségem szombat napi húsmegételében, isten ítélje meg...” II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, Somlyó, 1643. július 19. MHHD XXIV. 101. „Immár ha ennek sem kezdene helyt adni feleséged, ígéretét be nem teljesítené, magadat bírálunk meg, nem nagy gyalázatjára lenne-e mind azoknak s az egész ecclesiának, cselekedete, s nem inkább geresztenétek-e s bosszantanátok-e s idegenítenétek-e magatoktól bennünket?” I. Rákóczi György II. Rákóczi Györgynek, Dés, 1643, augusztus 2., MHHD XXIV. 102.

szonyra Keresztúri Pált, ifjabb Rákóczi György udvari papját is rászabadítják, aki „*Mennyei társalkodás*” cím munkájával<sup>52</sup> akar hozzájárulni a Báthory lány megvilágosodásához. Az áttérés végül színleg megtörtént, de Zsófia valójában sosem lett protestáns,<sup>53</sup> és a vallásváltoztatás körüli perpatvar hosszú időre beárnyékolta a szülők és az ifjú fejedelem viszonyát.<sup>54</sup>

Zsigmond a bátyja esküvőjét követő országgyűlésen már, mint főrend szerepelt. Egészen a henegegésig terjedő skálán csillogtatta képességeit a német császár követe előtt<sup>55</sup>, héber szöveget fordított azonnal németre, és drága ajándékokkal örvendeztette meg a vendéget. Apja érkezettnek látta az időt, hogy ő is tisztséget nyerjen, Kinevezte fiát székely generálisnak,<sup>56</sup> amely egyben az udvarhelyszéki és háromszéki főkapitányságot is jelentette. A cím mellé ráadásként megkapta Görgény, Gyalu, Gernyeszeg, Vingárt uradalmait.<sup>57</sup> Tisztsége messze nem foglalta le annyira, mint Györgyöt a váradi főkapitányság, sok időt töltött anyja társaságában, s apja mellett bizalmas ügyek intézője volt.

---

<sup>52</sup> RMNY II. No. 2128.

<sup>53</sup> Vanaiczi János pálos szerzetes 1658-as jelentése világosan utal erre. A közvélemény tájékozottabb része valószínűleg egyáltalán nem hitt Zsófia protestantizmusában. A II. Rákóczi Györgynél vendégeskedő pálos térítőpap, Báthory Zsófia körüli mesterkedését leírván, nem az ifjabb fejedelemasszony visszatérítéséről, hanem csak a katolikus hitben való megerősítéséről beszél. „*Junior autem fide catholica corroborabatur, cum ista fuerit ex catholicis parentibus nata et catholice educata.*” TÓTH, 1994. Fol. 296., 136.

<sup>54</sup> KEMÉNY, 1980. 305. A szülők szelíd győzködéséről.. Kemény szerint az ifjú fejedelem fölött nagy befolyásra tett szert hön szeretett pápista felesége és anyósa. Egy különösen szigorú interpretáció: NAGY L., 1984. 121.

<sup>55</sup> Örsi Zsigmond császári követ jelentése. Zsigmondról „...*sehr lustig gewest, und confidenter geredt, sprechent, er könnte den Hebra-ischen deutsch lesen, undt alsobaldt liesz er ein hebraisches Buch bringenm, und darin gelesen hat, darauff der Karschai István der jetzt Landtshauptman ist, geantwortet, wen ihr Gnaden in Siben-bürgen wohnen wollen, besser were es, das sie die türkische Sprach lerneten...*” EOE X. 390–391.; SZILÁGYI, 1886. 53–54.; Említve Réthy István 1643. június 25-én kelt jelentésében BEKE – BARABÁS, 1888. 625–626.

<sup>56</sup> SZALÁRDI, 1980. 196.; SZILÁGYI, 1886. 54.; Zsigmond beiktatása tisztségébe: 1643. november 15. EOE X. 409–410. Kornis Zsigmond, Haller István és Kemény János jelentése a beiktatásról.; ETA IV. 88. Haller Gábor tévesen tizen-negyedikére teszi a beiktatást.

<sup>57</sup> MAKKAY, 1954. 28.

1644 decemberének végén a fejedelem Somlyóról Gyulafehérvárra hívatta Györgyöt, feleségestül. A januárban lezajló országgyűlésen I. Rákóczi György megszerezte az áment a svédekkel és franciákkal kötött szövetségre, Bethlen Gáborhoz hasonlóan belépett a harmincéves háborúba. A ma legelfogadottabb tudományos álláspont szerint célja az erdélyi fejedelemség önálló államként való elismertetése volt, korlátozott és megfontolt katonai részvétel révén.

A fejedelem már 1644 februárjában elindult csapataival. Zsigmondot a székelység generálisaként magával vitte, és megtette az egyik hadtest parancsnokának. Györgyöt otthon hagyta, neki a kormányzóság jutott, Gyulafehérvár székhellyel, de az sem teljes jogkörrel.<sup>58</sup> A pénzügyek jó részét apja a fejedelemasszonyon keresztül intézte, és az ifjú György hatáskörét tovább csökkentették a mellé kirendelt tanácsurak, különösen Kassai István kancellár.<sup>59</sup> Míg Zsigmond a királyi Magyarországon kipróbálhatta magát a harcban és világot látott, addig a becsvágyó elsőszülött összeszorított fogakkal szervezhette az utánpótlást, és szüretelhetette a sűrűn érkező atyai dörgedelmeket György nem kapott bizalmat, kétségeire csak ennyi volt a válasz: „Az anyáddal s Kassai urammal mindent kommunikálj!”<sup>60</sup> Teendői most ugyanúgy láncolták a székhelyhez az ifjú fejedelmet, mint korábban Váradhoz a főkapitányság,<sup>61</sup> és ugyanúgy képtelen volt feladatai tisztességes elvégzésére, mint ott – legalábbis apja véleménye szerint. A már régebben is emlegetett borozgatás és gyakori kilovaglás ismét előkerült. Lorántffy Zsuzsanna ezúttal cáfolni igyekezett az „atyai kémek” vádjait a fejedelem előtt.<sup>62</sup>

---

<sup>58</sup> SZILÁGYI, 1891. 31.; KOVÁCS, 1902. 9–10.

<sup>59</sup> 1644 végén meghalt, ekkor nagy fáradtságába került az öreg Györgynek fia számára új pesztrát találnia. I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, Aszaló, 1644. december 10. MHHD XXIV. 293.

<sup>60</sup> I. Rákóczi György II. Rákóczi Györgynek, Sáros 1644. július 11. MHHD XXIV. 205.

<sup>61</sup> „Rákóczy Györgynek szükség ott benn lenni, bár ne távozzék ő igen messzire Fejérvártól, bár felesége se menjen az temetésre is.” I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, Tokaj, 1644. szeptember 3. MHHD XXIV. 247.

<sup>62</sup> Lorántffy Zsuzsanna I. Rákóczi Györgynek, Gyulafehérvár 1644. szeptember 5. SZILÁGYI, 1872. 57–58. No. X. Olykor Lorántffy is aggódik fia mulatozása miatt: „...távol lévén is, kérlek, magadat őrizd mind ételed és italodtól” Lorántffy Zsuzsanna II. Rákóczi Györgynek, Gyulafehérvár 1644. augusztus

Zsigmond kiválóan szerepelt a hadjárat során, és erre alkalmat is kapott. 1644. február végén nagy része volt a kassai tárgyalások sikerében. Bár a herceg hol önálló csapattestet vezetve, hol Kornis Zsigmond oldalán több csatában is részt vett,<sup>63</sup> igazi veszedelemben sosem forgott, és akadt olyan eset, hogy apja féltésből a főhadiszálláson tartotta. Az öreg fejedelem teljesen elégedett volt fia teljesítményével, és ennek az elégedettségének hangot is adott Lorántffy Zsuzsannához küldött leveleiben.<sup>64</sup> Az örökösének szánt levelekből azonban ez talán nem is olyan furcsa módon kimaradt.

Esterházy Miklós nádor kemény ellenállása miatt hamarosan a hadak frissítésére lett szükség, és a fejedelem Zsigmondot küldte haza toborozni. A toborzás és anyja meglátogatása után<sup>65</sup> szept. 17-én indult vissza az erdélyi megyék és a székelyek csapataival a hadszíntérre.

1645 februárjában megszületett II. Rákóczi György első fiúgyermek, aki a *pater familias* mozdíthatatlan akaratából a keresztességben a Ferenc nevet kapta.<sup>66</sup> A gyermek valamennyire javított az ifjú fejedelem családi pozícióin, de semmit nem változtatott röghöz kötött helyzetén. Áprilisban Zsigmond ismét hazajött toborozni, és

---

12. TT 1887. 420. No. VII.

<sup>63</sup> Rákóczi Zsigmond első hónapjai a harci cselekményekben KEMÉNY, 1980. 201–215.; ORGONA, 2000. 270.

<sup>64</sup> „Rákóczy Zsigmond, nem azért írom, hogy fiam, de bizonynal higyjed édesem, oly becsülettel, keménységgel, megért elmével viseli magát minden rendekhez, hogy mi ő tőle most többet nem kívánhatunk. Jó egészséggel bír, ugyan meg kezdett telni, igazat írok, ugyan használ neki a munka.” I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, Bárcza, 1644. március 8. MHHD XXIV. 130.

<sup>65</sup> „mert soha nem tudom valamire vélni az Rákóczi Zsigmond nem írását, ki miolta elment, egy levelet nem érdemeltem tőle...” I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, Tokaj, 1644. szeptember 3. MHHD XXIV. 245. Úgy tűnik, Zsigmond nagyon elfoglalt volt otthon. „augusztusnak utolja felé Rákóczi Zsigmondot az hadakért béküldte vala, ki bemenvén Fejérvárra, fejedelemaszszony anyját, és ifjú fejedelem bátyját meglátogatván, s az hadakat Tordánál 15. és 16. Septembris diebus bátyjával együtt megmustrálván, a Harangodra kihozta vala...” SZALÁRDI, 1980. 243.

<sup>66</sup> I. Rákóczi György II. Rákóczi Györgynek 1645 március 1-én. SZILÁGYI, 1872. 36. 2. lábjegyzet. Zsigmond neve is szóba került. A boldog nagyatya még gratuláló levelében sem mulasztja el az ifjú házaspárt nagyobb hitbéli erőfeszítésre buzdítani, és e mondattal minden bizonynal Zsófia lappangó katolicizmusát bírálja.

májusban már vissza is tért apjához a fölkelte székelyekkel.<sup>67</sup> György is szeretett volna „kimenni”, erre azonban nem nyílt lehetősége. Egy anyjához írt leveléből úgy tűnik, hogy mind vele, mind az idősebb Györggyel nagyon megromlott viszonya. Lorántffy több ízben is azzal vádolja, hogy túllépi kormányzói hatáskörét, és még azt is megkockáztatja, hogy fia valójában a fejedelem halálát szeretné.<sup>68</sup> Az ifjú fejedelmet a vád érthetően nagyon felzaklatja. Így válaszol anyjának „*De kegyelmes asszonyom ez keserves, kin szívem fáj: A nagysága azt írja, ne dirigáljak, ő nagysága méltóságát ne sértsem, várjam haljon meg ő nagysága, mintha én istentelen fiú volnék, őnagyságának édes atyámnak halálát kívánám, kit ha kívánnék isten életemet vegye el, látja isten nem kell directio nem kell ő nagysága méltóságára nézve is...*”

Zsigmond a hadszíntérre való második visszatérése után is fontos szerepet játszott a harcokban. Az ő, illetve Kemény János vezetésével egyesült a fejedelem seregének egy része Douglas és Torstensson svéd tábornok hadaival.<sup>69</sup> Közben már folytak a háború befejezését szolgáló béketárgyalások. A kiugrást valahogyan el kellett fogadtatni a szövetségesekkel is, és ennek finom, nagyobb súrlódások nélküli lebonyolításában fontos szerepe volt Zsigmondnak.

1645 decemberében megkötötték a linzi béke, melyben a fejedelem megkapta a Bethlen által is megszerzett hét felső-magyarországi vármegyét,<sup>70</sup> Tokaj, Regéc, és Ecsed várát. I. Rákóczi György 1647 februárjában ideiglenesen Zsigmondot nevezte ki az

---

<sup>67</sup> A megyék késlekedtek, ezért apja parancsára, őket meg nem várva indult útnak. SZILÁGYI, 1886. 69. ; Rákóczy György levele anyjának a mustráról. TMÁO III. 346–347. No. CLXXXIV.

<sup>68</sup> I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, Gyulafehérvár, 1645. május 24. MHHD XXIV. 321. Ugyanebben a levélben kétségbeesetten könyörög anyjához, hogy apjával együtt járuljon hozzá kimeneteléhez.

<sup>69</sup> 1645. december 10. Törös János követ jelentése III. Ferdinándnak SZILÁGYI, 1885. 360–361 No. XXIII.

<sup>70</sup> A dolgozat témájához csak lazán kapcsolódik, de érdekes, hogy a némely esetben, például fia házasságakor. Hosszú ideig nem cserélteti ki az aranyforintok madonnás veretöveit, mikor a linzi békével megszerzi Nagybányát. A madonnás veretek: HUSZÁR, 1995. 118–119., Cat. No. 491–497. A fejedelem sűrű és baráti levelezésben állt Pázmánnyal is. pl. SZILÁGYI, 1870. 66. No. III.

újonnan szerzett területek széles hatáskörrel bíró irányítójává,<sup>71</sup> az ifjabb Györgyöt pedig visszarendelte a váradi főkapitányságba.

Az 1645–1648 közötti, viszonylag nyugodt időszakból kevesebb adatot közölt a történeti kutatás, mint a háborús évekből, ezért a Rákóczi-testvérek működését is homályosabban látjuk. A fontos családi események közé sorolhatjuk, hogy 1647-ben megszületett II. Rákóczi György második fia, aki – gesztusként, vagy inkább családi szokásként – a Zsigmond nevet nyerte a keresztségben. A kisfiú nem élt sokáig.<sup>72</sup>

1648 májusában meghalt IV. Ulászló lengyel király, és a fejedelem fejében azonnal megfogant a gondolat, hogy az erdélyi politika egyik hagyományos célkitűzését követve beszálljon a lengyel trónért indult diplomáciai versengésbe. Törekvésében régi szövetségeseire, a Radziwiłł herceg<sup>73</sup> vezette lengyel disszidensekre, és egy akkor feltűnt komoly politikai tényezőre, Bogdan Hmelnyickij kozák hetmanra támaszkodhatott. Jelöltje pedig, bár néhány követutasításban a saját neve szerepelt,<sup>74</sup> Zsigmond herceg volt.<sup>75</sup> Fiát nyilvánvalóan ő, és nem a szövetségesek hozták szóba.<sup>76</sup> Az erdélyi diplomácia esélyeit nagyban rontotta, hogy maguk a lengyel pro-

---

<sup>71</sup> I. Rákóczi György levele Borsod-vármegyének. Várad, 1647. február 2. NAGY M., 1998. 158.; még 1646-ban a borsodiak Zsigmondot kérték főispánul. NAGY M., 1998. 20.1

<sup>72</sup> RMNY II. No. 2199. Keresztúri Pál prédikációja Zsigmond temetésén.

<sup>73</sup> Rákóczi már 1646-ban Munkácson személyesen találkozott a litván herceggel. Radziwiłł akkor IV. Ulászló megbízásából egy nagy törökellenes liga kialakításáról tárgyalt. GEBEL, 2001. 23.

<sup>74</sup> Bethlen János kifejezetten a fejedelmet nevezi meg jelöltként, Zsigmondról szó sem esik BETHLEN J., 1993. 22–23. Míg Szilágyi Sándor Zsigmond-életrajzában egyértelműen Zsigmond jelöltségéről beszél (SZILÁGYI, 1886. 88–92.), addig négy évvel később megjelent munkájában csak a fejedelem kerül szóba. (EÉKH I. 3–5.) Bethlen Ferenc és Klobusiczky András Rákóczi Zsigmondnak írt jelentése Zsigmond jelöltségéről tanúskodik: BIEZ, 1648. október 11. EÉKH I. 11–12.; Gebei Sándor az idős Rákóczi György és Zsigmond jelöltségéről is beszél. GEBEL, 2001. 22–23.; A Radziwiłł herceghez 1648 őszén küldött követség anyaga: EOE X. 494–497.

<sup>75</sup> Ismerünk egy erre vonatkozó, a fejedelem által saját kezűleg írt fogalmazványt. TT 1887. 431–432. No. XX

<sup>76</sup> Erre utal például a kozák hetman I. Rákóczi Györgyhez 1648 november 17-én írott levele: „*Deinde sumus Illustrissimae Celsitudinis tuae amicissimi et ad obsequia omnia paratissimi*” EÉKH I. 6

testánsok is tartottak a kozákoktól, és a disszidensek nem voltak elég erősek ahhoz, hogy egy katolikus többségű országban protestáns uralkodót juttathassanak a trónra.

A lengyel trónért folytatott küzdelemmel párhuzamosan kibontakozott egy litván–moldvai–erdélyi szövetségi rendszer körvonala is. Vasile Lupu vajda, Radziwiłł apósa második, még szabad leányát Zsigmondnak ajánlotta. Terve az erdélyi udvarban kedvező fogadtatásra talált. Amikor Kemény János elindult a vajdával való tárgyalásra, az öreg fejedelem már haldoklott. I. Rákóczi György halála után már Lupunak sem volt olyan fontos a frigy, és az eljegyzés ügye hamarosan megfeneklett.<sup>77</sup>

I. Rákóczi György 1648. október 11-én elhunyt,<sup>78</sup> és fia II. Rákóczi György követte a trónon. Végrendeleletében uradalmait elosztotta két fia és felesége között. Az örökölhető két vármegye igazgatását Zsigmondnak hagyta, és feleségének komoly hatalmat adott a családi vagyon fölött.<sup>79</sup> Az ifjú György még atyja halála után sem szabadulhatott meg a vigyázó szemektől. A váltás viszonylag zökkenőmentesen zajlott le,<sup>80</sup> de nem elég gyorsan ahhoz, hogy az utódok meg tudják akadályozni János Kázmér lengyel királlyá választását (1648 november 17.). A lengyelországi politizálás rövid időre

---

<sup>77</sup> Kemény János főleg Luput hibáztatja a házasság meghiúsulásáért, de az erdélyi követség felelősségét sem tagadja: „*de midőn látására és azon dolognak tractájára az fejedelemasszony és Rákóczi Zsigmond béküldött volna, az dolgot megmásolá, causáltván benne, hogy az ő papjaik tilalmaznák, más valláson lévőknek ne adná; és hogy az leánynéző is igen alkalmatlanul viselte volna magát, kin is megkedvetlenedett; úgy is vala hogy elég hitván emberekre is bizatott vala...*” KEMÉNY, 1980. 302. A szóbanforgó rossz magaviseletű leánynézők: Boros János, Sebesi Miklós, és Horváth György. BINDER, 1996. 64., 69–70.; A Rákócziakkal szemben komoly ellenszenvet tápláló Georg Kraus egyenesen a meghiúsult házasságra magyarázza a moldvai háború kitörését. A leánykérést tévesen 1650-re, II. Rákóczi György uralkodására teszi. KRAUS, 1994. 197.

<sup>78</sup> II. Rákóczi György Borsod vármegyének küldött értesítései a halálózásról illetve a temetésről: Gyulafehérvár, október 12. illetve november 28. NAGY M., 1998. 181., 184.

<sup>79</sup> PÉTER, 2000. 20.; „*édesanyját bizony csak a félelem böcsülteti vala, hogy annak libera dispositioja vala minden javaiban...*” KEMÉNY, 1980. 305–306.

<sup>80</sup> Zsigmond azonnal sietett testvéri jóindulatáról biztosítani bátyját: „*Vestra dilectio, experta nostrum erga illustrissimam Dilectionem Vestram fraternum constantissimumque affectum intellegit...*” Rákóczi Zsigmond II. Rákóczi Györgynek 1648. október vége TT 1887. 434. No. XXIII.

háttérbe szorult a közvetlenebb gondok miatt. Miután apja tanácsadóitól megkapta az elengedhetetlen fejtágítást,<sup>81</sup> azt tette, amit mindenki várt tőle, az átmeneti nyugalom kedvéért eltúrta a kincstár jövedelmeinek csorbítását, több, apja által és indított, nota-pert felfüggesztette, és számos, a rendekre sérelmes törvénycikkelyt megsemmisített. Ekkor sokaknak úgy tűnt, hogy a fiúból hiányzik atyja közismert fukarsága, és szigorúsága, reményeikben azonban később csalatkoztak.<sup>82</sup>

II. Rákóczi György igyekezett a Habsburgoknak is kedvében járni, sietve visszaengedte uralmuk alá a csak apjának járó öt vármegyét. A törökkel több gondja akadt. A porta, elismerése fejében követelni kezdte rajta a felső-magyarországi megyék után járó, apja által jogtalanak ítélt, és három évig nem fizetett adót, összesen 15000 aranyat.<sup>83</sup> A fiatal fejedelem apja mulasztásából komoly

---

<sup>81</sup> Pl. Kemény János 1648 október 23-i jelentése Jasiból II. Rákóczi György fejedelemnek. ÉKH, 8–9. Az Önéletírásban is említi: KEMÉNY, 1980. 309.

<sup>82</sup> „Megtérte, hogy senkitől semmit nem fog elvenni, de azokat a birtokokat, amelyeket atyja másoktól erőszakkal eltulajdonított és neki, édestestvéreinek, Zsigmondnak, valamint anyjuknak adományozott, senkinek sem adta vissza, a jóban reménykedők nagy fájdalmára” BETHLEN J., 1993. 25. Ugyanebből a fejezetből úgy tűnik, hogy György már apja életében is igyekezett ajándékokkal saját oldalára állítani sokakat, és a kuporgató öreg fejedelemmel szemben ellentétet képezni.; Georg Kraus valószínűleg Bethlen Jánostól vette át az erre a momentumra vonatkozó részt, ám eredeti értelmét némileg elferdítette. Nála II. Rákóczi György már egyenesen birtokokat adományoz anyjának és öccsének. „Bár ez nem ragadta magához a nemesemberek javait, mint az apja, de azt, amit apja eltulajdonított, senkinek sem adta vissza, hanem anyjának és öccsének, Zsigmondnak adományozta. Azok pedig, akiknek még apja életében nagy adományokat ígért, üres kézzel távoztak.” KRAUS, 1994. 190. Kemény János úgy vélte, hogy a testvérek örökségük átvételekor apjuknak egy nem teljesen érvényes végrendeletére támaszkodtak, és ilyen módon őt magát és más erdélyi főurakat számos birtokkal megrövidítették. KEMÉNY, 1980. 303–304. Szilágyi meglehetősen álságos módon illeszti be Vécs megöröklését II. Rákóczi György életrajzába SZILÁGYI, 1891. 54.

<sup>83</sup> „De az 5000 aranyának megadása az országnak szabadságában, nekünk is pedig kötelességünkben járván, mi egyáltalában nem írhatjuk, mert nem is a mi személyünktől való adó [...] az régi adónál feljebb ne erőltessék az országot...” I. Rákóczi György 1647. eleje TMÁO III. 392. No. CCVII.; Az 1647-es év folyamán sorra érkeztek a budai pasa és a vezír fenyegető levelei (pl. TMÁO III. 394–395. No. CCIX., 395–397. No. CCX., 397–398. No. CCXI.) melyekben követelik az elmaradt adót. Szalánczi István jelentéseiből az ügy másik oldaláról értesülünk: BEKE – BARABÁS, 1888. 831–835.; A török mozgolódásáról: II. Rá-

pénzszükébe került, és ez elvezetett a család történetének egyik legotrombább vitájához.<sup>84</sup>

György az örökséggel kapcsolatos megalázó vádaskodások kíséretében nyolcezer aranyat kért kölcsön-örökbe anyjától, és világosan kiderül, hogy anyját és Zsigmondot egy kalap alá veszi.<sup>85</sup> Lorántffy Zsuzsanna felháborodva utasítja vissza fia vádjait, és nem kevésbé durva hangnemben megtagadja a tekintélyes summa hitelezését: „Azért nem neheztelek, hogy kérsz, de a miket felhánysz, hogy az én istenben elnyúgott uram, csak nekem, az öcsédnek hagyott, s te csak puszta ládákat látsz és tárházat. Én nem tudom, magad tudod, hová lött, én nem nyúltam hozzá, halála után semmijéhez, a mit költöttél szegény uram eltakarítására avval nem igen fogytál.”<sup>86</sup> Zsigmondnak Bisterfeld, fő bizalmasa azt tanácsolja, hogy próbáljon közvetíteni. A viszálykodás háttérében egyes udvaroncok felbujtását sejtí. Az anyagi eredetű vita mellett a trónutódlás kérdése is felbukkan. Ha György meghal, vajon ki lesz az utódja, Zsigmond vagy a kis Ferenc? A herceget hirtelenjében meg is szállja a Lélek, és igyekszik közbenjárni anyjánál öccse érdekében.<sup>87</sup> A közvetítés végül sikerrel jár,<sup>88</sup> György megkapja a kért összeget, de Lorántffy Zsuzsanna alig enyhül irányában. Feladva fia feletti szívós gyám-

---

kóczi György fejedelem levele Borsod megyének. Gyulafehérvár, 1648. október 27. NAGY M., 1998. 182.

<sup>84</sup> A legrészletesebben, de a viszály okainak részletes kifejtése nélkül Bisterfeld tudósít minket Zsigmondnak küldött jelentésszerű leveleiben. Az egykori tanítómester arra kéri Zsigmondot, hogy csillapítsa anyja és György viszályát. TT 1887. 655–656. No. LXI., 656–658. No. LXII., 672. No. LXXIV., 675. No. LXXIX.; TT 1890. 229–30. No. CXIV.

<sup>85</sup> Kemény János az ellentét mögött az anyós és a feleség felbujtását gyanítja, talán nem is igazságtalanul. Ha lehetett valakinek oka bosszút állni Lorántffy Zsuzsannán, az Báthory Zsófia volt. KEMÉNY, 1980. 305.

<sup>86</sup> Lorántffy Zsuzsanna II. Rákóczi Györgynek, Szombathalva, 1649. április 30. MHHD XXIV. 405. A fejedelem levelét nem ismerjük, csak anyja válaszleveléből tudunk következtetni tartalmára. Ha túlzott is György, vádjában volt némi igazság. Apja háborúi a kincstárat erősen kiürítették, és a birtokoknak a végrendeletben eszközölt megosztása nem kedvezett az új fejedelem rajtjának.

<sup>87</sup> „bátyám uramhoz ilyen nagy szükségében segítséggel kegyelmességgel legyen.” Rákóczi Zsigmond Lorántffy Zsuzsannának, Szék, 1649. április 27. MHHD XXIV. 404. Zsigmond megnyilvánulása őszintének tűnik, és átgondoltnak, valószínűleg felismerte a fejedelmi hatalom apja végrendelete miatti gyengeségét.

<sup>88</sup> SZILÁGYI, 1891. 53.

kodását 1649 júniusában elhagyja Erdélyt és ezentúl lényegesen több időt töltött magyarországi uradalmain.<sup>89</sup>

II. Rákóczi György uralkodását a hivatalnokgárda részleges cseréjével kezdte. Az időközben elhalálozott, vagy általa kiöregedettnek ítélt tanácsurak helyére saját ifjú kegyenceit ültette. A változásról Kemény János is megemlékezik – természetesen negatív előjellel. A fejedelem igyekezett volna öccsét Erdélyben tartani. Talán hogy önállóságát csökkentse:<sup>90</sup> felkínálta neki a váradi főkapitányságot.<sup>91</sup> Zsigmond nem fogadta el a tisztséget, már csak azért sem, mert birtokainak legnagyobb tömbje a királyi Magyarországon volt, melyeket kényelmetlen lett volna Váradról irányítani.

György tovább folytatta a már apja által elkezdett lengyel politikát. János Kázmér megválasztása után Hmelynickij újabb ajánlattal jelentkezett. A kozákság királyi címmel kecsegtette a fejedelmet, vagy Zsigmondot.<sup>92</sup> Hogy pontosan mi rejlett az ajánlat háttérében, nem tudhatjuk biztosan. Önálló kozák állam a követjárás időpontjában és később sem létezett, s kétséges, hogy Bogdan Hmelynickij valós hatalmat akart adni egy idegenből jött kezébe. 1649-es komolytalan ajánlatuk a lengyel királyi címre is vonatkozhatott, amennyiben a kozákok, és szövetségeseik Lengyelországot hatalmukba kerítik. Az erdélyi fejedelemmel való kapcsolattartás végső célja mindössze annyi volt, hogy a lengyel királyt félelemben tartásuk<sup>93</sup> – fegyverül szolgált az üres lengyel ígéretek ellen. Nem sok-

---

<sup>89</sup> SZALÁRDI, 1980. 306. Már ekkor teljes gözzel fia kiházasításán fáradozik.; Lorántffy Zsuzsannával sok könyvet hoz magával Patakra Gyulafehérvárról. MONOK, 1996. 20.

<sup>90</sup> Etre enged következtetni Kemény egy elejtett megjegyzése is: „*az öccsével hatalmas nagy simultas vala köztük.*” KEMÉNY, 1980. 306.

<sup>91</sup> „*És noha mind fejedelem, s mind az urak eléggé volnának rajta, hogy Rákóczi Zsgmondot az országba behívatnák, s az haza szolgálatjára megmaraszthamák a váradi főkapitánysággal.*” SZALÁRDI, 1980. 307. Ugyanerről szól Bisterfeld is egyik levelében. A vélemény nyilvánító a fejedelem: „*Ideo doluisse, quod Sigismundus resignarit comitatum Siciliae vel postmodum non susceperit, aut adhuc non suscipiat capitaneatum Varadiensem.*...” Ezután arra kéri, hogy legalább a váradi kapitányságot, akár névlegesen is, de vállalja el Zsigmond. Bisterfeld levele Rákóczi Zsigmondnak, Gyulafehérvár 1649. augusztus 10. TT 1887. 655–666. No. LXI.; SZILÁGYI, 1891. 56.

<sup>92</sup> SZILÁGYI, 1886. 99.

<sup>93</sup> GEBEI, 2001. 24–25.

kal később — 1649 májusának elején — a lengyel király is követet küldött Erdélybe, Wielopolski Jan személyében, aki segítséget kért a kozákok ellen, és titokban állítólag mind Zsigmondot, mind Györgyöt megkínálta a lengyel koronával: „külön beszélvén az öregbikkkel annak elméjét hízelkedéssel növeli vala, hogy tudniillik nékiek olyan király kellene, mint az ifjú fejedelem, familiáris, kevélység nélkül való, martialis humorú sat. Külön pedig az öccsének, Rákóczi Zsigmondnak, azt mondja vala, hogy az lengyel nemzetnél ő volna kedvességben, mint kinek elméjének, eloquentiájának, tudosságának és józan életének, s egyéb sok virtusinak nagy híre volna közöttük: ellenben pedig, hogy az bátyjának részeges és csekély elméjű s közönséges paraszti humorú nevezeti volna sat..”<sup>94</sup> Ha nem is száz százalékosan megbízható Kemény János tudósítása, rávilágít arra, hogy a kortársak tisztában voltak a fejedelem és öccse közti békétlenséggel, és megmutatja, hogy milyen vádakkal illette Györgyöt Zsigmond pártja, és fordítva. Minden békétlenség ellenére a testvérek a lengyel-kozák kérdésben meglehetősen összhangban léptek fel. Mindkét követ semleges válasszal tért vissza megbízójához. Zsigmond votumában pontról pontra kifejti, hogy mely érvek tántorítják el a kockázatvállalástól,<sup>95</sup> Györgyöt pedig ekkor még uralma megszilárdítása foglalkoztatta, és szóba sem került, hogy kimenjen a kozákokhoz. 1649 augusztusában a kozákság, csupán tatár szövetségesei segítségével, döntő ütközetet nyert Zborównál. Hmelnickij számolva a körülményekkel békét kötött a lengyelekkel, és tovább folytatta diplomáciai tapogatózását Erdély irányában. Követe, Pavel Tyetyerja novemberben megérkezett, hosszas tárgyalásokat folytatott, de Hmelnickij most sem kapott egyértelmű választ.<sup>96</sup> A lengyel disszidensek kétértelmű magatartása még kevésbé bátorította

---

<sup>94</sup> KEMÉNY, 1980. 308. Wielopolskit II. Rákóczi György derekasan várakoztatta. A mellé adott kísérők szándékosan kerülőutakra vitték. Wielopolski Zsigmondtól akarta kieszközölni odüsszeuszi bolyongásának végétét. TT 1887. 452–453. No. XLV.

<sup>95</sup> Rákóczi Zsigmond *votuma* a kozák hetman által tett ajánlatok ügyében, 1649. november vége EÉKH I. 57–60.

<sup>96</sup> II. Rákóczi György Zsigmondra bízta a döntést, ha menni akar mehet. mond megfontoltsága mit sem csökkent 1650 elején írt új votumában EÉKH I. 87–89.

cselekvésre a Rákócziakat.<sup>97</sup> A töröknek fizetendő adó ügye is elintézetlenül fenyegette az uralkodót. Bár a Hmelnyickijvel való kapcsolat fennmaradt, soha többé ilyen konkrétan nem jelentkezett a kozákokhoz való kiutazás, a háborúba való fegyveres bekapcsolódás terve.<sup>98</sup> A román fejedelemségek, a lengyel királyság, a Porta, a Habsburgok, a kozákok, a tatárok, és Erdély képezte diplomáciai rendszerben a fejedelem sokáig nem kockáztatott, és bölcsen tette.

A fejedelmi politika másik fő iránya a királyi Magyarországra vezetett, és ennek a politikának – ellentét ide, ellentét oda – legfőbb közvetítője a Patakon sokat tartózkodó Zsigmond és Lorántffy Zsuzsanna volt. Az 1649-es magyar országgyűlésen részben az erdélyi fejedelemség követői segítették hozzá a toleráns katolikus Pálffy Pált a nádori cím elnyeréséhez.<sup>99</sup> 1650–1651 táján a nádor vezetésével létrejött Magyarországon egy erőteljes főúri ellenzék,<sup>100</sup> amely a fejedelemségben látta a magyar rendi jogok legfőbb támaszát.<sup>101</sup> Először Pálffy vette fel a kapcsolatot a Rákócziakkal, majd az ő révén a szervezkedésbe került Zrínyi Miklós, Batthyány Ádám, Forgách Ádám, és Esterházy László is. Zrínyi Miklósnak a későbbiekben különösen fontos szerepe lett a mozgalomban.

---

<sup>97</sup> EÉKH I. 28.

<sup>98</sup> 1651 elején Hmelnyickij még tett egy komolyabb kísérletet a fejedelemmel, de igen nehezen teljesíthető feltételeket támasztott, és a terv megint zsákutcába jutott. SZILÁGYI, 1891. 66.; BINDER, 1996. 65–66.; EOE XI. 136–138.

<sup>99</sup> PÉTER, 1972. 655.

<sup>100</sup> KLANICZAY, 1964, 356–57. Péter Katalin a szervezkedés egyedüli támogatójának, értelmi szerzőjének Zsigmondot tartja. Nézete szerint a fejedelem közömbös Zsigmond magyarországi politikája iránt. PÉTER, 1972. 655–656. György ilyen sötét beállítást túlzásnak tartom. Zsigmond pataki politizálása egyáltalán nem volt független a fejedelemségtől, már csak a családi kapcsolat miatt sem.; Pálffy Pál egy Zsigmondnak írt levelében nyíltan ki is mondja hogy az országgyűlésen a Rákócziak érdekében munkálkodott. TT 1887. 461–462. No. LVIII.

<sup>101</sup> II. Rákóczi György 1650 elején kezdett rádöbbenni, hogy az új nádor mennyire hasznos számukra. „*Palatinus uram felől ha mit ért, vagy Forgács uram felől, kegyelmed tudósítson, kire vigyázásunk leszen; nem lehetetlenség, ha palatinus uram szívvvel jó akarónk, isten éltesse.*” II. Rákóczi György Rákóczi Zsigmondnak, Segesvár, 1650. január 30. MHHD XXIV. 415. A levél egyben jó példája annak a közvetítő szerepnek is, melyet Zsigmond ellátott Erdély és a főúri ellenzék közt.

Zrínyi Miklós és I. Rákóczi György viszonya a XVII. század kutatásának egyik sarkalatos pontja volt az utóbbi évtizedekben. A Klaniczay Tibor által klasszikusan megfogalmazott, és később általánosan elfogadott nézet szerint, 1651 fordulópontot jelentett Zrínyi gondolkodásmódjában, ekkor cserélte fel a török elleni küzdelem gondolatát, a Habsburgokkal szembeni fellépésre.<sup>102</sup> Klaniczay szerint a nagy tollnok és hadvezér nemzeti királyságot akart létrehozni, és ennek vezetésére II. Rákóczi Györgyöt kérte volna fel. Az elmélet axiómává vált, és sokan sok irányba fejlesztették tovább. Az egyik legérdekesebb gondolatmenet Péter Katalin vázolta fel, aki szerint a Zrínyi vezette főúri szervezkedés a töröknek való meghódolással szerette volna létrehozni Erdély és a királyi Magyarország perszónálunióját.<sup>103</sup> Mindezen elméleteknek közös jellemzője volt,<sup>104</sup> hogy nagymértékben támaszkodtak Zrínyi ún. nádori emlékiratára. A nádori emlékirat eredete azonban egyre kétségesebb. R. Várkonyi Ágnes egy nemrég megjelent tanulmányában meggyőző érveket sorakoztatott fel a mű hitelessége ellen.<sup>105</sup> A kutatás újabb eredményeire támaszkodva azt mondhatjuk, hogy Zrínyi és az elégedetlenek tényleg számítottak a fejedelem segítségére, de a rendi jogokért való, és a török elleni küzdelmet az esetek túlnyomó többségében Habsburg birodalmon belül képzelték el. A bán valóban nagy szerepet szánt Rákóczinak, de valószínűleg mint lengyel, és nem mint magyar királynak, a török, és nem a Habsburgok ellen.<sup>106</sup>

Rákóczi Zsigmond és anyja sok történész által megénekelt egyetértésben irányította pataki udvarát.<sup>107</sup> Hol finoman, hol erő-

---

<sup>102</sup> KLANICZAY, 1964. 362.

<sup>103</sup> PÉTER, 1972. 665.

<sup>104</sup> Zrínyi politikai elképzeléseiről még ma is folyik a vita. A régebben általános nézet, a Klaniczay monográfiára való hivatkozással még ma is fel-felbukkan. pl. CSILLAG, 2000. 99.

<sup>105</sup> R. VÁRKONYI, 2000. 312–314. A szöveg beható elemzése nyomán arra a következtetésre jutott, hogy az emlékirat talán Thaly Kálmán keze munkája.

<sup>106</sup> R. VÁRKONYI, 2000. 306.

<sup>107</sup> Péter Katalin szerint „Lorántffy Zsuzsanna nem telepedett rá sem érzelmileg, sem a politika terén Rákóczi Zsigmondra.” PÉTER, 2000. 21. Ebben véleményem szerint nem lehetünk biztosak, még a politika esetében sem. Hiszen aki pénzügyekkel foglalkozik, egyházpolitikával, és megszervezi fia házasságát, attól nem lehet teljesen idegen a politika. (Különösen a politikának az egyházi

szakot is alkalmazva támogatták a puritánokat és a presbitérium híveit az egyházi hierarchia elleni küzdelmeikben. A zempléni és abaúj-tornai egyházmegyében például sikertelenül próbálták bevezetni a presbitériumokat. A máshol üldözött újitó papok most hűen követték az anyát és fiát Magyarországra. (György – talán már csak emiatt is – az ortodox, episzkopális reformátusokat támogatta<sup>108</sup>) 1649-ben újra Tolnai Dali János lett a pataki iskola rektora,<sup>109</sup> aki kieszközölte hogy 1650-ben a nemzetközi hírvű morva tudós, Joannes Amos Comenius is meghívást kapjon Sárospatakra. 1651-ben Medgyesi Pál is visszatért Nagybányáról patrónusaihoz.<sup>110</sup> Zsigmond igyekezett fejleszteni a pataki könyvtárat, feléleszteni a nyomdát,<sup>111</sup> támogatta Comenius iskolai reformjait és Medgyesi polémikus műveinek kiadását.<sup>112</sup> Ezen munkák közül talán a legfontosabb a még 1650-ben Bártfán napvilágot látott *Dialogus politico-ecclesiasticus*, mely a szatmárnémeti zsinat végzéseivel,<sup>113</sup>

---

kérdésekkel érintkező területe.)

<sup>108</sup> Zoványi Jenő szerint a fejedelemnek ebben a döntésében szerepet játszott az angliai események radikalizálódása is. ZOVÁNYI, 1911. 186., POKOLY, 1904. 215.; Egy másik fontos indítéka az lehetett, hogy míg egy centralizált egyház a hatalom támasza, addig egy decentralizált felekezet sokszor a hatalmi központ utasításaival szemben cselekszik.

<sup>109</sup> SZILÁGYI, 1872. 40.

<sup>110</sup> Medgyesi 1649 nyaráig a fejedelem udvari papjaként szolgált. Báthory Zsófiával való nézeteltérése miatt ekkor az özvegy fejedelemasszony és Zsigmond kizárólagos szolgálatába áll. 1650 nyarán, a *Dialogus* kiadása után elbúcsúzik gazdájától. Nagybányán lesz lelkész, ahol egy évig marad, majd 1651-ben visszatér pártfogóihoz. ZOVÁNYI, 1911. 248., 257–258.; Medgyesi 1650 július 5-én Gyulafehérvárott írt búcsúzólevele Rákóczi Zsigmondnak: SZILÁGYI, 1890. 148.

<sup>111</sup> 1600 körül elkészült Rákóczi Zsigmond könyveinek jegyzéke, ez töredékesen bár, de ránk maradt. Megtalálható: MONOK, 1996. 30–168. A szerző ehhez a listához további olyan könyveket csatolt, melyek bizonyíthatóan vagy vélhetőleg Zsigmond tulajdonában voltak. Medgyesi Pálnak 1649-ben a nyomda felújítására tett javaslatai: SZILÁGYI, 1876–1877. (1876) 320.

<sup>112</sup> SZILÁGYI, 1886. 128–130.

<sup>113</sup> A szatmárnémeti nemzet zsinatról POKOLY, 1904. 183–194. A zsinat végzései és a kánonok – Geleji Katona Imre erdélyi püspök lavírozásának köszönhetően – elvben helyeselték a presbitérium intézményét, ha nem is tartották időszerűnek a változtatást. A reform lehetőségét II. Rákóczi György vágta el hosszú időre, mikor a maga igen ortodox szájjázenek megfelelően módosította 1649-ben a kánonokat. ZOVÁNYI, 1911. 186–187.; POKOLY, 1904. 217–219.

és a köntörfalazó Geleji-féle kánonokkal vitatkozva próbálta bizonyítani a presbitériumok igazát és megvalósíthatóságát.<sup>114</sup> Györgyöt a könyv annyira felháborította – apjára és Geleji Katona István egykori református püspökre vonatkozó becsmérő megjegyzéseket vélt belőle kiolvasni – hogy megtiltotta Váradon való köttetését.<sup>115</sup> Medgyesi munkája és személye hosszú időre nemkívánatossá vált Erdélyben,<sup>116</sup> az eset pedig tovább rontotta Sárospatak és Gyulafehérvár amúgy sem túl rózsás viszonyát. Zsigmondnak és anyjának ráadásul a reformer lelkészek között időről időre kiújuló vitákban is igazságot kellett tennie.<sup>117</sup>

Lorántffy Zsuzsánna egyik legfőbb gondja, kedvenc, és soha engedetlené nem vált fiának kiházásítása volt.<sup>118</sup> A tervezett házasság egyértelműen arra irányult, hogy megerősödjön a nyugati protestáns államokkal fenntartott kapcsolat, katolikus menyasszony elképzelhetetlen lett volna. A házasságszerzés legfőbb generálisa-ként Zsigmond régi tanára, a bátyjával való kapcsolattartás fontos láncszeme, Bisterfeld működött. Több német protestáns fejedelem lánya szóba került, de végül Pfalzi Henriettára, Pfalzi Frigyes egykori cseh király leányára esett a választás.<sup>119</sup>

---

<sup>114</sup> RMNY III. No. 2309.; A könyvről: CSÁSZÁR, 1911. 69–74; ZOVÁNYI, 1911. 248–254.

<sup>115</sup> „*Meggyesi uram könyve kibocsátása vagy írása nekiünk hirünk nélkül könyvek kibocsátása, a végre parancsoltuk Váraddá, ott be ne kössék, az hol nyomtat-ták, köttesse ott is be ő kegme; nem tilalmas Erdélyben olvasása, ha ki akarja, bánjuk az praefatiójában ő kegme másokat mocskol, holtakat is, sőt még id-vezült urunk is benne van homályosan, az hol, azt írja ő kegme, nagy rendek is mások izgatásábúl akadált szerzetek...*” II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannának 1650. május 22. SZILÁGYI, 1890. 149.

<sup>116</sup> SZILÁGYI, 1886. 130.

<sup>117</sup> Comenius és Tolnai Dali János, az előző rektor nagyon hamar összekaptak az iskolai reformok mikéntjén. Medgyesi és Comenius konfliktusára sem kellett sokáig várni, már 1651 elején arról panaszkodik Medgyesi, hogy Comenius kis munkát adott ki a presbiteri rendszer ellen. CSÁSZÁR, 1911. 78.; SZILÁGYI 1886. 140–141.; Medgyesi Pál Comeniuszt bepanaszoló levele Rákóczi Zsigmondnak. Nagybánya, 1651. március. 22. SZILÁGYI 1876–77. (1877) 3–4.

<sup>118</sup> „*Melly, hogy mind azon Rákóczi-háznak már annyival az egész kereszténység-ben való nagyra nevedésével, mind méltóságban, s mind keresztyén vallá-sokhoz képest hasonló és illendő familiából lehetne, most is az édes anyja min-den elméllkedését azon forgatja vala.*” SZALÁRDI, 1980. 310.

<sup>119</sup> Az eljegyzést természetesen megelőzi az elengedhetetlen portrécsere. TT 1888.

1651. június 26-án, Patakon, számos magas rangú követ jelenlétében, de a fejedelem kínos távollétében,<sup>120</sup> fényes külsőségek közt meg is kötötték a házasság.<sup>121</sup> Minden adott volt a további fényes diplomáciai pályához. Neves európai protestáns dinasztiából származó feleségével oldalán Zsigmond immáron európai léptékű politizálásba foghatott volna. Új menyével Lorántffy Zsuzsanna is elégedett volt.<sup>122</sup> Úgy tűnik Zsigmond is megszerette élete politikai megfontolások alapján kiválasztott párját. Nem élvezhették azonban sokáig egymás társaságát, és a diplomáciai esélyek is elúsztak, mert Henrietta hamarosan megbetegedett,<sup>123</sup> és szeptember 28-ra elvitte a himlő.<sup>124</sup> Zsigmondot mind érzelmi,<sup>125</sup> mind politikai értelemben nagyon elszomorította a haláleset, eltemette feleségét, majd anyjával Erdélybe indult. Bizonytalan, hogy milyen tervei voltak, úgy tűnik, a február 8-ra kitűzött országgyűlésen el akarta fogadni a bátyja által ismét felkínált váradi főkapitányságot. Fogarason rajta

---

288–289. No. CII.; A házassági megállapodásban a kor szokása szerint minden anyagi részlet kínos pontossággal leírásra került. TT 1890. 597–602. No. CLXIX.

<sup>120</sup> Rákóczi Zsigmond levele II. Rákóczi Györgynek, Patak, 1651. május 2. MHHD XXIV. 430. Színleg nem annyira dühös, mint inkább lemondó bátyja távollétével kapcsolatban.

<sup>121</sup> RMNY II. No. 2369. ; SZILÁGYI, 1886. 157–160. Megmaradt a Bakos Gábornak, a Rákócziak régi hívének Lorántffytól küldött esküvői meghívó a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában. Említésre méltó, hogy itt szemben a Thaly által közölt Dániel Jánosnak küldött meghívóval, június 27-t tüntetik fel a menyegző időpontjaként. Nem tudom, melyik adat a későbbi. DIENES, 1999. 89.; A Pfalzi Henriettáért induló követség egyik fiatal tagja, Hídvégi Nemes János, naplójában részletesen leírta mind az utazást, mind a lakodalmat. TT 1902. 231–238.

<sup>122</sup> Ebből a szempontból a frigy, ahogy azt a történétírók is hangsúlyozzák, plasztikus ellentéte volt a Báthory Zsófia-féle házasságnak. „minden tehetségével azon igyekező volna, semmi héjja nem lött vala, hogy a méltóságos, nagy jóreménységá úr, Rákóczi Zsigmond maga is kedves és kellemes lelkinyugodalmára való házastársra, s az öreg fejedelemasszony is kedve szerint való leányára nem talált volna.” SZALÁRDI, 1980. 256.

<sup>123</sup> TT 1891. 210. No. CCLVI.

<sup>124</sup> Georg Krausnál Henrietta halála isten büntetése Vasile Lupu megcsalátása, az elmaradt házasság miatt. KRAUS, 1994. 198.; Henrietta anyjának levele Lorántffy Zsuzsannának TT 1882. 797.

<sup>125</sup> TT 1880. 223–224.

is kiütközött a himlő, és február 4-én többhetes betegeskedés után elhalálozott.<sup>126</sup>

Ezzel a himlőjárvánnyal, mely a fejedelmet is majdnem elvitte, ért véget Zsigmond és György közös története.

Vázlatosan, csak a vizsgálódásunk szempontjából fontos eseményekre kitérve áttekintettem a két fivér életpályáját egészen 1652 februárjáig, Zsigmond haláláig. Nem lehet már tovább halogatni a kérdést. Milyen tanulságot tudunk leszűrni az imént felsorakoztatott adatokból? Lehetőségeim szerint végigmustráltam a két Rákóczi életpályáját, a két embert, az idejekorán elhunyt tehetséges diplomatát, Zsigmondot, és a meggondolatlan döntéséről elhíresült, Erdélyre nagy veszedelmet hozó Györgyöt. Amennyire elfelejtették az egyiket, annyit hibáztatták a másikat lengyelországi hadjáratáért.<sup>127</sup> Ha értékelnünk kell kettejük pályáját szükségszerűen a szubjektivitás ingoványos talajára tévedünk. A szubjektivitás ebben az esetben hiba, ám történeti életrajznál bizonyos mértékig kikerülhetetlen.

Vajon születéstől Zsigmond volt a tehetségesebb, vagy csak a gondosabb törődés révén lett azzá? Vajon tényleg alkalmasabb lett volna-e uralkodónak, mint György? Megválaszolhatatlan, de érdekes kérdés. Bizonyos, hogy Zsigmond volt a kedvenc, de nem tudjuk, hogy mikor kezdődött a kivételezés. II. Rákóczi György félre-siklásában annak is szerepe lehetett, hogy elsőszülöttként súlyosabb teher nehezedett rá, míg Zsigmond nyugodtabb körülmények közt haladhatott előre, s még tisztséget viselve is jóval nagyobb mozgásteret kapott.

Sok adat arra utal, hogy Zsigmond ekkor is, később is igyekezett tapintatosan enyhíteni Györgynek a szülői kivételezés és más okok miatti sértődését, de gyakran nem járt sikerrel, és a haragból bizony neki is kijutott.

---

<sup>126</sup> SZALÁRDI, 1980. 342., KRAUS, 1994. 199. Egy gyászjelentés (gyászszertartás 1652. április 28.): SZILÁGYI, 1872. 65. No. XIX.; Báthory Kristóf könyvbejegyzése a temetésről: TT 1882. 396.; Gyászversek Zsigmond halálára: RMNY III. No. 2435.; Temetési beszédek: RMNY III. No. 2486. és No. 2502.; TT 1902. 239.

<sup>127</sup> „*még apjaura, I. György életében, szegény Erdély nagy szerencsétlenségére és romlására fejedelemmé választották...*” A szászok ellenszenve tovább erősíti a fejedelemtől kialakult kedvezőtlen képet. KRAUS 1994. 160.

Györgyöt apja egészen kis korától utódjának szánta, és a felé fordított figyelem mindig erős szigorral és ellenőrzéssel párosult. Láthattuk, hogy az apa milyen túlzó óvatossággal ültette utódját a váradi főkapitányi székbe. Látjuk, és nem lehetünk bizonyosak abban, hogy György valóban alkalmatlan lett volna az önálló döntéshozatalra. Minden lépését instrukciók, és a felelősséget előtérbe állító apai szónoklatok kísérték. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a felelőség elől gyakran a mulatozásba szökött. Fejedelemmé választása bármilyen szerencsés lépés volt politikailag, nevelési szempontból hibának tűnik, pusztán az utódlás biztonságát szolgálta, és nem György uralkodóvá képzését. Címet kapott, ám hatáskört, döntési szabadságot nem. A cím és a valós helyzet közti szakadék feszültséget teremtett, és megmérgezte Györgynek testvérelével és apjával való addig sem felhőtlen viszonyát. A feszültséget minden bizonnyal tovább növelte a Báthory Zsófia áttérése körüli perpatvar.

I. Rákóczi György halála az idősebb fiú számára egyben a terhes atyai gyámság alóli szabadulást is jelentette, címét végre hatalomra, tettekre válthatta. Uralkodása első néhány évében nem szerepelt rosszul, és a nagy anyagi vitától eltekintve, részben Zsigmond empátiájának köszönhetően, anyjával és öccsével is sikerült kiegyensúlyozott viszonyt teremtenie. Politikai együttműködésük, ha nem is volt zökkenőmentes, de Zsigmond elhunytáig mindenképpen működött. Testvére halálával, egy újabb komoly fék tűnt el. Számára ekkor jött el igazán a nagy tettek ideje. A havasalföldi fejedelemmel szövetségben sikerrel avatkozott be Moldvában, híre és becsvágya nőttön-nőtt.

Bár György apjával annak életében gyakran szemben állt, mégis az ő terveinek lett folytatója. Sajnos az atyai megfontoltság és a régi tanácsadói gárda nélkül fogott neki megvalósításuknak. (Kétségeink is támadhatnak, hiszen a későbbi események ismeretében ítéljük meg egész uralkodását.) II. Rákóczi György elhamarkodottsága talán apja túlzott szigorának volt köszönhető. Sokáig minden döntési lehetőségtől megfosztva, nem is válhatott mássá, mint I. Rákóczi György terveinek gyatra kivitelezőjévé, apja árnyékává. Egy példaszerűen hűvös és tehetséges öcs mellett<sup>128</sup> nem választhatott mást,

---

<sup>128</sup> „Der Jüngere ist ein wackerer, frostiger, junger Her, geschickt, ziemlich  
92

mint a meggondolatlanságot, a túlzott határozottságot. Talán másként is alakulhatott volna sorsa, ha nem ő az idősebb, de akárhogy is nézzük, szerencsétlenségére ő született előbb, és személyes szerencsétlensége Erdély romlására vált.

---

*gelehrt, annemblich in Conversation, von guten Qualitäten.*” Neumann András bécsi követ jelentése Frigyes Vilmos brandenburgi választónak. 1651. január 18. TT 1880. 369.

**Kiadatlan források**

- MOL** Magyar Országos Levéltár, Budapest  
**E 211** Lymbus 71. cs. fol. 104–105. é. n. I. Rákóczi György atyai jó tanácsai fiának, II. Györgynek, 1642–1643 körül

**Kiadott források****BEKE – BARABÁS**

- 1888** *I. Rákóczy György és a Porta - levelek és okiratok.* szerk.: BEKE Antal és BARABÁS Samu. Budapest, MTA, 1888.

**BETHLEN J.**

- 1993** BETHLEN János: *Erdély története 1629-1673.* Kiad.: Jankovics József. Ford.: P. Vásárhelyi Judit. Balassi, Budapest, 1993.

**BETHLEN M.**

- 1980** BETHLEN Miklós: Élete leírása magától. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, szerk.: V. WINDISCH Éva. Budapest, Szépirodalmi, 1980. 399-981.

**DIENES**

- 1999** *Rákóczi iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában 1607-1710*, Szerk.: DIENES Dénes. Sárospatak, 1999. (*Acta Patakina I.*)

**DRASKOVICH**

- 1979** DRASKOVICH János: A Fejedelmek órájának második könyve. (fordítás Guevara eredetileg spanyol nyelven írt *Horologium Principum*ának latin fordításából) In: *Magyar gondolkodók 17. század.* Szerk.: TARNÓC Márton. Budapest, Szépirodalmi, 1979. 23-49.

**EÉKH I.**

- Erdély és az északkeleti háború - levelek és okirat-*

ok. 1. köt., Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, MTA, 1890.

## EOE IX–XI

*Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, MTA. 9. köt. 1883. 10. köt. 1884. 11. köt. 1886. (*Monumenta Hungariae Historica II/b*)

## ETA IV.

HALLER Gábor *naplója 1630–1644.* In: Erdélyi Történelmi Adatok. 4. köt. Szerk.: SZABÓ Károly. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1862.

## FONT

1989

*Teleki Pál külföldi tanulmányútja - Levelek, szám-adások, iratok 1695–1700.* Szerk.: FONT Zsuzsa, Szeged, 1989. (*Fontes rerum scholasticarum III.*)

## KEMÉNY

1980

Kemény János *Önéletírása.* In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Szerk.: V. WINDISCH Éva. Budapest, Szépirodalmi, 1980. 11–393.

## KONCZ

1900

I. Rákóczi György naplója. szerk.: KONCZ József. In: *Erdélyi Múzeum* 17 (1900) 8. sz. 466–472. 9. sz. 524–528.

## KRAUS

1994

KRAUS, Georg: *Erdélyi Krónika 1608–65.* Ford., kiad. VOGEL Sándor. Budapest, Ómagyar Kultúra Baráti Társaság, 1994.

## MAKKAI

1954

*I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648).* Szerk.: MAKKAI László. Budapest, Akadémiai, 1954.

## MONOK – GÖMÖRI

1989

MONOK István és GÖMÖRI György: Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, VI. Budapest, 1989. 193–207.

## MHHD XXIV.

*A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése.*  
szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, MTA, 1875.  
(*Monumenta Hungariae Historica - Diplomataria*  
XXIV.)

**NAGY M.**  
**1998**

*I. Rákóczi György és Borsod vármegye 1644–48.*  
Szerk.: NAGY Magdolna. Miskolc, Borsod-Abaúj-  
Zemplén Megyei Levéltár, 1998. (*Borsod-Abaúj-  
Zemplén Megyei Levéltári Füzetek* 36.)

**RÁKÓCZI**  
**1979**

RÁKÓCZI György: „Fejedelmi parainesis” In: *Ma-  
gyar Gondolkodók 17. század.* Szerk.: TARNÓC  
Márton. Budapest, Szépirodalmi, 1979. 133-137.

**SZALÁRDI**  
**1980**

SZALÁRDI János *siralmas magyar krónikája.*  
Szerk.: Szakály Ferenc. Budapest. Magyar Helikon,  
1980.

**SZELESTEI**  
**1988**

*Batthyány Kristóf európai utazása 1657-58.* Szerk.:  
SZELESTEI N. László. Szeged, JATE BTK, 1988.  
(*Peregrinatio Hungarorum* 2.)

**SZEPESI**  
**1979**

SZEPSI KOROTZ György: Királyi ajándék In: *Ma-  
gyar gondolkodók – 17. század.* Szerk.: TARNÓC  
Márton, Budapest, Szépirodalmi, 1979. 50-68.

**SZILÁGYI**  
**1870**

*Rákóczi és Pázmány.* szerk.: SZILÁGYI Sándor,  
Pest, Pfeifer Ferdinánd sajátja, 1870.

**1875**

*I. Rákóczy György fejedelem levelezése Tolnai  
István sárospataki pappal.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor.  
In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1875. c.  
617-619., 650., 747-749., 776-778., 802-805.,  
869-872., 905-906., 932-935., 968., 972.,  
1064-1065., 1095-1097., 1123-1125., 1191- 1192.,  
1220-1224., 1348-1350., 1384-88., 1442-1447.,  
1485-1486., 1514-1515. (c = columna)

**1876–77**

Medgyesi Pál levelei. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. In:  
*Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1876. 306–309. (51.

sz.), 320–322. (52. sz.); 1877. 3–4. (1. sz), 17–18. (2. sz), 29–30. (3. sz.)

**1885** *A linzi béke okirattára.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, MTA, 1885.

**1890** Medgyesi Pál életéhez. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. In: *Protestáns Szemle* 2 (1890) 1–4. sz. 146–154.

### TMÁO III.

*Török-magyarkori államokmánytár.* 3. köt. Szerk.: SZILÁDY Áron és SZILÁGYI Sándor, Pest, 1870. (Török-magyarkori történelmi emlékek V.)

### TÓTH

**1994** *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627-1707).* Szerk.: TÓTH István György. Róma - Budapest, 1994. (*Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes* 1.)

### TT

*Történelmi Tár - Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése.* szerk.: SZILÁGYI Sándor. 1887. 417–462., 653–684.; 1888. 104–119., 285–300.; 1890. 229–260., 424–636.; 1891. 75–108., 209–236. - *Regesták a külföldi levéltárakból Brandenburgi Katalin és a Rákóczyak történetéhez I-II.* Szerk.: MARCZALI Henrik. 1880. 132–155., 356–376. - *Nádasdy és Wesselényi leveleiből a XVII. század közepén.* Szerk.: báró MEDNYÁNSZKY Jónás. 1880. 209–233. - *Eperjes város levéltárából.* Szerk.: LASZTÓKAY László. 1882. 605–607., 795–797. - *Régi könyvfeljegyzések.* Szerk.: KONCZ József. 1882. 395–400. - *Hídvégi Nemes János naplója 1651–1686 I.* Szerk.: TÓTH Ernő 1902. 231–263.

### Irodalomjegyzék

#### ADATTÁR I.

*ADATTÁR a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. köt. - Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében* (Herepei János cikkei) Szerk.: KESERŰ Bálint, Budapest – Szeged, 1965.

- BINDER**  
1996 BINDER Pál: *Az erdélyi fejedelemség román diplomatái*. Marosvásárhely, Pro Europa, 1996.
- CSILLAG**  
2000 CSILLAG István: Zrínyi Mátyás király életéről való elmélkedések című művének datálásához. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 104. (2000) 1-2 sz. 97-99.
- CSÁSZÁR**  
1911 CSÁSZÁR Károly: *Medgyesi Pál élete és működése*. Budapest, 1911.
- DIENES**  
2001 DIENES Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?-1655)*. Sárospatak, 2001.
- GEBEI**  
2001 GEBEI Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel trón. In: *Erdélyi Múzeum*, 63. (2001) 1–2. sz. 1–29.
- HARGITTAY**  
2001 HARGITTAY Emil: *Gloria, fama, literatura*. Budapest, Universitas, 2001. (*Historia Litteraria* 10.)
- HELTAI**  
1994 HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Budapest, Balassi, 1994. (*Humanizmus és reformáció* 21.)
- HUSZÁR**  
1995 HUSZÁR Lajos: *Az erdélyi fejedelemség pénzverése*. Budapest, Akadémiai, 1995.
- KLANICZAY**  
1964 KLANICZAY Tibor: *Zrínyi Miklós*. Budapest, Akadémiai, 1964.
- KOVÁCS**  
1902 KOVÁCS Sándor: Lorántffy Zsuzsánna a gyermekei között. In: *Protestáns Szemle* 14 (1902) 1. sz. 1–12.
- LACZKÓ**  
1906 LACZKÓ Géza: A magyar nyelv régi szótárai. In: *Magyar Nyelv* (1906) 399-409., 433–448.

- 1926** LUKINICH Imre: A Bethlen-fiúk külföldi iskolázta-  
tása. 1619-1628 In: *Nagyenyedi Album*. Szerk.:  
LUKINICH Imre. Budapest, A Nagyenyedi Bethlen-  
Kollégium Volt Diákjainak Testvéri Egyesülete,  
1926, 79-100.
- MONOK**  
**1996** MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai*  
*1588-1660*. Szeged, Scriptum, 1996. (A *Kárpát-  
medence koraújkori könyvtárai I.*)
- NAGY L.**  
**1984** NAGY László: *A „bibliás őrálló” fejedelem - I.*  
*Rákóczi György a magyar törtélemben*. Budapest,  
Magvető, 1984.
- ORGONA**  
**2000** ORGONA Angelika: Kornis Zsigmond, I. Rákóczi  
György katolikus tanácsura In: *Erdély és Patak fe-  
jedelemasszonya Lorántffy Zsuzsánna 2. köt.*  
Szerk.: TAMÁS Edit. Sárospatak, Sárospataki Rák-  
kóczi Múzeum, 2000. 227-286.
- PÉTER**  
**1972** PÉTER Katalin: II. Rákóczi György magyar király-  
ságáról *Századok* 106 (1972) 2. sz. 653- 666.
- 1996** PÉTER Katalin: A gyermekek első tíz esztendeje In:  
*Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerk.:  
Péter Katalin. Budapest, MTA Történettudományi  
Intézete, 1996. 15-50. (*Társadalom- és művelődés-  
történelmi tanulmányok 19.*)
- 2000** PÉTER Katalin: Milyenek voltak az erdélyi fejede-  
lem-asszonyok? In: *Erdély és Patak fejedelemasz-  
szonya Lorántffy Zsuzsánna 1. köt.* Szerk.: TAMÁS  
Edit. Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak,  
2000. 7-24.
- POKOLY**  
**1904** POKOLY József: *Az erdélyi református egyház tör-  
ténete*. 2. köt. Budapest, 1904.
- RING**  
**2001** RING Orsolya: Thurzó Imre neveltetése. In: *Sic Itur*

*ad Astra*, 12. (2001) 1–2. sz.

## RMNY

*Régi magyarországi nyomtatványok II. 1601-1633.* Szerk.: BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc. Budapest, Akadémiai, 1983.; *Régi magyarországi nyomtatványok III. 1636-1655.* szerk.: BORSA Gedeon és KULCSÁR Péter. Budapest, Akadémiai, 2000.

## R. VÁRKONYI

2000

R. VÁRKONYI Ágnes: Az elvesztett idő, Zrínyi Miklós nádori emlékirata. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 113. (2000) 2. sz. 269-328.

## SZABÓ – TONK

1992

SZABÓ Miklós - TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700.* Szeged, 1992. (*Fontes rerum scholasticarum IV.*)

1993

SZABÓ Miklós-TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a korai újkor folyamán. In: *Régi és új peregrináció - Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.* Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum, 1993. 491–500.

## SZILÁGYI

1872

SZILÁGYI Sándor: *Lorántffy Zsuzsánna - Történeti család és jellemrajz.* Pest, 1872. (A M.T.Akadémia évkönyvei 13. kötet - IX. darab)

1886

SZILÁGYI Sándor: *Felső-Vadászi Rákóczy Zsigmond.* Budapest, Méhner Vilmos, 1886. (*Magyar Történeti Életrajzok*)

1891

SZILÁGYI Sándor: *II. Rákóczy György.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1891. (*Magyar Történeti Életrajzok*)

1892–1893

SZILÁGYI Sándor: I. Rákóczy György udvari iskolái történetéhez. In: *Magyar Könyvszemle 1892–1893* 91-101.

## VÁRKONYI

1990

VÁRKONYI Gábor: Dinasztikus politika Erdélyben 1640-45. In: *II. Rákóczy György esküvője.* Budapest, ELTE, 1990. 53-75.

2000

VÁRKONYI Gábor: A katolikus menyasszony, Bátorhory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről. In: *Erdély és Patak fejedelemszonya Lorántffy Zsuzsánna. 1. köt.* szerk.: TAMÁS Edit, Sárospatak, 2000. 79-91.

ZOVÁNYI

1911

ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban.* Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1911.

*Merényi Hajnalka*  
**Apafiak, Bethlenek, Telekiek –  
művelődés az Apafi-kori Erdély  
főúri udvaraiban**

*Bevezetés*

Az 1657-es lengyelországi hadjárat kudarcát követően nehéz idők köszöntöttek Erdélyre: megindult a törökök megtorló hadjárata, belharc tört ki az egymást gyors egymásutánban követő fejedelmek (II. Rákóczi György, Barcsai Ákos, Kemény János) hívei között, 1660-ban elesett és a Porta kezére került Várad, a kereszténység fontos védővára. Ilyen előzmények után került 1661-ben a fejedelemség trónjára Apafi Mihály. A huszonkilenc éves fiatalembert, aki csak egy évvel korábban lett Kemény János fejedelmi tanácsosa, nehéz feladat elé állította a szultáni kegy, amely Erdélyt a kezére adta: a Habsburg hatalom, és a Porta kettős szorításában neki kellett megőriznie a harcok és belső villongások zilálta fejedelemség önállóságát. Közel harminc évig erőfeszítései sikerrel jártak, de 1688-ban a két hadban álló fél között Erdélynek végül vesznie kellett: a fogarasi nyilatkozat Magyarországhoz csatolta a fejedelemséget, így az Habsburg fennhatóság alá került. Már a kortársak a „romlás” időszakának nevezték a megelőző évtizedeket, benne Apafi fejedelem uralkodásának közel harminc évét.

Ez a harcok és belső viszályok dúlta Erdély ugyanakkor virágzó szellemi élet színtere tudott lenni: új iskolák alakultak, bővült a protestáns intézmények ösztöndíjrendszere, gyarapodtak a könyvtárak, hírneves tudósok dolgoztak, és maradandó művészeti alkotások születtek. Mindez elsősorban annak köszönhető, hogy olyan fejedelem állt Erdély élén, aki a nem éppen kedvező körülmények között is legfontosabb uralkodói feladatának az iskolák és a tudományos intézmények megőrzését és továbbfejlesztését tekintette: „Az egész világban állam, nemzet, kormányhatalom tartósan nem virágozhatik s feladatának meg nem felelhet a szabad tudományok gyakorlása nélkül, melyek az ifjúság tehetségét az egyházi és polgári életre jótékonyan képezik.”<sup>1</sup> Ezt val-

---

<sup>1</sup> Apafi Mihály szavait idézi R. VÁRKONYI, 1987. 922.

lotta, és ebben a szellemben cselekedett Apafi. Nem volt könnyű dolga: 1658-ban elpusztult Gyulafehérvár, a fejedelmi udvar, az erdélyi művelődés központja, 1660-ban pedig elveszett Várad, a tudományos élet egyik fellegvára. De ahogy a politikai harcokban számíthatott Apafi tanácsosai, főurai – Teleki Mihály, Bethlen János, Bethlen Miklós, Bánffy Dénes – segítségére, úgy művelődésszervező tevékenységében sem maradt magára. Kik és hogyan segítették, miképpen alakították ki az erdélyi művelődés kereteit a 17. század utolsó évtizedeire – ezekre a kérdésekre keresem a választ a dolgozatban.

A kutatás során elsősorban kiadott forrásokra támaszkodtam,<sup>2</sup> így a dolgozat fő kérdéskörei – udvari nevelés, olvasási szokások, könyvtárak, iskolák, nyomdák, stb. – ezek alapján rajzolódtak ki.

### *I. Az Apafi-kor főúri udvarai*

Amikor 1658 nyarán a tatár hordák felégették Gyulafehérvárt, Erdély elveszítette fejedelmi székhelyét, a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György által épített fejedelmi palota és szinte az egész város elpusztult. Fejedelemmé választása után ugyan Apafi hamarosan nekilátott az újjáépítésnek, de a munka lassan haladt, az idő nem az építésnek kedvezett. Emiatt az új fejedelem kénytelen volt másutt berendezni udvarát: a fejedelmi központ Fogarasra költözött, olykor Radnóton volt, néha Ebesfalván, sőt, egy rövid ideig a Gyulafehérvárhoz közeli algyógyi fürdő is otthont adott neki. Apafi Mihály ugyanis ritkán időzött hosszabb ideig egy-egy birtokán, gyakran volt úton, s ilyenkor a fejedelmi udvar ott volt, ahol éppen a fejedelem tartózkodott. Minde mellett, ha fejedelmi központról beszélünk, leginkább Fogarasra és Radnóra kell gondolnunk: leggyakrabban itt fogadta Apafi a hozzá érkező követeket, itt folytak a tanácsurak gyűlései, itt rendezték az országgyűléseket. Egyik birtok sem fejlődött azonban fejedelmi udvarrá abban az értelemben, ahogyan Gyulafehérvár betöltötte ezt a szerepet: Fogaras is, és Radnót is inkább főúri udvar maradt, olyan főúri udvar, amely a fejedelem birtokában volt. Ekképpen Fogaras és Radnót alig különbözött más erdélyi főurak udvaraitól, Bethlenszentmiklóstól, Görgénytől, Örményestől vagy Keresdtől. Apafi természetesen törekedett arra, hogy bővítse, szépítse őket, de egészében az egykori Gyula-

---

<sup>2</sup> Szakirodalom csak egyes részterületekre kiterjedően létezik.

fehérvárhoz képest még a fő központnak számító Fogaras is szerény maradt.

Fogaras hagyományosan a fejedelemsasszonyok birtoka volt.<sup>3</sup> 17. századi megerősítése, várkastéllyá való kiépítése megkezdődött már I. Rákóczi György idejében, aki „csak alacsony épülettel, hogy az várnak kárával ne lehetne, a város közepin szép egyházat építtetett, s a várnak napkelet és Deés között levő egyik bástyáját is, hogy a kapu felől való oldala nem igaz lineával szolgálja az kásamatárúl való lövésre, az árok vizet elvitetvén fundamentumból feltoldatta s megigazította vala.”<sup>4</sup> Bornemisza Anna fejedelemsasszony irányítása alatt Cserei János fogarasi kapitányként, „mind a várban, mind kül belől sok hasznos épületeket csináltatott vala.”<sup>5</sup> Bornemisza Anna nemcsak a fogarasi birtokra ügyelt éberén, hanem – átlátva a legbefolyásosabb főurak, Bánffy Dénes és Teleki Mihály birtokszerző praktikáin, amelyeknek egyik fő céljuk volt Apafi udvaraihoz közeli birtokok megszerzése – gondja volt az összes fejedelmi kézben lévő birtokra, és óvta a fejedelmet a meggondolatlan birtokadományozásoktól. Erről tanúskodik egy 1662-ben kelt levele is: „*Ides Uram, Bánfi uram is Görgényt és Radnótot akarja megkérni; az Istenért Kegyelmed magának kárt ne tegyen. Ides Uram, az pedig nem is kegyelmeden áll, hanem az országon.*”<sup>6</sup> Bár Radnót fejedelmi kézen maradt, Telekinek és Bánffy Dénesnek sikerült Radnóthoz közeli birtokokat szerezniük: Teleki Mihályé lett Uzdiszentpéter, Bánffy Dénes pedig Örményest kapta meg. A Bethlenek földrajzilag kevésbé voltak kedvező helyzetben: Bethlen János udvara Kisbúnon volt, Bethlen Miklós Bethlenszentmiklóson építette ki a magáét, Bethlen Elek Keresden és Bethlenben építkezett ezekben az évtizedekben. Itt alakították ki fokozatosan főúri udvarukat, udvaraikat.<sup>7</sup>

Mivel nem Apafi volt az egyetlen, aki sokat utazott, és Teleki is, Bethlen Miklós is gyakran volt távol birtokától diplomáciai vagy ke-

<sup>3</sup> 1594-ben került Mária Krisztiánának, Báthory Zsigmond fejedelem feleségének a birtokába, ekkortól számítható a hagyomány.

<sup>4</sup> SZALÁRDI, 1980. 294–295.

<sup>5</sup> CSEREI, 1983. 138.

<sup>6</sup> Bornemisza Anna levele Apafi Mihályhoz. Idézi SZÁDECZKY, 1913. 9.

<sup>7</sup> Teleki Mihály mint kővári főkapitány Kőváron is vitt udvart, de kedvenc tartózkodási helye később Uzdiszentpéter (Szentpéter) lett, majd élete vége felé Gernyeszeg. ld. TRÓCSÁNYI, 1972. 313.

reskedelmi tárgyalások, illetve háborúk miatt, szükséges volt, hogy az otthon maradó feleségek felügyeljék az udvar dolgait. Ha nem is olyan önállóan és olyan hozzáértéssel, mint Bornemisza Anna, de Veér Judit, Kún Ilona és Rhédei Júlia<sup>8</sup> is igazgatta a birtokot – a férjek levélben megírt tanácsai, útmutatásai alapján. A férj és feleség közötti levelekben szóba kerülnek a szolgák ügyei, az aratás, a szüret, az állatok betegségei, és gyakori témaként szerepel az, amire mindannyian nagyon figyeltek: a gyermekek hogyléte. A távollévő apák elsősorban a gyermekeik egészsége felől érdeklődtek, de nemegyszer arról is tudakozódtak, hogy mit olvasnak, hogyan haladnak a tanulmányaikkal.

*I. 1. „Tanuljátok szeretni a könyvolvasást, ó főrenden való ifjúság”<sup>9</sup>*

Bár a szülők számára fontos dolog volt a gyermekeik nevelése – gondot fordítottak rá, és leveleikben is gyakran előkerül egy-egy adat ezzel kapcsolatban – a szétszórt adatokból mégsem könnyű képet alkotni az Apafi-kori főúri udvarok nevelési szokásairól. Mivel az anyák egy-egy új történésről tudósítják férjüket a levelekben, az apák pedig ajándékot, vagy könyvet ígérnek a gyermekeknek, vagy valamilyen neveléssel kapcsolatos kérdésben tanácsot adnak a feleségüknek, a nevelés egészéről pusztán a levelekből keveset tudunk meg. Segítséget adnak az egyes főúri udvarok gazdasági összeírásai, amelyek feltüntetik az udvarban hosszabb-rövidebb időt eltöltött *praeceptorokat*; fontos adalékkal szolgálhatnak a birtokösszeírások, amelyekből kiderül, volt-e külön iskolának használt épület az udvarban, és természetesen segítenek az emlékiratok is.

Mindazokból az adatokból, amelyeket ezen a téren az Erdélyre vonatkozó források nyújtanak, úgy tűnik, a kisgyermekek nevelése tekintetében a magyarországi és az erdélyi főúri udvarok alapvetően nem különböztek egymástól.<sup>10</sup> A kisfiúk és kislányok első éveit egyaránt játékkal teltek, ahogyan ezt Apafi Mihály és Bethlen Miklós is említi gyerekkorára visszatekintve. Felvigyázóik ekkoriban leginkább a dajkák lehettek. 1667-ben az akkor hároméves Teleki Jankó levelet diktált apjának, Teleki Mihálynak, amelyben arra kérte, hogy szerezzen neki

<sup>8</sup> Veér Judit Teleki Mihály második felesége volt, Kún Ilona és Rhédei Júlia pedig Bethlen Miklós első és második hitvese.

<sup>9</sup> BETHLEN M., 1980. 556.

<sup>10</sup> Magyarországra vonatkozóan lásd PÉTER, 1996. 15–57.

szép dajkát, mert „*az katonának szép dajka kell.*”<sup>11</sup> Később azonban a dajkákat – elsősorban a fiúk mellett – nevelők váltották fel. Így volt ez Bethlen Miklóssal is: neki férfi nevelője volt, ő taníttatta írni, olvasni, és néhány latin szót is elsajátítottatott vele. Általában tíz éves koruk körül a fiúk elkerültek otthonról, megkezdődött számukra a nyilvános iskolai oktatás időszaka. Addig azonban otthon tanultak, akárcsak a kislányok, és neveltetésüket a szülők személyesen felügyelték.

Arra nézve, hogy *hol* folyt a nevelés, vannak adataink az Apafi-, Bethlen- és Teleki-udvarokról. „*Keresztúri Pál mint fejedelem udvari prédikátora Radnóton (ahol II. Rákóczi György fejedelem igen szeretett nyárban lakni, a lovai bálványi kedvéért) a veteményes-gyümölcsös kertben a filagóriában szállott mindenkor, hogy a fejedelem fia is, Rákóczi Ferenc oda, és a prédikátor is könyörgésekre udvarhoz közlelő jobban jár hasson.*”<sup>12</sup>

Fontosnak tartotta tehát Rákóczi György, hogy fiának nevelője a nyári Radnóton időzéskor is közel legyen az udvarhoz. Lehetséges, hogy ez a szállás megmaradt, a későbbiekben is, mint a *praeceptor* lakása és tanulóhely, de erre nincsen utalás a forrásokban.

A fogarasi udvarban valószínűleg nem volt iskola, ugyanis a főemberszolgának számító Cserei János főkapitány fia kijárt a várból tanulni: „*1674. Ebben az esztendőben mentem először schólában Fogarasban [...] az iskola messze volt a vártól a városon.*”<sup>13</sup>

Az is lehet azonban, hogy Apafi fejedelem eltért a szokástól, és nem együtt taníttatta a vár jelesebb tisztjeinek gyermekeivel a kis Apafi Mihályt, akit fejedelmi utódjául szánt. Mindenesetre nem tudunk tanulóhely kialakításáról sem Fogarasban, sem Radnóton.

Azt viszont tudjuk, hogy Bethlen Miklós a saját tervek alapján épített bethlenszentmiklósi kastélya mellé paplakot építtetett, és lelkésze tanácsára iskolát is. Ez a pap, Uzoni Balázs – aki az első református lelkész volt az unitárius lakosságú Bethlenszentmiklóson – Bethlen Miklós tanuló társa volt Apáczai Csere Jánosnál. Később Marosvásárhelyen lett prédikátor,<sup>14</sup> onnan ment 1667-ben Bethlen hívására Bethlenszentmiklóstra. Bethlen prédikátorházat emelt neki, ő azonban

---

<sup>11</sup> TML, IV. 3.

<sup>12</sup> BETHLEN M., 1980. 524.

<sup>13</sup> CSEREI, 1983. 102. ill. 128.

<sup>14</sup> HERPEL, 1971/d. 619.

ezzel nem elégedett meg, ahogy a főúr visszaemlékezései tanúsítják: „*scholát is csináltata velem, és mind férfi, mind leány gyermekeket tanított.*”<sup>15</sup>

Teleki Mihály szentpéteri udvaráról nincs ilyen jellegű adatunk. Egy 1751-es leírásból tudjuk viszont azt, hogy Gernyeszegen, az 1680-as években kiépített udvarnál volt „*oskolaház, [...] a falon három darab zölden festett táblák felszegezve.*”<sup>16</sup> Egy 1685-ben kelt inventárium a berendezését is leírja, eszerint a fali térképek mellett volt benne karosszék, asztal és egy almárium is.<sup>17</sup>

A *holnál* azonban fontosabb az a kérdés, hogy *ki és hogyan* tanította a gyerekeket az udvarnál. Ez fontos kérdése volt a családnak, de különleges helyzetben országos ügy is lehetett, ahogy azt a kivégzett Bánffy Dénes fiának, az apa nélkül maradt Bánffy Györgynek az esete mutatja: „*circumscribálván articuliter, a [Bánffy Dénes] fiát, Bánffy Györgyöt, ki annakutána erdélyi gubernátor lőn, de akkor kicsiny gyermek vala, hogy mi formában educáltassék.*”<sup>18</sup> Mivel – különösen a tanítás alsóbb szintjein – a korban szorosan összefonódott az oktatás és az egyház, az udvarnál is gyakran papok nevelték a gyermekeket. Így volt ez Bethlen Miklós környezetében is, ahol Uzoni Balázsra hárult ez a feladat. Bethlen Miklós azonban személyes tanácsokkal és maga által választott olvasnivalókkal is ellátta a gyermekeit: „*Olvasni s írni egy-szersmind tanított,*<sup>19</sup> *és igen szép írókkal, egy Feltóti András és Samarjai Péterrel (akivel én szegény fiam, Bethlen Mihálynak<sup>20</sup> is írtam vala)*”<sup>21</sup> „*Azt is adom tanácsul gyermekemnek, hogy minden könyvek felett olvassa, szeresse a bibliát, szintén úgy, mint én.*”<sup>22</sup> Bethlen Miklós mellett felesége, Kún Ilona is felügyelte a gyermekek tanulmányait: „*a leányokat, mit tanultak, examinálta, tanította.*”<sup>23</sup>

---

<sup>15</sup> BETHLEN M., 1980. 634–635.

<sup>16</sup> B. NAGY, 1973. 329.

<sup>17</sup> KULCSÁR, 1989. 152–153.

<sup>18</sup> CSEREI, 1983. 123.

<sup>19</sup> Ti. Keresztúri Pál a gyermek Bethlen Miklóst.

<sup>20</sup> BETHLEN M., 1980. 534.

<sup>21</sup> Bethlen Mihály 33 éves korában, még apja életében meghalt.

<sup>22</sup> BETHLEN M., 1980. 534.

<sup>23</sup> BETHLEN M., 1980. 505.

<sup>24</sup> BETHLEN M., 1980. 744.

A Teleki-gyerekek nevelőiről nem nagyon tudunk, több adattal rendelkezünk viszont a kis Apafi Mihály körül megfordult *praeceptorokról*. Apafi és Bornemisza Anna nagy gonddal neveltette a kisfiút, az egyetlen, aki aztán megérte a felnőtt kort a fejedelem gyermekei közül. Mivel Apafi őt szánta utódjának, megfelelő nevelőkről gondoskodott számára. Egy időben Nagyari József tanította, aki Apafi udvari papjaként Tofeus Mihály utóda volt, majd a későbbi kolozsvári professzor, Szatmárnémeti Soós Sámuel, őt pedig Pataki István követte nevelőként, aki később szintén jeles professzor lett Kolozsváron. Ugyancsak Apafiról tudjuk, hogy balázsfalvi uradalmán alkalmazott iskolamestert,<sup>24</sup> de hogy öneki volt-e kapcsolata a fejedelem fiával, arra nincs adatunk.

A Teleki-levelezés szolgál egy-két adalékkal arra nézve, hogy *mit* tanultak a gyerekek. A nevelők elsősorban az írás-olvasást igyekeztek elsajátíttatni velük. „*Susámnak egy kis gyapot botost vétessen Kegyelmed, Annisnak egy ábécés könyvet.*”<sup>25</sup> Annis után hamarosan a kis Jankó forgathatta az ábécéskönyvet, és hamar meg is tanult írni. Bánffy Dénes így dicsérte az ő fiánál, Gyurkónál kevéssel fiatalabb Jankót: „*Gyurkó most nem írhatott az öccsének, mert nem olyan promptus, mint Jankó. Valóban pirulva olvassa György uram is az linea nélkül való írását Jankónak.*”<sup>26</sup> Jankó, Teleki elsőszülött fia már háromévesen „levelezett” az apjával: az írónak diktált, Veér Judit pedig elküldte a levelet a büszke apának. Teleki figyelmesen olvasta a levelet, és amikor olyan szavakra, kifejezésekre bukkant, amelyek nem származhattak egy Jankó-korú kisgyerektől, így kérte a feleségét a következő levélben: „*Csak úgy irassad, amint maga mondja, egy szót se tegyenek hozzá.*”<sup>27</sup>

Az írás vissza-visszatérő téma Bethlen Miklós és Kún Ilona levelezésében is. Ennek az volt az oka, hogy a megismerkedésükkor Kún Ilona nem tudott írni. Mivel Bethlen Miklósnak olyan feleségre volt szüksége, aki az ő távollétében intézi a gazdaság ügyeit, levélben értesíti őt az eseményekről (lehetek, és voltak is olyan dolgok, amelyeket

---

<sup>24</sup> THALLÓCZY, 1878. 418.

<sup>25</sup> Veér Judit levele férjéhez 1668-ból. Annis, Teleki Anna, a házaspár elsőszülött gyermeke volt. TML, IV. 259.

<sup>26</sup> Idézi HERPEL, 1971/b. 32.

<sup>27</sup> TML, IV. 10.

nem volt tanácsos egy harmadik ember közvetítésével tudatni.), maga figyelt rá, hogy a felesége megtanuljon írni, és elvárta, hogy az ő távolléte alatt is szorgalmasan gyakoroljon. Erre buzdítja Kún Ilonát ez a levél is 1667-ből, még a jegyesség idejéből: „*ha isten módot ad benne, selyemből csináltatok egy bokrot, de megkívánom, édes Görliczém, hogy rá szolgálj; az mit elődbe irtam, ird meg; az Bibliát szorgalmatosan olvasd, énnékem is igen szépen ír's tudósits egészségedről, 's arról is, mennyit irtál már 's a Bibliát meddig olvastad; (arról bár ne tudósits, hány himet varrottál).*”<sup>28</sup> Ez az odafigyelés, gondoskodó, nevelő hajlam már korábban megmutatkozott Bethlen Miklós jellemében. 1661-ben Heidelberg felé utaztában így írt Bécsből Pál öccsének: „*Im kegydnek vagy három könyvecsket Virgiliust, Horatiust, Sallustius kültém, kerem kegyemedet az tanulast ne haddgia, Attyának s mindeneknek kedvet keresse, azonban enghemis tudosiccon.*”<sup>29</sup> Sőt, Bethlen Miklós nem csupán családja, hanem az egész főrendű fiatalság művelődésének ügyét a szíven viselte. Önéletírásában így szólította meg őket: „*Tanuljátok szeretni a könyvolvasást, ó főrenden való ifjúság..., olvasás által tartsátok meg, amit tanultatok. Sőt az üdövel érő elmével való olvasás, nem hinnétek, mely tudóssá teszen benneteket fáradság nélkül, gyönyörűségesen. Annak felette sok büntől oltalmaz meg az olvasásbeli gyönyörű magad foglalása...*”<sup>30</sup>

### I.2. „Az erdélyi tudományosság fészkei”<sup>31</sup>

A főrendű ifjaknak, akik megfogadták Bethlen Miklós tanácsát, és kedvük támadt az olvasáshoz, volt hová fordulniuk: a főúri udvarok magán gyűjteményei és az iskolák egyre bővülő könyvtárai széles választékát kínálták az olvasnivalóknak. Pedig nem volt egyszerű a könyvek beszerzése, a könyvvásárlási lehetőségek a 17. század utolsó évtizedeiben is korlátozottak voltak Erdélyben. Bár nőtt a nyomdák száma, és a teljesítőkéességük is javult, a belföldi könyvtermelés nem volt számottevő. A könyvkereskedelem szervezettsége is meglehetősen kezdetleges volt.<sup>32</sup> Leginkább a gyakran utazóktól kérték a rokonok,

<sup>28</sup> BML, 200.

<sup>29</sup> BML, 118.

<sup>30</sup> BETHLEN M., 1980. 556—57.

<sup>31</sup> P. SZATHMÁRY, 1868. 75.

<sup>32</sup> Erre lásd MADAS – MONOK, é. n. 132.

ismerősök egy-egy könyv beszerzését. Mint Naláczi István egy 1669-ben kelt levélben, amelyet Teleki Mihálynak írt: „*Kegyelmedet kérem, Bányán kerestessen egy impressumot vagy énekes könyvet, melyben énekek és soltárokis benne legyenek.*”<sup>33</sup> A könyvhöz jutás egy másik lehetősége volt, ha valakit megajándékoztak egy-egy kötettel. Könyvvel lepte meg Bethlen Miklós Bécsben járván öccsét,<sup>34</sup> és könyveket ajánlott Tofeus Mihály, Apafi udvari papja is Teleki Mihálynak azzal, hogy ha még nincsenek meg neki, elküldené az 1620. évi országgyűlés artikulusait, illetve Pethő Gergely magyar történelmét.<sup>35</sup> Azok, akik támogatták egy-egy nyomda működését, a nyomtatási költségek fedezéséért természetesen tiszteletpéldányt kaptak az adott könyvből. Ez állhat Lónyai Anna Teleki Mihálynak írott levele háttérében is: „*Kérem kegyelmedet, küldje meg,*<sup>36</sup> *s az fejedelem asszonynak egy könyvet, noha nem igen czifra, mert hirtelen nyomtatták (asszonyunk nyomtatatta). Most nem készölhetett czifrább.*”<sup>37</sup>

Külföldi könyvekhez jutni szintén nem volt könnyű: távoli európai kiadók ügynökei meg-megfordultak ugyan Erdélyben, de nem nagy számban, és csak a saját kiadójukat képviselték, ami szűkítette a választékot. Külföldről leginkább vásárlás vagy vásároltatás útján szerezték be könyveiket az erdélyi főurak, vagy pedig az akadémiákat járó alumnusai révén jutottak hozzájuk. Ez utóbbi viszont azzal járt, hogy – ha a diákok nem konkrét kérésre vették meg a könyveket – az ő ízlésük, érdeklődésük befolyásolta a beszerzést.

Mivel a könyvhöz jutási lehetőségek korlátozottak voltak, a fejedelmi udvari könyvtár Bethlen Gábor és a Rákócziak fejedelemsége idején is részben nyilvános volt, hogy környezete (tudósok, lelkészek, diákok) művelődési lehetőségét biztosítsa.<sup>38</sup> A gyulafehérvári könyvtár azonban hangsúlyozottan fejedelmi könyvtár maradt. Erdélyi első emberei ugyanis magukat tekintették a Mátyás királyi reneszánsz udvari hagyományok örökösének, ezekhez a hagyományokhoz pedig elválaszthatatlanul hozzátartozott a könyvtár, amely segíti az uralkodót politikai döntéseiben, és természetesen emeli az udvar fényét. Ahogy a

<sup>33</sup> TML, IV. 641.

<sup>34</sup> BML, 118.

<sup>35</sup> HEREPEI, 1971/c. 24–25.

<sup>36</sup> A levélben korábban említett posztóról van szó.

<sup>37</sup> TML, III. 114.

<sup>38</sup> A fejedelmi udvarokra lásd TARNÓC, 1978. 13–15., 33–43.

fejedelmi udvar szabta meg az erdélyi magyar művelődés irányát, ugyanúgy a művelődéspolitikának a fejedelmi könyvtár volt a legfőbb dokumentációs bázisa, az udvar szellemi életének központja. Ez így volt Bethlen Gábor idejében, és így volt I. Rákóczi György fejedelem-ségének kezdetén is. Később aztán, az 1630-as évek második felétől a fejedelem az újonnan szerzett könyveket egyre inkább a sárospataki kollégiumba irányította, sőt, Gyulafehérvárról is átvitetett oda számos kötetet. II. Rákóczi György hasonlóan tett, így a Bethlen-féle könyvgyűjtemény már Gyulafehérvár 1658-as elpusztítása előtt felbomlóban volt. Az igazán nagy, végleges csapást azonban a tatár hordák dúlása jelentette. A fejedelmi udvar elpusztítása után annak a szerepét a művelődési és kulturális élet szervezésében főúri udvarok sora vette át, és a főúri magán jellegű könyvgyűjtemények alakultak át úgy, hogy pótolni tudják a fejedelmi könyvtárat: részben nyilvánosakká váltak, azaz a gyűjtemény egy részét a főurak hozzáférhetővé tették udvaruk lelkészei, diákjai, a környezetükben élő tudósok és a főúr által patronált iskolák számára, így ezek a magánkönyvtárak intézményi jelleggel is működtek.<sup>39</sup> Ez a sajátosság természetesen befolyásolta a könyvtárak profilját, a gyűjtemények mégis leginkább a gyűjtő főúr ízlését, érdeklődését tükrözik.

### *I.2.1. Apafi Mihály fejedelmi könyvtára*

A gyulafehérvári könyvtár köteteit 1658-ban tanárok és diákok menekítették a feldúlt városból: a gyűjtemény egy része Kolozsvárra került, más része Dévára, számos könyvet pedig Taraczközi Ferenc káptalan Szebenbe vitetett. Sok könyv így is elpusztult, sokról nem lehetett tudni, hová került. Taraczközi többször sürgette Apafit, szóban és írásban egyaránt kérte arra, hogy kutattassa fel az eltűnt könyveket és levéltári anyagokat, de hiába. Bár érthető, hogy az 1660-as évek elején Apafit más gondok kötötték le, mégis meglepő az érdektelensége, hiszen ugyanakkor gondoskodott a kollégium megmentéséről, és más jelek is azt mutatták, hogy folytatni kívánja a Bethlen Gábor- és Rákóczi György-féle művelődéspolitikai hagyományokat. Csatlakozott például azokhoz a próbálkozásokhoz, amelyek Mátyás király corvináinak megszerzésére irányultak. Előtte állt ebben Bethlen Gábor példája, aki „*azt*

---

<sup>39</sup> Ez a jelenség a Kárpát-medencében nem egyedülálló. Erre lásd MADAS – MONOK, é. n. 132.

is megkísértette vala a Portán, hogy a Mátyás híres-nevűs bibliothecáját Budáról kiszerezhetné volna, arra nagy summát is igérvén, de a babonás nemzettől nem obtineálhatta, meg nem nyerhette volt.”<sup>40</sup> Tudott Apafi I. Rákóczi György 1633-as hasonló és szintén kudarcba fulladt kísérletéről is, de nem adta fel a reményt, hogy neki sikerülhet. Cserei Mihály úgy tudta, hogy 1663-ban Magyarországon tartózkodva Apafi elment Budára, és „a Mátyás király fegyveres és könyvtartó házaiba is beeresztetvén”<sup>41</sup> megszerzett egy corvinát. A II. Apafi Mihály halála után összeírt könyvek listája, amely említ egy Tibullus, Catullus és Propertius verseit tartalmazó hártyakódexet,<sup>42</sup> igazolja, hogy Apafinak valóban birtokában volt egy Corvina, az viszont nem valószínű, hogy a budai könyvesházból hozta el. Feltehetőleg inkább egy olyan példányról van szó, amely a 16. századi menekítés után került egy erdélyi gyűjtőhöz, és Apafi tőle vásárolta.<sup>43</sup>

Mivel az 1714-es összeírás II. Apafi Mihály hagyatékát dokumentálja, nehéz bizonyosan elkülöníteni, mely könyvek származtak apja könyvtárából, melyek voltak az ő szerzeményei.<sup>44</sup> Van azonban Apafi könyveinek két korábbi összeírása is: a fogarasi könyveket számba vevő 1673-as jegyzék és az 1681-ben készült lista, amely a Radnóton őrzött állományt mutatja be.<sup>45</sup>

A Fogarason összeírt hatvankilenc könyv mindegyike latin nyelvű. Találkozunk köztük szép számmal ókori szerzők műveivel, amelyek túlnyomórészt történeti tárgyúak: Justinus, Suetonius, Titus Livius, Cornelius Nepos, Plinius és Tacitus munkái. Az újabb szerzők közül Grotius *De jure belli et pacis*a volt Apafi birtokában, továbbá Alstedius<sup>46</sup> egy munkája (*Thesaurus Chronologiae*), több földrajzi témájú könyv, egy *Horologium Principum* (a szerző említése nélkül), egy *Parvus Atlas Hungariae*. Elmaradhatatlanok természetesen az egyházi

---

<sup>40</sup> SZALÁRDI, 1980. 95.

<sup>41</sup> CSEREI, 1983. 55.

<sup>42</sup> *Catullus Tibullus Propertius Poeta, in pergamena manuscriptus, ex Libris Matthiae regis Hungariae in 4to.* Erdélyi könyvesházak III., Apafi/C jegyzék, 123-as szám, 83.

<sup>43</sup> Vö. JAKÓ, 1976. 175.

<sup>44</sup> A néhány 1690 után megjelent kiadvány esetében ez természetesen eldönthető.

<sup>45</sup> Ezeket és a továbbiakban elemzett jegyzékeket lásd: *Erdélyi könyvesházak III.* 14–22., 71–85., 125–136.

<sup>46</sup> Joannes Alstedius herborni professzor volt, onnan hívták Gyulafehérvárra tanítani.

irodalom termékei (például Hornius *Historia Ecclesiastica*) és a Biblia.

A Radnóton összeírt harminckilenc könyv kevésbé reprezentatív állomány. A lista is magyar nyelvű, alig van a könyvek közt latin (csak az *Új Testamentum*ról tudjuk biztosan, mert mellé van írva, hogy *Deak*). Itt dominálnak a vallási munkák, de a fogarasi jegyzékkel összevetve feltűnnek olyan olvasmányosabb, kevésbé tudományos könyvek, mint a *Lelki Balsamum*, *Udvesseg Paissa*, *Soltárok Magyarázattya*, *2 Sarga bőrben varrot Tophaeus úr magyarazatya*, *1 veres bőrben varrot Tophaeus úr magyarazatya*.

Ebben a könyvtárban helyet kaptak egészen más jellegű olvasmányok is: egy Aesopus és három kalendárium. Őriztek mellettük törvényeket is (*Egy Csomo Articulus*), és leveleket (*Egy Csomoban török Level 20*, *Masikban 2 török level*).

Apafi könyvtárlistáit megvizsgálva igaznak tűnik Horváth János meglátása, aki így írt a 17. századi főúri könyvtárak tartalmáról: „*túlnyomólag latin nyelvű egyházi, ókori, humanista művek, többnyire szép számmal találni bennük magyar nyelvű vallásos és oktató műveket, de a magyar nyelvű szépirodalmat mintha teljességgel száműzték volna polcaikról.*”<sup>47</sup>

### 1.2.2. A Bethlenek könyvtárai

Horváth János megállapítása lényegében a Bethlen család könyvtárait is igaz, legalábbis a megmaradt jegyzékek alapján igaznak mondhatjuk. Nem maradt ugyanis ránk Bethlen Miklós könyveinek összeírása, csak egy gyerekkori jegyzék az anyai nagyapjától, Várad Miklóstól ajándékba kapott kötetekről; emellett Bethlen János könyveinek egy összeírása, és Bethlen Elek 1683-ban készült.

A Bethlen János könyveiről való összeírást a felesége készíthette a kancellár halála után, 1678-ban.<sup>48</sup> A jegyzék méret alapján csoportosítva sorolja a könyveket, amelyek kivétel nélkül latin nyelvűek. Van közöttük számos származó történelmi munka ókori szerzőktől (Xenophón, Polübiosz, Agricola, Plinius és Suetonius művei), néhány teológiai tárgyú könyv, és nem hiányzik természetesen a Biblia sem. A

<sup>47</sup> HORVÁTH, 1976. 143.

<sup>48</sup> *Catalogus Librorum a Generosissima Domina consorte spectabilis Domini Johannis Betlen collatorum*. Erdélyi könyvesházak, III. 15.

jegyzék egyik érdekessége az, hogy a Teleki-család iratai között maradt fenn. Lehetséges, hogy Bethlen János halála után az özvegy Fekete Klára eladta férje könyveit, vagy azok egy részét Teleki Mihálynak. Mivel a negyven könyvből huszonegy mellett ár is található, feltételezhetően valóban ez történt. A többi könyv, amelyek mellett nincsen ár feltüntetve, talán Teleki tulajdonában volt, és csak kölcsönadta őket korábban Bethlen Jánosnak. Biztosat azonban sajnos nem tudunk erről.

Bethlen Miklós könyvtárlistáját nem ismerjük, önéletírása és levelei viszont tanúsítják, hogy a könyv érték volt számára, és köteteit gondosan számon tartotta. 1680-ban így összegezte addigi életét. „*se tisztem, se semmim nincs, amiért üldözzenek, lakóhelyeim vannak, értékem nem sok, de elég, szép, jó, ifjú feleségem két gyermekével játszik, harmadikkal terhes, etc., könyvem, lovam, puskám, kutyám vagyon.*”<sup>49</sup>

A korszak főúri gyűjteményei közül korszerű anyagával kiemelkedett Bethlen Elek könyvtára, amelyet 1683-as összeírása alapján ismerünk. A jegyzék összesen százhatvanhat könyvet tartalmaz kétfelére osztva őket. Az első százhuszonnyolc könyvről nincsen semmiféle megjegyzés, a következő harmincnyelc tétel előtt azonban ez áll: *Az Nagy Fejer Ladaban az nyerges hazban vadnak ezek a könjvek.* Az első rész könyvei nagyobb részét latin nyelvűek, de számos magyar nyelvű munka is van köztük. Ilyenek: *Posahazi Janos Catechismussa, maskent Igassagh oszlopa az neve, Vendeljnus az Fejedelem eö Nga által magjarra forditot könjve, Fel serdült czezemö, Kereszturj Pal munkája, Czezemö Keresztenj, sive Cathecesia Pauli Kereszturj, Szent Atjak öröme Megyesi Pal munkaja, Mizad Antal kertek gondviseleseröl irt könjve melljet Nadanyi Janos magjarul forditot, Magjar Orszag törvenj foljasiról irt könjv in quarto Kaszonj Janos által, Pax animae magjarul Papaj által az Doctor által magjarra fordittatott, Magyar Enciclipodia (sic!) Csupa kortárs munka, és a vallásos tárgyúak mellett megjelenik az Enciklopédia, és egy kertészeti könyv is. Továbbá – bár mintegy száműzve a nyerges házba, a nagy fehér ládába – található egy *Muranyi Venus* is a magyar nyelvű szépirodalom egyetlen képviselőjeként.*

<sup>49</sup> BETHLEN M., 1980. 715. A könyvek „társasága” ugyan nem előkelő, de az elsőség őket illeti.

A nyerges házban tartott könyvek nagyrészt magyar nyelvűek, és még a másik lista köteteinél is szélesebb skálát ölelnek fel: kertművészet (*Herbarium, sive hortus Eistetensis, Kerti formakrol valo könjv a magjarazattja Nemetül van*), filozófia (*Renati Descartes Principia Philisophiae*), történelem (*Turoczi Barat Irassal, magjar kiralkok effigiesekkel, Istvanfi de rebus Hungaricis, Magyar Bonfinius*), diplomácia (*Eöregh Rakoczi György fejedelem Ferdinandus Tertiuossal az mint megh bekellettek arrol valo diplomakrol irt könjv*), és még egy szakadozott *mundi cronica* és *egj Posoni Kalendarium* is színesíti a listát.

### I.2.3. A Teleki család könyvtárai

A Bethlen család esetében a nyerges ház fehér ládáján kívül nincs támpontunk arra nézve, hol tartották a könyveket, a Telekiekkel kapcsolatban erről többet tudunk. Uzdiszentpéter 1679-es birtokösszeírásában olvashatjuk a következőket: „*Első ház. Vagyon ezen házban kiseded téka az falon(:melyben deák gyermekek könyvöket tartották:) fejéren nro 1. Úr háza. Ezen házban levő erkély vagy íróházacska; ennek fele az úr házábul való, fele ismet a házak végít meghaladta [...] Van benne [...] olaszlábas, mindvégig veres, fajlondis posztóval borított, háromfiókos, hosszú íróasztal...Könyv olvasáshoz való festett tékácska az asztalon.*”<sup>50</sup> Ennél minden bizonnyal több hely volt a könyvek számára, ugyanis feltehetőleg nagy számú kötetet kellett elhelyezni: csak a Bethlen Eleknek 1687–88-ban kölcsönadott könyvek listája száztizenegy tételt tartalmaz. Ezek nagy része ugyan irat, csak kevés köztük a könyv, azok is törvénytövegek gyűjteményei. Teleki Mihály könyvtáráról így keveset tudunk. Azt a levelezéséből lehet látni, hogy szenvedélyes gyűjtő volt, többek között a Bibliákat is gyűjtötte. Erről anyja, Teleki Jánosné hozzá írt levele is tanúskodik: „*Úgy tudom, vagyon négy bibliád, az melynek egyikéből is eleget olvashatsz és tanulhatsz. Az szegény uram könyvei közzül pedig énnállam, látja az Úr Isten, egy sincsen, mivel egy az ki nálam volt, Huszton ellopák tüllem [...] Lám az szegény uramtól maradott több könyveket mind elvitted, az biblia vagyon nállam, s semmiképpen nem lehetek el nálla nélkül.*”<sup>51</sup> Fia, Jankó számára is gyűjtötte a könyveket Teleki Mihály, és az ő könyveinek

<sup>50</sup> B. NAGY, 1973. 139. ill. 143–144.

<sup>51</sup> TML, IV. 256–257.

listáját ismerjük is. 1677-ből való az első ezzel a feljegyzéssel: „*Adta Atyam Ur(am) kezem(ben) ezeket a könyveket, úgy mint Historiam Buxornij, Orbem Politicum Geor(gii) Hornij, Origines et occasus rer(um) Tran(silva)nor(um) Laurentij Toppeltini*. Az 1679-ben kelt második jegyzék tizenegy könyvet tartalmaz, azok is mind latin nyelvűek, vallási, illetve történelmi tárgyúak. Ezeket feltehetőleg Lengyelországból hozatta Teleki Mihály a fia számára Faigel Péterrel, a felsőmagyarországi bujdosók követével.

1690-ből maradt fenn Teleki Mihály másik fiának, Józsefnek a könyvtárlistája Gernyeszegről: „*Adta Nagy ur(am) ennekiem*”. A hiányosan megmaradt jegyzék nyolc könyvet sorol fel, többek között Horatius és Ovidius műveit. A kis Bethlen Miklós, Teleki Jankó és Teleki József könyvtárlistája jelzésszerűen mutatja a gyerekeknek, mint olvasóközönségnek a megjelenését. Könyvtárlisták tanúskodnak arról is, hogy a korszakban egyre határozottabb formát öltött egy másik olvasóréteg: a női olvasóké.

#### I.2.4. Asszonyi könyvtárak

„*a leányok jó neveléséből áll főképpen az országok böcsületes állapata, nemcsak azért, nam mulieres, media pars sunt, hogy fele az ország lakosinak az asszony, hanem azért is, hogy a férfiak jó nevelése nagy részre az asszonyoktól vagyon [...] első nyolc esztendőnk, azaz a leggyengébb és hajlandóbb időnk, asszonyemberek gondviselése alatt töltjük. Aminémű vélekedéseket és erkölcsöket akkor belénk csepegetnek, azoknak sinóra után futamodik a többi életünk. Ennekfelette a szent házasság csendesz állapotja a leányok nevelésén áll; mert a rosszul nevelt leány menyegzője holtig való galyiba.*”<sup>52</sup> Azoknak a főúri ifjaknak, akik – felekezetre való tekintet nélkül – megszívtették Pázmány Péter szavait, sok mindenre kellett figyelniük jövőbelijük kiválasztásánál: származás, vagyon, jó nevelés, jó egészség – mind fontos szempontok voltak a döntésnél. Apafi Mihály, Bethlen Miklós és Teleki Mihály egyaránt szerencsésnek bizonyult a házasság(ai)ban. Ugyan a kortársak szerint Bornemisza Anna túlságosan erélyes felesége volt Apafinak, „*magát az ura tisztiben és hivatalában elegyítette*”, a fejedelem valószínűleg nem bánta meg a választását, legalábbis erre enged következtetni az, hogy 1688-tól, felesége halála után „*kedélybu-*

<sup>52</sup> PÁZMÁNY, 1904. 615.

*songás gyötré*”<sup>53</sup>. Bethlen Miklós mindkét feleségét dicsérte emlékirataiban, jó szívvel gondolt vissza első és második házasságára egyaránt. Teleki Mihálynak és második feleségének, Veér Juditnak a levelezése jó házastársi kapcsolatról, kölcsönös szeretetről és megbecsülésről tanúskodik.<sup>54</sup>

Szükség is volt a házastársak közötti megértésre, hiszen a gyermekek nevelésén kívül az asszonyokra számos fontos feladat hárult az udvarnál, különösen a férj távollétében. Ahogy az asszonyok kivették a részüket a munkából, kivehették részüket a szórakozásból is: a tánc és a muzsika élvezete mellett volt alkalmuk az „*olvasásbeli gyönyűrű maguk foglálására*” is. Bornemisza Annáról és Veér Juditról tudjuk, hogy saját könyvtáruk volt, jegyzékük fennmaradt, Bethlen Miklós feleségeinek esetleges hasonló feljegyzéséről nincs tudomásunk.

A fejedelemasszony Radnóton tartotta a könyveit, amelyek közül száznegynek a címét ismerjük, de ennél több lehet a bortokában, az összeírás ugyanis nem teljes. A könyvek szinte kizárólag magyar nyelvűek (három latin van közöttük), és főleg vallásos tárgyúak. Feltűnnek azonban sajátosan női témák is: *Egy Szakats könyv*, *Egy Fris naderes könyv*, *Egy Reczes könyv*,<sup>55</sup> *Edgy Lictariumokrul irt könyv*. A férfiaknál hiányolt magyar nyelvű szépirodalmat is reprezentálja két könyv: *Egy viseltes Balassa* és *Egy Múrányi Venus*.

Veér Judit 1676-os összeírása tizenhét könyvet tartalmaz. Ezek mindegyike magyar nyelvű. Van közöttük két kötet a kertészkedésről, több Biblia, imádságos könyvek, és egy *Gyermekek könyve*. Meglepetésszerűen szerepel a listán *egy tirökök eredetirul valo historia* is.

### 1.3. A raritások házai

Magyarországon a 16. század második fele óta számos főúri család udvaránál gyűjtöttek olyan tárgyakat, amelyeket a kor közgondolkodása nagy értékűnek, különösnek, ritkának tekintett. Lehetek ezek régiségek, műalkotások, vagy különleges formájú díszek, edények. Ezek a gyűjtemények nem csupán a családtagok számára voltak érdekesek: szokás volt rendre megmutatni őket az udvar vendégeinek, így idővel a

<sup>53</sup> NAGY, 1857. II. 51.

<sup>54</sup> Teleki Mihály első felesége, Pekry Zsófia hat hónapi házasság után meghalt.

<sup>55</sup> A *náder* és a *rece* egyaránt hímfészmintát jelent.

reprezentáció egyik eszközévé lettek. Ilyen híres gyűjteménnyel<sup>56</sup> büszkélkedhettek a 16—17. század folyamán a Szapolyaiak, a Báthorjak, a Forgáchok, Nádasdyak, az Esterházyak és a Rákócziak is. Hasonló gyűjteményeknek Erdélyben is vannak nyomai. Tudjuk például, hogy Bethlen Gábor szerette és gyűjtötte a szép órákat. Apafi Mihály összegyűjtötte és kiállította a fogarasi udvarban a külföldi követektől kapott ajándékokat.<sup>57</sup> Emellett Apafi gyűjtötte a régi érméket is, és külön embert alkalmazott arra, hogy az éremgyűjteménynek gondját viselje.<sup>58</sup> Igazi szenvedélye azonban leginkább az órákhoz kötötte. Gyűjteményének legnagyobb részét a zsebórák tették ki, amelyek közt voltak naptáros francia, címeres és percmutatós darabok is.<sup>59</sup> Volt továbbá három faliórája, és egy asztalon tartott kutyás órája, amely ugalásai számával jelezte az időt.<sup>60</sup> Volt is a fejedelemnek két állandó francia órája, akik megfelelően gondját viselték a gyűjteménynek.

Feltehetőleg a peregrinusok révén ösztönző hatása volt Erdélyben a külföldi akadémiák és professzoraik gyűjteményeinek, és egyre szélesebb körben kezdtek megjelenni hasonló raritáskollekciók.<sup>61</sup>

Egy időben Teleki Mihályról is elterjedt a hír, hogy gyűjti a régiségeket, és *raritások házá*t készített. Azt nem tudjuk, hogy a Bethlen családban létezett-e hasonló kincstár, de valamiféle érdekességek gyűjteménye bizonyosan volt, és oda kerülhetett II. Apafi Mihály halála után az öreg Apafi büszkesége, a kutyás asztali óra.

#### I. 4. „*Bánkódunk minden nap az hegedű szónál*”<sup>62</sup>

Apafi Mihály rendeletekkel tiltotta a muzsikát és a táncot Erdélyben.<sup>63</sup> Valószínűleg buzgó vallásossága készítette erre, az ortodox kálviniz-

<sup>56</sup> Julius von Schlosser megnevezésével: *kincstár*. SZILÁGYI, 1994. 42.

<sup>57</sup> Ez lehetett ugyan pusztán diplomáciai gesztus is, de mindenképpen a kincstári gondolat meglétét mutatja.

<sup>58</sup> Belényesi Györgyöt. SZÁDECKY, 1913. 19.

<sup>59</sup> A Fraknón őrzött Esterházy-kincstárban is volt néhány különleges óra, többek között egy kereszt alakú ékszeróra, amelyet Esterházy Pál nagyon szeretett. SZILÁGYI, 1994. 48.

<sup>60</sup> II. Apafi Mihály halála után ez az asztali óra a Bethlenek birtokába került. Erre lásd THALLÓCZY, 1878. 430.

<sup>61</sup> VITA, 1983/a. 38.

<sup>62</sup> Veér Judit leveléből. TML, III. 402.

<sup>63</sup> R. VÁRKONYI, 1987. 924. Tiltotta emellett az ivást is, de köztudomásúlag ő sem tartotta magát ehhez a tilalomhoz.

mus ugyanis üldözte a táncot, számos olyan könyv és tanköltemény született a korban, amely a táncot kárhóztatta.<sup>64</sup> A főúri udvaroknál azonban a tilalom ellenére minden bizonnyal volt lehetőség a zenés-táncos szórakozásra. Az egyházzenei központok mellett<sup>65</sup> a világi zenének és művelőinek a főúri udvarok adtak otthont. A vendégfogadásoknak gyakori, a jeles családi eseményeknek – esküvőknek, keresztelőknek – pedig elmaradhatatlan velejárója volt a muzsika és a tánc, a multság, amelyről a zenekarok gondoskodtak. Sok főúri udvarház esetében „*arra találunk példát, hogy a nagypalotának színes muzsikálókonzertjei voltak a zenekar számára.*”<sup>66</sup>

Így gondoskodtak a zenekar helyéről Teleki Mihály uzdiszentpéteri „*hosszú, öreg palotájában*” is: „*Muzsikásoknak való hely ezen palotában bémenet dél felől való oldalában, jobb s bal kéz felől kettő vagyon nro. 2.*”<sup>67</sup>

A Telekiek levelezésében is szó esik időnként érkező-távozó hegedűsökről, trombitásokról.<sup>68</sup> Egy ízben Teleki távolléte miatt panaszkodva Veér Judit így írt az otthoni szomorúságról: „*Valóban bánkódunk minden nap Jankóval az hegedű szónál.*”<sup>69</sup> Többnyire azonban a zene a hangulatteremtés, a vigalom eszköze volt. Ilyen céllal, mulatozás előkészítéséhez kérte Udvarhelyi György Teleki segítségét egy levelében: „*Az Vas Lászlóné asszonyom<sup>70</sup> hegedűsét, a virginást portékájokkal együtt siettesse el júni Kegyelmed; másokat, ha hoz, fele fizetését Kegyelmed s felét az, ki parancsolatjára hozza Kegyelmed, adja meg. Német muzsika s gyengén pörgő lantocska kell azoknak, kik vízzel választják el a májat a tudótúl; duda, döngő síp, hegedű, virgina s ko-*

<sup>64</sup> Ilyenek például: *Tánc felboncoltatása, azaz oly együgyű prédikálás, melyben, hogy a pokolbeli ördögnek egy hathatóbb eszköze pokla töltésére az ő tojta táncnál nem lehet, és hogy a parázna gyilkos nem nyavalyásabb állapotú a táncszerető és gyakorló embernél, az Ó-és Új-Testamentum könyveiből kifejtetik, vagy a tanköltemények közül Görcsösbot, mellyel amaz emberi formát viselő, de az ugrásban és táncolásban bakokat és gödölyöket követő nyáladékoknak délceges háta megigazittatik, és az ugrásban levő undoksága leiratik.*

<sup>65</sup> Csiksomlyó, Mikháza (katolikusok), Szeben, Brassó (evangélikusok), Gyulafehérvár (reformátusok, főleg 1658 előtt).

<sup>66</sup> VITA, 1983/a. 36.

<sup>67</sup> B. NAGY, 1973. 155.

<sup>68</sup> Vö. TML. II. 11. ill. TML, IV. 591.

<sup>69</sup> TML, III. 402.

<sup>70</sup> Teleki Mihály lánytestvéréről van szó.

hoz illik a bor mellé. Kegyelmed már választhat a kettőben.”<sup>71</sup> Teleki feltehetőleg a csendesebb szórakozást választotta, mert – bár szerette a bort – csak ritkán ivott mást, mint forralt és lehűtött vizet, hogy józan maradjon.

Apafi Mihály viszont nem vetette meg az italt, és a bor mellett a dudaszót hallgatta a legszívesebben. Volt is a fogarasi fejedelmi udvarban állandó udvari zenekar, amelyben a tizennyolc tag között a hegedűsökön kívül síposok és trombitások is muzsikáltak. Zenészek voltak Bornemisza Anna fejedelemasszonyi udvarában is – ő egy sípost és két trombitást tartott.

Önéletírása tanúsága szerint Bethlen Miklós kedvét lelte a színházban: egyik európai útján Bánffy Dénessel együtt látogatott meg egy „igen ritka császári comoedia”-t, és Velencében járva is érdemesnek tartja megemlíteni a *kiváltképpen való* dolgok között a comoediákat.<sup>72</sup>

Otthon, Erdélyben a drámai előadások nagyrészt vallásos-filozófiai tárgyú darabok iskolai előadásai voltak. Bár volt hagyománya az udvari színjátszásnak – tudjuk, mennyire szerette ezt Báthory Zsigmond, és hogy Bethlen Gábor udvara sem volt híján színészeknek – Apafi korában a színielőadások nem voltak gyakoriak. Nem született olyan népszerű színmű, mint a század közepén a dunántúli udvarokat bejárt *Constantinusnak és Victoriának egymáshoz való szerelmekről írott komédia*, drámában pedig az iskoladráma maradt uralkodó.

## II. „Istennek veteményes kertje az tisztességes schola”<sup>73</sup>

Apafi Mihály, Bethlen János, Bethlen Miklós és Teleki Mihály kultúrapártoló és művelődésszervező tevékenységének csak egyik – kisebb kört érintő – része volt az, ami magánál a főúri udvarnál zajlott. Szélesebb rétegekre ható, nagyobb jelentőségű munkájuk az iskolák ügyének felkarolása és a diákok anyagi támogatása volt.

Apafi fejedelem mellett, aki legfontosabb uralkodói feladatának az iskolák és a tudomány támogatását tartotta, más jeles főurak is felismerték a jó oktatás szükségességét. A Keresztúri Pál és Apáczai Csere János irányításával nevelkedett Bethlen Miklós (Apáczaihoz hasonló-

<sup>71</sup> TML, III. 264.

<sup>72</sup> BETHLEN M., 1980. 570.

<sup>73</sup> P. SZATHMÁRY, 1868. 76.

an) a hiányos, korszerűtlen, elégtelen oktatásban látta a romlott közállapotoknak, a gazdasági és morális hanyatlásnak az okát: „*a Schola szüli a királyokat Feyedelmeket Birakot Polgarokat etc. Miert van annyi bolond vagy Lator Janos, azert mert a Scholabol keves jo Jantsi megyen ki.*”<sup>74</sup> 1656-ban Bethlen Miklós hallhatta is Apáczai Csere János Kolozsváron elmondott beszédét *Az iskolák igen nagy szükségességéről*, amelyben mestere így érvelt: „*Nincs, Magyarok! egyetlen egy akadémiánk, melyben az etikát, a vétkek fékezőjét, az oeconomiát, a családok kormányzóját, az orvosi tudományt, az egészség fenntartóját; a mathesist, városok, utcák, templomok, paloták, tornyok építőjét, végre a philosophiát, minden tudomány és szép művészet gyökerét együtt tanítsák és gyakorolják [...] Mert a mi a testben a szem, az a tartományban az akadémia vagy főiskola; és ami az emberben az okosság, az bármely országban a tudós férfiak. Szemek nélkül a test sötétség, az ember okosság nélkül oktalan állat.*”<sup>75</sup>

Bethlen Miklós ismerte Apáczai terveit, valószínűleg olvasta is tervezetét az akadémia felállításáról,<sup>76</sup> és ösztönös pedagógusként terjesztette eredményeit, legjobb módszereit, támogatta a kezdeményezéseit, ennek ellenére akadémiát állítani Erdélyben nem sikerült, az idő nem kedvezett az ilyen vállalkozásoknak. Sokan vallották pedig kárát hasonló iskolák hiányának, főleg azok, akiknek nem volt lehetőségük külföldi akadémiára menni. Cserei Mihály így panaszkodott erről: „*S bár ne engedte volna az atyám, hogy a scholából kijöjek, talám én is ma jobb ember volnék [...] Elmém olyan volt a tanulásra, soha leckémért engem is meg nem vertek, és ha atyám rabsága ne következék, hogy más nagyobb collégiumokban kimehetek vala tanulni, én is elébb volnék most egynehány grádiccsal.*”<sup>77</sup>

Az 1658-ban kezdődő több rendbeli török és tatár dúlások idejében azonban nem a külföldi iskolákba való eljutás lehetősége, nem is az erdélyi akadémia felállítása volt az elsődleges kérdés: a meglévő hazai intézmények léte forgott veszélyben. Gyulafehérvárral együtt elpusztult a Bethlen Gábor alapította collegium, Várad török kézre kerülésével odaveszett a váradi iskola, a körülötte formálódott tudós kör pedig

<sup>74</sup> BML, 33.

<sup>75</sup> APÁCZAI, 1994. 258–260.

<sup>76</sup> Ennek egyik példánya ugyanis Bethlen János iratai közül került elő.

<sup>77</sup> CSEREI, 1983. 185. ill. 138.

szétszóródott. Szerencsére azonban Apafinak fejedelemsége kezdetétől gondja volt az iskolák – elsősorban a református iskolák – támogatására. A nagy intézmények mellett gazdag alapítványokkal segítette a falusi iskolákat is, előmozdította az anyanyelvi oktatást<sup>78</sup> és a leányiskolázást.

Kevésbé voltak szerencsés helyzetben a katolikus iskolák. Apafinak ugyan alapelve volt, hogy egyik vallás se sértse a másik érdekeit, és tartotta is magát ehhez, nem akadályozta a katolikus intézmények működését, de nem is segítette őket. A fejedelemasszony azonban időnként határozottan lépett fel a katolikusok ellen. Apor Péter szerint *„nem vala az katolikusoknak magára személyiben sok panasza az regnáns fejedelemre, az öreg Apafi Mihályra, mert miatta akárki is az maga vallásában nyughatott, de vala az feleségire, aki az egész országot maga akarja vala igazgatni, azért is ugyan egy jeles magyar poéta pasquillust írt vala felőle:*

*Asszonyom, szövödhöz, fonódhoz láss,*

*Mert nem illet az asszonyt országgubernálás.”*<sup>79</sup>

Ő írja Bornemisza Annáról, hogy elvette katolikusok birtokait, és úgy térítette kálvinista hitre Jósika István fiait, hogy az udvarhelyi katolikus iskolából átvitette őket az enyedi református kollégiumba tanulni.

A néhány életben maradt katolikus iskola a katolikus főurak – Petki István, Mikes Kelemen, Haller János, Kornis Gáspár – adományainak köszönhető fennmaradását. Így folytatódhatott az oktatás Gyulafehérváron két páter és egy-két mester révén, Udvarhelyen szintén két páterrel, és működött a kolozsvári akadémia Kolozsmonostoron, szűkös helyiségekben. Kevesen tanulhattak jó iskolákban a katolikus ifjak közül, és ebben látta Apor Péter a fő okát annak, hogy a katolikus vallás visszaszorult Erdélyben: *„így könnyű volt az más vallásoknak terjedni, mikor az katolikus papok együgyűek voltak.”*<sup>80</sup>

Könnyű dolguk a reformátusoknak sem volt, de az bizonyos, hogy jobb helyzetben voltak: maguk mögött tudhatták a fejedelem és a leg-

<sup>78</sup> A Lorántffy Zsuzsanna által 1657-ben alapított fogarasi román iskolát is támogatta.

<sup>79</sup> APOR, 1987. 152.

<sup>80</sup> APOR, 1987. 151.

befolyásosabb főurak –Teleki Mihály, Bánffy Dénes, Bethlen Miklós, Macskási Boldizsár – támogatását.<sup>81</sup>

### II.1. A Bethlen-collegium Enyeden

A *collegium academicum* alapításakor Bethlen Gábor gondoskodott az iskola számára megfelelő helyről, híres tanárokat hívott meg Erdélyből és Herbornból, alapítványt tett negyven alumnusra, és fejedelmi könyvtárát az iskola rendelkezésére bocsátotta. A kollégiumról utódai is lelkiismeretesen gondoskodtak. 1656-ban II. Rákóczi György törvénnel rendelkezett a könyvtár védelméről: „*Rendeljük, hogy akadályozzák meg az iskolai könyvtár szétszóródását és következképpen elpocsékolását, meghagyjuk, hogy közkönyvet senkinek se adjanak, aki Gyulafehérvár városától négy mérföldnél távolabb lakik. Könyvtáros és alkönyvtáros [...] állíttassék eskü alatt.*”<sup>82</sup>

1658-ban úgy tűnt, az iskola nem kerülheti el a pusztulást, de fejedelemségre kerülve Apafi Mihály és Bethlen János „*hamuból s szemétből csudálatosan állították fel az enyedi kollégiumot,*”<sup>83</sup> a gyulafehérvári iskolát Enyedre menekítve. Bethlen János adta azt a tanácsot Apafinak, hogy a kollégiumot, amely 1658 és 1662 között átmenetileg Kolozsváron működött, ne Gyulafehérvárra telepítsék vissza, mert annak a felépítése még hosszú időt vesz igénybe, hanem helyezték a kollégiumi uradalom főhelyére, Enyedre. Az 1662. október 6-án kelt áthelyezési okmánnyal ez meg is történt:

Ezután Apafi megszervezte az Enyedre helyezett kollégium felügyeletét: mint fejedelem ő volt a legfőbb felügyelő, de az iskolával való közvetlen kapcsolattartás a fejedelem és a fejedelmi tanács által kijelölt főkurátor feladata volt. 1665-ben választották meg az első főkurátort Bethlen János személyében. Később, 1682-től algonokok is segítették a munkáját. Mert – amint a kurátor főurak levelezése tanúsítja – nem volt egyszerű feladat a kollégium működésének megfelelő anyagi és szellemi háttérét biztosítani. Bethlen János először is megpróbálta visszaszerezni a Bethlen Gábor és utódai által a kollégiumhoz rendelt birtokok jövedelmeit az iskola számára, és ebben az ügyben

<sup>81</sup> Mivel a főúri elit meghatározó alakjai a református vallás hívei voltak, és emiatt a kálvinista iskolákat támogatták, a továbbiakban csak ezekről lesz szó.

<sup>82</sup> VITA, 1983/b. 26.

<sup>83</sup> BETHLEN M., 1980. 487.

Teleki Mihály segítségét is kérte. Összeíratta az iskola jövedelmeit, és gondoskodott azok arányos szétosztásáról, a célszerű felhasználásról. Később fia, Bethlen Miklós is segítségére volt a munkában: „*Kurátor-nak tettek engem mindjárt házasságom<sup>84</sup> után lévén akkor főkurátor az atyám, Bánffy Zsigmond, Bethlen Farkas; vélem együtt tették Macskási Boldizsár és Keresztési Sámuel uramékat is; nem is igen jött azután a kollégiumnak feléje is az első három úr.*”<sup>85</sup>

1671-ben apa és fia együtt készítette el a kollégiumi rendtartást, amely még abban az évben életbe is lépett Enyeden. A kollégium napi ügyeivel való törődés azonban valóban nagyrészt Bethlen Miklós érdeme volt, kurátortársai nevében is főleg ő levelezett az enyedi vicekurátorral, Szatmáry Gáspárral, és ő próbált segíteni, amikor nehézségek adódtak: „*Mar ez a rettenetes ado és satsis megh leven a collegium Joszaganis, mit kellessek cselekedni en bizony nem tudom [...] irtam Püspek uramnak felölle, matskasi s Kerestesi samuel uramekkal is beszellek [...] A Deakoknak Kglmetek csak annyi praebendat adgjon, a mennyin vadnak, es a mint tanulnak többet ne.*”<sup>86</sup>

1690 májusában ismét gondokkal küszködtek Enyeden, ekkor Bethlen Miklós Teleki Mihályhoz fordult segítségért: „*kgd a mint a Sorostelyi buzajanak fele dezmajat az Udvarhelyi scholához igirte, meltoztassek annak Enyedre valo adattatásarol parantsolni en penigh az Udvarhelyi Scholanak Szenth Palrol megh adatom. Isten Vram kgdt megh aldgya erette, most Enyeden bizony ugyan tsak valoba Alamisna helyenn esik, mert a melly betsülletes emberek buzat igirtek vala...mid megh trefalának.*”<sup>87</sup>

Szintén ez évben, Teleki Mihály halála után Veér Judittól próbálta visszakérni Bethlen Miklós azt a hatezer forintot és hatszáz forint kamatot, amivel Teleki tartozott neki, mivel „*semmi jövedelme nem leven a' Scholaknak is mindennapi költségre is kívantatik.*”<sup>88</sup>

Az anyagi erők mellett a kurátoroknak gondjuk volt az oktatás megfelelő színvonalának biztosítására is, a professzorok és más tanárok kiválasztására. Ez ügyben írt 1666-ban Bethlen Miklós apjának: „*az*

---

<sup>84</sup> Bethlen Miklós 1668-ban házasodott meg először.

<sup>85</sup> BETHLEN M., 1980. 664.

<sup>86</sup> Bethlen Miklós levele 1687 novemberéből. BML, 392–393.

<sup>87</sup> BML, 426.

<sup>88</sup> BML, 444.

*szegeny üdvezült Vasarhelyi Vram ...helyebe az Tsengeri Istvan eles elmejet nyelvet szeretném, mert Tsernatonni Pall Physica - s - mathematicara készült inkab Theologiara Jaszbrenyi Pal felöl valo indiciumomat is tudgya kgl.*"<sup>89</sup>

Előfordult az is, hogy mint a kollégium képviselője Bethlen Miklós összetűzésbe került Apafival,<sup>90</sup> de továbbra is fenntartotta azt a véleményét, hogy az udvar csak a kurátorokon keresztül szólhat bele az iskola ügyeibe. „*Kérem a széghény Csernatonni Vram helyében valo Professor állapotjárúl irjon kgd Balo Vramnak vagy a kinek kgd illendőnek itili, legienek vigiázásba, valamint az udvar a Curatorok hire nélkül ne elegyittse abba magát, Ecclesiánk és Scholainkra nezve nem lévén az olljan ighen jó példa.*”<sup>91</sup>

A kurátorokat a kollégium minden ünnepi eseményére meghívták. Ilyen ünnepi alkalmat jelentettek az iskolai színi előadások is, amelyeket Enyeden bizonyosan szép számmal lehetett látni, ugyanis az Apafikorban Enyed számított az iskoladráma központjának. Sajnos azonban sem az előadások műsorát, sem az előadott drámákat nem ismerjük.<sup>92</sup>

## *II.2. A kolozsvári, a székelyudvarhelyi és a marosvásárhelyi református iskola*

A kor legjelentősebb erdélyi iskolája az enyedi Bethlen-kollégium volt, de léteztek már és alakultak mellette más neves református iskolák is. Működött a kolozsvári kollégium, amelynek híres professzora volt a korban Pataki István, Teleki Mihály kedves embere. Teleki Mihály pártfogolta is az iskolát, sok alumnusa onnan került ki.<sup>93</sup> Alsóbb szinten a református kántorok tanították az iskola diákjait, és nemcsak a fiúkat: a kolozsvári kántorok munkájának része volt a lánygyermekek oktatása is. Elsősorban olvasásra tanították őket, és arra törekedtek, hogy megismertessék velük a katekizmust, de az igyekvő lánynöven-

---

<sup>89</sup> BML, 137.

<sup>90</sup> „*Nadányi János szegény, professorságra alkalmatlan és zavaros emberrel a kollégiumnak felette sok baja volt, és osztán műnénkünk is. Nékem, noha semmi vétkem nem volt, mégis botozást ígért a fejedelem miatta*” BETHLEN M., 1980. 665.

<sup>91</sup> Bethlen Miklós Teleki Mihálynak írt levele 1679-ből. BML, 345.

<sup>92</sup> Erre lásd VITA, 1943. 3.

<sup>93</sup> A kollégium történetére lásd TÖRÖK, 1905.

dékek írni is megtanulhattak. Érdekesség a kolozsvári lányoktatásban, hogy 1695 és 1697 között női tanár tanította a kislányokat.<sup>94</sup>

1670 márciusától Székelyudvarhelyen is volt középfokú oktatás, akkor emelte ugyanis kollégiumi rangra az ottani alsófokú iskolát Bethlen János négyezer forintos adományával.<sup>95</sup> Ő fogalmazta meg a kollégium szervezeti szabályzatát, épületeket emeltetett, megszerezte az iskola számára Apafi Mihály támogatását, Bethlen Miklóst kurátornak tette meg, és jelentős könyvadománnyal megteremtette a kollégiumi könyvtár alapjait. Ennek bővítésében nagy szerepe volt Rozgonyi Pap János rektornak,<sup>96</sup> aki egyrészt utrecht-i és leideni tanulmányútjai során szerzett könyveivel gyarapította a meglévő állományt, másrészt patrónusaitól, Bánffy Györgytől és ifj. Bethlen Jánostól szerzett további köteteket.<sup>97</sup>

Az udvarhelyi kollégium támogatói közé tartozott Teleki Mihály is, aki sorostélyi majorságából származó búzadézmájának felét ajánlotta fel az iskola javára,<sup>98</sup> és – amint azt Bethlen Miklós levele is tanúsítja – alkalmanként más adományokkal is segítette: „Az Udvarhelyi Scholanak hagyván-adván az Úr Felseő Bányán lévő Ezer Aranyat [...] megh méntvén azt az széghény Scholát attól az rettenetes kártól, melly ha megh esik rayta, aghézszen falba romol az a Schola, az Ördöghnek és a Papistaknak nagy örömére.”<sup>99</sup>

Bethlen János és Teleki Mihály bőkezűen pártfogolta a marosvásárhelyi református kollégiumot is: Bethlen János kétezer forintos adományt tett, Teleki pedig arról is gondoskodott, hogy az általa tett adomány utódai is biztosítsák az iskola számára.

---

<sup>94</sup> Vö. HERPEL, 1971/a. 323.

<sup>95</sup> A négyezer forint Bethlen János menyasszony korában elhunyt lányának anyai örökségéből származott.

<sup>96</sup> 1679-től 1682-ig, majd 1688 és 1694 között volt rektor.

<sup>97</sup> Bánffy György és ifj. Bethlen János egyaránt tanítványa volt Rozgonyi Jánosnak. Ifj. Bethlen Jánost, aki Bethlen Pál fia volt, Bethlen Miklós nevelte fel, ő vonhatta be az udvarhelyi iskola ügyeinek intézésébe is. 1697-ben ő lett a kollégium főgondnoka. Vö. JAKÓ, 1976. 220.

<sup>98</sup> Vö. HERPEL, 1971/c. 21.

<sup>99</sup> 1672 januárjában kelt levél. Hátlapján Teleki Sándor írásával ez áll: „Idvezült Atjám, leg idösb Szeki Teleki Mihálj Uram érigálta az Székely Udvarhelyi Reformata Scholánknak substinentiajara, és ajandekozta az ezer aranjakat pro fundo,” BML, 246. ill. a 129-es levél jegyzete.

### II. 3. Főúri alumnusok

Az iskolák egészének támogatása mellett a főúri patrónusok alapítványt tettek néhány diák ellátására vagy arra, hogy segítsék a tanulásukat külföldi akadémiákon. Bethlen János például tíz enyedi diák ellátását biztosította, majd halála után özvegye hárommal emelte ezt a számot. Teleki Mihály szintén jelentős támogatást nyújtott sok diáknak.

Történeti művében Bethlen János megemlékezik *egy bizonyos Dávid nevű ifjúról*, „*akit Apafi fejedelem pénzén tartottak a nagyvezír kíséretében a török nyelv tanulmányozása céljából.*”<sup>100</sup> Ez a Dávid nevű ifjú Rozsnyai Dávid volt, 1669-től Erdély portai tolmácsa, akit Apafi mellett Teleki Mihály is támogatott, legalábbis ezt tanúsítja Rozsnyai Dávid 1667-ben Drinápolyból Telekinek küldött levele: „*meg is kérem azért Kigyelmedet elszánt jó akaratja szerént ennekelőtte tanulásomra elszánt ötszáz tallérokna kiszerezésében legyen jó törekedő [...] Lévén azért jó elkezdője Kigyelmed az én dolgomnak, kérem, istenes indulatjának ez aránt is legyen hasznos végben vivője melyért holtigvaló kedveskedésem köteleztetik Kigyelmed szolgálatára.*”<sup>101</sup>

Az utolsó mondat rávilágít arra, hogy bizony egy-egy tehetséges diák támogatásából a patrónusnak is haszna származhatott: ez esetben Teleki Mihály a Rozsnyai Dáviddal való rendszeres levélváltásnak köszönhetően információkat – megbízható információkat – szerzett a Portáról olyan időkben, amikor Erdély számára fontos volt tudni nemcsak a konstantinápolyi eseményeket, hanem célszerűnek bizonyult kipuhatolni, kipuhatoltatni a pillanatnyi hangulatot is.

Teleki Mihálynak számos alumnusa tanult külföldi egyetemeken. Ezek a diákok – köztük Enyedi János, Nagyari József, Köleséri Sámuel, Nánási Mihály – egyetemi disszertációjukat és disputáikat patrónusoknak ajánlották.<sup>102</sup> Enyedi János ajánlása meglepő módon így szól: „*Ajánlja a szerző borosjenői Teleki Mihály erdélyi fejedelemnek.*”<sup>103</sup>

<sup>100</sup> BETHLEN J., 1993. 211.

<sup>101</sup> TML, IV. 69.

<sup>102</sup> A Teleki Mihálynak ajánlott művek tételszámai a következők: 2563, 2843, 3120, 3176, 3241, 3293, 3294, 3403, 3436, 3447, 3448, 3516, 3554. RMK III.

<sup>103</sup> RMK III. 2478-as tétel.

Nem tudhatjuk, véletlen elírás volt-e, vagy a támogatás egyfajta viszonozása, Teleki mindenesetre biztosan nem haragudott meg érte.

### III. Nyomdászok és mecénásaik

A 17. század második felére – részben a nőknek és a gyermekeknek mint olvasóközönségnek a megjelenése miatt – nőtt az olvasmányok iránti igény Erdélyben. Hogy ezeket az igényeket kielégítsék, és pótolják az 1658-ban elpusztult fejedelmi nyomdát, új könyvnyomtató műhelyek alakultak a fejedelemségben. 1660-ban unitárius nyomda kezdett működni Kolozsváron, 1662-től ugyanitt református nyomda is alakult; 1676-ban Csíksomlyón létrejött Erdély első és egyetlen katolikus nyomdája Kájoni János ferences tartományfőnök vezetésével,<sup>104</sup> az 1680-as években pedig újabb református nyomda kezdte meg működését Keresden, Bethlen Elek birtokán. Várad eleste után a Szenci Keresztész Ábrahám vezetésével működő nyomda betűkészletét először Debrecenbe menekítették, onnan Husztra került, később egy darabig Kolozsváron használták, majd 1662 után Szebenbe vitték.

Volt tehát Erdélyben egy katolikus, egy unitárius, két evangélikus (Brassó, Szeben), két ortodox román nyelvű nyomda (Gyulafehérvár, Szászsebes), de legnagyobb számban a református nyomdák képviselték magukat (Kolozsvár, Szeben, Keresd), nekik voltak ugyanis a legtekintélyesebb támogatóik.

Teleki Mihály, aki ezen a területen is jelentős mecénásnak számított, az 1660-as évek közepén tervezte kiadni Szalárdi János Siralmas magyar krónikáját, de drágállotta a papírt, ezért ez a terv nem valósult meg. 1668-ban viszont kinyomtatattatta Eszéki T. István Nagybányán tanító tanár *Comedia Erdély siralmas állapotjáról* című munkáját, majd az ezt követő évben egy újabb művét, a *Rhythmusokkal valo Szent Beszelgetest*, amelyet korábban, 1667 karácsonyán Teleki és udvara jelenlétében elő is adtak a nagybányai diákok. A világi műfajok mellett vallási tárgyú munkák kiadását is támogatta Teleki. Ő volt az, aki kez-

---

<sup>104</sup> Csíksomlyón állt a két engedélyezett ferences kolostor egyike, a másik Mikházán működött. Vö. APOR, 1987. 148.

deményezte, hogy Tofeus Mihály vejének, Nagyari Józsefnek, Apafi Tofeus utáni udvari papjának táborigyűlési prédikációt kinyomtatassák.

Erdély híres nyomdászai közül többen – Szenci Kertész Ábrahám, Veresegyházi Szentyel Mihály – Hollandiában tanulták a mesterséget. Ők lendítették fel az erdélyi nyomdászatot, majd a szintén Hollandiában tanult Tótfalusi Kis Miklós vállalkozott arra, hogy kiemelkedő művészi színvonalával és technikai tudásával korszerűsítse. Ő támogatói között tudhatta Bethlen Miklóst és Teleki Mihályt egyaránt.<sup>105</sup> Hazatelepedése után Teleki szerette volna magához minél közelebb tudni Kis Miklóst és nyomdáját: „*vagy Enyedre vagy még inkább Vásárhelyre (hogy ott a' Typographia keze ügyében lehetne) kommandálnán, hogy telepedjem.*”<sup>106</sup>

Szenci Kertész Ábrahám és Veresegyházi Szentyel Mihály Erdélyszerte, Tótfalusi Kis Miklós pedig egész Európában elismert nyomdász volt. Nem mindegyik társuk munkáját kísérte azonban siker. 1668-ban így panaszkodott levelében egy meg nem nevezett nyomdászra Bornemisza Anna fejedelemasszony Teleki Mihálynak: „*Kegyelmed maga is azt tudhatja, hogy ez az hijában való rossz könyvnyomtató nem arravaló, mivel más könyvet is majd két esztendeje miulta nála van s meg sem kész.*”<sup>107</sup> Meg lehetett viszont elégedve Bornemisza Anna Szenci Kertész Ábrahám munkájával, feltehetően nem is bizonyult szűkmarkúnak vele, hiszen a nyomdász özvegye is küldött neki könyvet ajándékba, Komáromi Csipkés György *Igaz hit* című munkáját.<sup>108</sup>

A fejedelmi család fő nyomdásza azonban nem a Szebenbe költözött Szenci Ábrahám volt, hanem a kolozsvári Veresegyházi Szentyel Mihály. Kolozsváron Apafi létesítette a nyomdát 1662-ben Szenci Ábrahám és Heltai Gáspár nyomtatóműhelyeinek maradványaiból, és a református kollégiumnak adományozta. A nyomda első vezetője 1662 és 1684 között Veresegyházi Szentyel Mihály volt. Az Apafi és közte született megállapodás a következőket rögzítette: „*Lészen készpénzfi-*

<sup>105</sup> 1690-ben Bethlen Miklós több levelében ajánlotta a Kassán tartózkodó Kis Miklóst Léderer Márton eperjesi kereskedő pártfogásába, anyagi segítséget remélván a nyomdász számára. BML., 418–422.

<sup>106</sup> BML., 418–422.

<sup>107</sup> TML., IV. 329.

<sup>108</sup> Benne Bornemisza Anna kézírásával ez áll: *Anno 1667 dije 4. Junni Költe ez könyvet enjedi Imrene mely most szenci ábraham özvegyne melyből az Istennes kegyes Ember tanulhat lelke ödvességere.* Idézi HERPEI, 1942. 253.

zetése per annum másfélszáz forint. Ruházatára 7 sing gránátposztó. Huszonöt kisköböl búzája. Két negyvenes bora. Fél köböl kásája. Fél köböl borsó. Három disznó. Hat bárány. Tizenhat itce vaj vagy itcéjéért 25 pénz. Tizenhat itce méz vagy annak is itcéjéért 25 pénz. Azonkívül mikor számunkra munkálódik, felényi fizetést adunk, mint mások szoktak adni, articulusokért pedig semmit nem adván neki, ajándékon tartozzék kinyomtatni.”<sup>109</sup>

Kolozsváron nyomtattatta ki Bornemisza Anna Tofeus Mihály titkon leíratott zsoldármagyarázatait 1683-ban, és Veresegyházi Szentyel Mihályt bízta meg Apafi Mihály Vendelinus-fordításának kinyomtatásával is.

### Záró gondolatok

Sokféle harc jellemzi Erdély 1661 és 1690 közötti történelmét: háború a török-tatár seregekkel, diplomáciai küzdelem a Habsburgokkal és a Portával az önálló államiság megőrzéséért, visszafoglaló háborúk a török oldalán, mégis a Szent Liga tagjaként, hatalmi viszályok a fejedelemségen belül. Mindvégig folyt ugyanakkor egy egészen más jellegű küzdelem is: harc azért, hogy a szellem átvészelve ezt a három évtizedet. Apafi Mihály fejedelem felismerte a művelődés ország megtartó jelentőségét és azt, hogy a tudás birtoklása hatalmat ad, így művelődéspolitikájának köszönhetően éppen ez a harminc év vált az erdélyi művelődéstörténet nagy korszakává. Ekkor jöttek létre a következő évszázadokban nélkülözhetetlen alkotások, amelyek meghatározták az erdélyi művelődés hosszú időre érvényes sajátos arculatát.

Legbefolyásosabb tanácsuraival, főuraival együtt Apafi Mihály előmozdította az iskolák működését, támogatta a nyomdákat, pártfogolta a tudományos intézményeket, segítette a tanulni vágyó diákokat, és könyvgyűjteményeikkel mindannyian hozzájárultak ahhoz, hogy a széleskörű művelődés lehetőségei megteremtődjenek Erdélyben, hogy megmaradjon, és tovább hagyományozódhasson Erdély kulturális öröksége.

---

<sup>109</sup>. Közli SCHER, 1963–1970. 203.

## RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOMJEGYZÉK

### Források

#### APAFI

1900

I. APAFI Mihály *naplója*. Közli: TÓTH Ernő. In: *Erdélyi Múzeum*, 1900. 82–93. 143–155., 213–221., 270–281.

#### APÁCZAI

1994

APÁCZAI CSERE János: *Az iskolák igen nagy szükségességéről*. In: *Erdély öröksége V.* Szerk. Cs. SZABÓ László közreműködésével MAKKAI László. 2. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 213–229.

#### APOR

1987

APOR Péter: *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása 1736*. Szerk.: TÓTH Gyula. Budapest, Szépirodalmi, 1987.

#### BETHLEN J.

1993

BETHLEN János: *Erdély története 1629–1673*. Ford.: P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, Balassi, 1993.

#### BETHLEN M.

1980

BETHLEN Miklós: *Bethlen Miklós önéletírása*. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Sajtó alá rend.: V. WINDISCH Éva. Budapest, Szépirodalmi, 1980. 399–981.

#### BML

BETHLEN Miklós: *Bethlen Miklós levelei*. Összegyűjtötte és sajtó alá rend.: JANKOVICS József. Budapest, Akadémiai, 1987.

#### CSEREI

1983

CSEREI Mihály: *Erdély Históriája (1661–1711)*. S. a. r.: BÁNKUTI Imre. Budapest, Európa, 1983.

#### ERDÉLYI KÖNYVESHÁZAK, III.

*Erdélyi könyvesházak 1563–1757*. Szerk. KESERŰ Bálint. Szeged, Scriptum Kft., 1994. 14–22., 71–85., 125–136. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.*)

**PÁZMÁNY****1904**

PÁZMÁNY Péter: *Mint kell a keresztyén leányt nevelni.*  
In: *Pázmány Péter munkáiból.* Szerk. FRAKNÓI Vilmos. Budapest, Franklin, 1904. 607–615.

**SZALÁRDI****1980**

SZALÁRDI János: *Siralmas magyar krónikája.* S. a. r.: SZAKÁLY Ferenc. Budapest, Magyar Helikon – Európa, 1980.

**TML**

*TELEKI Mihály levelezése I–VIII.* Szerk.: GERGELY Sámuel. Budapest, Athenaeum, 1905–1926.

**Irodalomjegyzék****HEREPEI****1942**

HEREPEI János: *Erdélyi könyvkötők.* In: *Erdélyi Múzeum,* 1942. 252–256.

**1971/a**

HEREPEI János: *A kolozsvári református kántorok munkaköre.* In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.* Budapest–Szeged, 1971. 312–326.

**1971/b**

HEREPEI János: *Teleki Jankó és könyvtára.* In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.* Budapest–Szeged, 1971. 32–38.

**1971/c**

HEREPEI János: *Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez.* In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.* Budapest–Szeged, 1971. 13–32.

**1971/d**

HEREPEI János: *Uzoni Sz. Balázs.* In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.* Budapest–Szeged, 1971. 619–622.

**HORVÁTH****1976**

HORVÁTH János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Budapest, Akadémiai, 1976.

**KULCSÁR****1989**

KULCSÁR Árpád: *A gemyeszei kastély Teleki Mihály kancellár korában és inventáriuma 1685-ből.* In: *Művészettörténeti Értesítő* (1989) 150–163.

## MADAS – MONOK

**é.n.** MADAS Edit – MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig.* Budapest, Balassi, é.n.

## NAGY

**1857** NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–II.* Pest, 1857.

## B. NAGY

**1973** B. NAGY Margit: *Kastélyok, várak, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. Századi összeírások és leltárak.* Bukarest, Kriterion, 1973.

## PÉTER

**1996** PÉTER Katalin: *A gyermekek első tíz esztendeje.* In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon.* Szerk.: PÉTER Katalin. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1996. 15–50.

## RMK III.

*Régi Magyar Könyvtár. III. Régi magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve.* Összeállította: SZABÓ Károly. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1896.

## SCHER

**1963–1970** SCHER Tibor: *Az első nyomdától a szatmári békéig.* In: *A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében 1849-ig.* Szerk.: KOVÁCS Máté. Budapest, Gondolat, 1963–1970. 127–247.

## P. SZATHMÁRY

**1868** P. SZATHMÁRY Károly: *A gyulafehérvár – nagyenyedi Bethlen Főtanoda története.* Nagyenyed, 1868.

## SZÁDECZKY

**1913** SZÁDECZKY Béla: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartásáról.* Kolozsvár, 1913.

## TARNÓC

**1978** TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában.* Budapest, Gondolat, 1978.

**THALLÓCZY****1878**

THALLÓCZY Lajos: *I. Apafi Mihály udvara*. In: *Századok*, 1878. 413–431., 510–532.

**TRÓCSÁNYI****1972**

TRÓCSÁNYI Zsolt: *Teleki Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig*. Budapest, Akadémiai, 1972.

**R. VÁRKONYI****1984**

R. VÁRKONYI Ágnes: *Erdélyi változások*. Budapest, Magvető, 1984.

**1987**

R. VÁRKONYI Ágnes: *Egység és megosztottság a művelődésben*. In: *Erdély története 1606-tól 1830-ig*. Szerk.: MAKKAI László és SZÁSZ Zoltán. Budapest, Akadémiai, 1987. 920–948.

**VITA****1943**

VITA Zsigmond: *A Bethlen-kollégiumi színhátság a XVII–XVIII. században*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1943.

**1983/a**

VITA Zsigmond: *Az első erdélyi házi múzeumok és a múzeumi gondolat kialakulása*. In: VITA Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. Bukarest, Kriterion, 1983. 36–44.

**1983/b**

VITA Zsigmond: *A Bethlen-kollégium diák-könyvtárosai a XVII–XIX. században*. In: VITA Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. Bukarest, Kriterion, 1983. 26–36.

*Horvát Cecilia*

**„... hogy reménnyel nézzünk a jövőbe”**

*Hungariae Christianae Millennium –*

*A magyar kereszténység ezer éve*

*Musei Vaticani,*

*2001. október 10. – 2002. január 12.*

*Magyar Nemzeti Múzeum, 2002 március – 2002 június*  
*(meghosszabbítva 2002. július 7-ig)*

„Minden nemzet, amely meg tudott maradni népek és civilizációk harcában, amit nem sodor el az idő, őrzi magában saját eredetét. Legjobb teljesítményeiben és legfájóbb kudarcaiban, tudatosan és öntudatlanul. Nekünk, magyaroknak a Kárpát-medencében kezdődött el a múltunk, és örökségünket számba véve itt készülünk a jövőre is” – olvashatjuk a kiállítás katalógusának előszavában.<sup>1</sup> A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia fő támogatásával megvalósult kiállítás a magyar állam megalapításának ezredik évfordulója alkalmából rendezett megemlékezés-sorozat részét képezte.

A Magyarország és a Szentszék immár ezer éves kapcsolataira külön hangsúlyt fektető kiállítást először Rómában, a Musei Vaticaniban csodálhatták meg az érdeklődők. Innen került át a budapesti Nemzeti Múzeumba. Kovács Tibor, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója szerint a kiállítás igen gazdag írásos és tárgyi anyagra épült, és bár időben nagy intervallumot ölelt fel, így a teljesség igényének kielégítésére nem vállalkozhatott, a bemutatás kapcsolatrendszerre, esztétikai megjelenítése révén mégis átfogó képet adott a magyar kereszténység egy évezredéről.

A kiállítás első része a Kárpát-medence kereszténységét mutatta be a magyarok honfoglalása előtt. A kiállított tárgyak között Krisztus-

---

<sup>1</sup> CSÉFALVAY Pál – MARIA ANTONIETTA DE ANGELIS: *A magyar kereszténység ezer éve – Hungariae Christianae Millennium*. Kiadja a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, Budapest, 2001.

*Horvát Cecilia*

**„... hogy reménnyel nézzünk a jövőbe”**

*Hungariae Christianae Millennium –*

*A magyar kereszténység ezer éve*

*Musei Vaticani,*

*2001. október 10. – 2002. január 12.*

*Magyar Nemzeti Múzeum, 2002 március – 2002 június*  
*(meghosszabbítva 2002. július 7-ig)*

„Minden nemzet, amely meg tudott maradni népek és civilizációk harcában, amit nem sodor el az idő, őrzi magában saját eredetét. Legjobb teljesítményeiben és legfájóbb kudarcaiban, tudatosan és öntudatlanul. Nekünk, magyaroknak a Kárpát-medencében kezdődött el a múltunk, és örökségünket számba véve itt készülünk a jövőre is” – olvashatjuk a kiállítás katalógusának előszavában.<sup>1</sup> A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia fő támogatásával megvalósult kiállítás a magyar állam megalapításának ezredik évfordulója alkalmából rendezett megemlékezés-sorozat részét képezte.

A Magyarország és a Szentszék immár ezer éves kapcsolataira külön hangsúlyt fektető kiállítást először Rómában, a Musei Vaticaniban csodálhatták meg az érdeklődők. Innen került át a budapesti Nemzeti Múzeumba. Kovács Tibor, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója szerint a kiállítás igen gazdag írásos és tárgyi anyagra épült, és bár időben nagy intervallumot ölelt fel, így a teljesség igényének kielégítésére nem vállalkozhatott, a bemutatás kapcsolatrendszerre, esztétikai megjelenítése révén mégis átfogó képet adott a magyar kereszténység egy évezredéről.

A kiállítás első része a Kárpát-medence kereszténységét mutatta be a magyarok honfoglalása előtt. A kiállított tárgyak között Krisztus-

---

<sup>1</sup> CSÉFALVAY Pál – MARIA ANTONIETTA DE ANGELIS: *A magyar kereszténység ezer éve – Hungariae Christianae Millennium*. Kiadja a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, Budapest, 2001.

monogramos lámpa-függesztőket, Krisztogrammal díszített mécseseket tekinthettek meg a látogatók.

„A magyar állam és egyház megalapítása és megszilárdítása” címet viselő második részben kiemelkedő jelentőségűek az írásos emlékek: eredetiben volt látható Szent István királynak a pannonhalmi monostor részére adott privilégiuma, a Tihanyi Apátság Alapítólevele, illetve III. Ince pápa levele, melyben megerősíti az esztergomi érseket koronázó jogában. A tárgyi emlékek között említést érdemelnek a kalocsai érseksír leletei, amelyek ma a 11–13. századi Magyarország legteljesebb főpapi hagyatékát alkotják, a 13. század közepéről származó, a magyar királyok koronázásakor használt filigrános díszítéssel készült eskükereszt, valamint a margitszigeti korona, amely az Árpád-ház egyik tagját – feltehetőleg V. Istvánt – rejtő sírból került elő 1838-ban.

A kiállítás terjedelemben kétségkívül egyik legjelentősebb, legnagyobb hangsúlyt kapott fejezete a virágzó középkort és reneszánszt bemutató rész volt, amelynek keretében Kálti Márk *Képes Krónikájának* vagy a *Magyar-Anjou Legendáriumnak* facsimile változata mellett olyan jelentős írásos emlékeket tekinthettek meg eredetiben az érdeklődők, mint Szalkai László iskolai jegyzetei, vagy az az oklevél, melyben VI. Sándor pápa Bakócz Tamást esztergomi érsekké nevezte ki. A korabeli ötvösművészet remekművei közül látható volt többek között Suky Benedek kelyhe, az 1500 körül készült gótikus stílusban készült úrmutató, valamint II. Ulászló király díszkardja, amelyet itáliai mesterek készítettek, és a pápai kardok egyik legkorábbi és művészileg is kiemelkedő darabjaként tartják számon. Meg kell említeni még a gyöngyösi Szent Bertalan plébániatemplomban található keresztelő medencét, amely a mai Magyarország területén az egyetlen ismert bronz keresztelő medence.

A kiállításnak a három részre szakadt Magyarország történetét bemutató részében látható írásos emlékek közül ki kell emelni IX. Ince pápa Esterházy Pál nádorhoz írt levelének eredeti példányát, melyben az egyházfő kifejezi Buda felszabadítása felett érzett örömét. Az egyházi szertartásokkal összefüggő műtárgyakat, kegytárgyakat olyan remekművek képviselték, mint Bornemissza Pál

püspök 1550 körül készített püspöksüvege, amely a reneszánsz darabok egyik legszebbike, vagy Zeleméry László gróf, érsekségi adminisztrátor 1586-ban készített talpas keresztje. Itt kell megemlíteni, hogy a Rómában, a Musei Vaticaniban megrendezett kiállítást a budapesti Nemzeti Múzeumban kiegészítették a magyar református és evangélikus egyház válogatott műtárgyaival is.

A kiállítás 17–18. századi, katolikus megújulást megjelenítő részének írásos emlékei között látható volt többek között VI. Károly császár 1714. december 9-én kelt oklevelének eredeti példánya, melyben Magyarország prímásának birodalmi hercegi címet adományozott. A látogatók megtekinthették a katolikus reform meghatározó alakjának, Pázmány Péternek a 17. század elején készült miseruháját, amely a magyar úri hímzés egyik legszebb darabja, valamint a bíborosnak Szelepcsényi György által készített képét. A 17. század egyik leghíresebb magyarországi rézmetszője, Szelepcsényi György, aki tanítványa, majd később utóda is lett Pázmány Péternek az esztergomi érseki székhelyben, hálából készítette el patrónusa mellképét. A magyar barokk ötvösművészetet többek között Szilassy János, a késő barokk és rokokó ötvösség egyik legnagyobb mestere által készített *monstrancia* (úrmutató) képviselte.

A kiállítás középkori és kora újkori fejezeteihez viszonyítva kevesebb hangsúlyt kaptak a 19–20. század történetét bemutató részek. A 19. századi emlékek között látható volt Munkácsy Mihály híres képtrilógiájához készített vázlatai közül a *Krisztus Pilátus előtt*, valamint a *Golgota* vázlata. Az ötvösmunkák közül kiemelkedett a Zitterbarth Károly pesti ékszerész műve, az 1886-ban készített neoromán stílusú pásztorbot, melyet Simor János bíboros, hercegprímás aranymiséjére ajándékoztak a budapesti hívek. A 20. század „harcoló ideológiáit és megújulási kísérleteit” bemutató fejezet legjelentősebb darabjai Kondor Béla *Pléh Krisztusa*, valamint a magyar származású római művész, Amerigo Tot alkotása, az 1975-ös szentévre készített kőműves kalapács és kanál voltak.

A *Hungariae Christianae Millennium* nagy feladatra vállalkozott: méltóképpen kívánta bemutatni ezer év magyar kereszténységének történetét. Az időtartam hossza magyarázza a kiállítás szerkezetében megfigyelhető aránytalanságokat. A hozzánk közelebb eső

századokból ránk maradt egyre nagyobb számú tárgyi és írásos emlékből minden bizonnyal nehezebb volt kiválasztani a valóban jelentőseket. A kiállítás legjobban kidolgozott fejezetei kétségkívül a középkort és a kora újkort bemutató részek voltak. Meg kell említeni azonban, hogy bár a kiállításon a református és evangélikus egyház történetét és művészetét megjelenítő emlékek is jelen voltak, ezek hangsúlyosabb szerephez is juthattak volna.

A kiállításról szólva mindenképpen szólnunk kell az igényes kivitelben készült katalógusról is, amelyben a kiállított tárgyakról készült felvételek mellett a magyar kereszténység történetéről szóló, neves szerzők által írt tanulmányok is helyet kaptak „*Kereszténység, magyar állam és a Szentszék*”, illetve „*Kereszténység és művelődés*” témakörben.

A magyar millennium megünneplésének alkalmából II. János Pál pápa levelet küldött a magyar népnek, melyben ezt írta: „*Aki eredményes akar lenni a jövőben, vissza kell térjen saját gyökereihez.*” A magyar millenniumi év megünneplése arra szolgált, hogy nemzetünk visszatérhessen történelmének gyökereihez. A *Hungariae Christianae Millennium* is ezt kívánta erősíteni, és sikerét mutatja az, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum a nagy érdeklődésre való tekintettel meghosszabbította a kiállítás látogathatóságának idejét. Paskai László bíboros, esztergom-budapesti érsek szerint a kiállítás eszmei mondanivalója: ma is lehet fiatalos lendülettel és energiával erőt meríteni a múlt értékeiből a jövő építéséhez. A múzeum előtt kigyózó sorok arra utalnak, hogy a látogatók megértették ezt az üzenetet.

*Naményi Ildikó*  
**Az avarok aranya.**  
**A nagyszentmiklósi kincs.**  
*Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban*

A Magyar Nemzeti Múzeum idén ünnepli fennállásának 200. évfordulóját, ebből az alkalomból számos rendezvénynek és kiállításnak ad otthont az 1847-es állapotoknak megfelelően felújított épület. A közönség 2002 februárjáig látogathatta az ezeréves bajormagyar közös múltat bemutató kiállítást, tavasszal a magyar kereszténység történetébe kaphattunk betekintést. 2002 őszén a múzeum épületének és felújításának történetét ismerhetjük majd meg, november végén pedig új, állandó régészeti kiállítás nyílik *Évezredek nyomában* címmel.

Méltán illeszkedik ezek sorába a huszonhárom aranytárgyból álló nagyszentmiklósi kincs kiállítása, hiszen a híres lelet a Nemzeti Múzeum létrejöttében is szerepet játszott. Ha megtalálása idején létezett volna olyan hazai intézmény, mely otthont tud adni a kincseknek, az értékes tárgyakat minden bizonnyal itthon őrizték volna, így azonban azok a bécsi Érem- és Régiségtárba kerültek. Széchényi Ferenc ekkor Bécsben tartózkodott, és az eset megerősítette őt a múzeum felállításának szándékában.

A kiállítás előzményének tekinthető az az 1999-ben megrendezett tárlat, amely a nagyszentmiklósihoz hasonlóan a mai Romániából származó, és jelenleg a bécsi *Kunsthistorisches Museumban*<sup>1</sup> őrzött szilágysomlyói kincset mutatta be. A nagyszentmiklósi leletegyüttest 2002. március 24-e és június 30-a között tekinthette meg a közönség, a kiállítás megnyitását összekötötték a felújított Díszterem átadásával.

A kincs kalandos úton került Magyarországra. Az edényeket egy szerb földműves ásója fordította ki 1799 nyarán a Maros menti település földjéből<sup>2</sup>, néhányat közülük egy hónappal később már egy

---

<sup>1</sup> Szépművészeti Múzeum

<sup>2</sup> Nagyszentmiklós; ma Sînnocolau Mare, Románia

pesti vásáron találunk egy görög kereskedő portékájaként. Ekkor Boráros János, Pest város bírása vásárolta meg a teljes lelet-együttest<sup>3</sup>, ami október elején már a bécsi múzeumot gazdagította. A nagyszentmiklósi kincset ezelőtt mindössze egyetlen alkalommal, az 1884-ben megrendezett budapesti Ötvösmű Kiállításon<sup>4</sup> láthatta a magyar közönség. Az óvatosság azzal is magyarázható, hogy időről időre felmerült az igény a kincs hazai elhelyezésére. A békeszerződés értelmében azonban a bécsi múzeumból csak azok a leletek kerülhettek Magyarországra, amelyek a trianoni határokon belül eső területeken kerültek elő a földből. A kiállítás megrendezése 2000 óta szerepelt Rockenbauer Zoltán kulturális miniszter tervei között, azonban elmondása szerint<sup>5</sup> az osztrák múzeum vezetői kezdetben elzárkóztak a gondolattól. A kölcsönzésről végül 2001 májusában egy személyes találkozás alkalmával született megállapodás.

A kiállításon bemutatott leleteket a bécsi múzeumon kívül hét külföldi és tizenöt magyar gyűjtemény bocsátotta a Nemzeti Múzeum rendelkezésére. A látogatók három teremben szemlélhették meg az időben, térben, formában vagy motívumkincsben a lelet egyes darabjai előzményének, párhuzamának tekinthető tárgyakat, végül magát a mintegy tíz kilogramm összsúlyú aranykincset.

A lelet-együttes származásának kérdése máig vita tárgya<sup>6</sup>. Nem tudjuk, vajon ki, mikor és kinek készíthette a huszonhárom aranyedényt, ki volt a tulajdonosa, és mikor, miért rejtette földbe vagyonát. A kincset Bécsben bolgár eredetű leletként mutatják be, míg a budapesti kiállításon az avar eredet bizonyítása kapott hangsúlyt.

Az első teremben ennek megfelelően avar kori előkelők és fejedelmek sírjaiból származó mellékleteket szemlélhettünk meg, ezek mutatták be azt a tárgyi környezetet, amelynek a nagyszentmiklósi

---

<sup>3</sup> Ennek emlékére helyezték el a budapesti Boráros téren az egyik bikafejes ivócsanak kinagyított szobrát.

<sup>4</sup> Ekkor alakult ki a tárgyak ma is használatos számozása, és ekkor készült el mindegyikük pontos másolata a Magyar Nemzeti Múzeum számára.

<sup>5</sup> Rockenbauer Zoltán 2002. október 3-án kelt levele alapján (tulajdonomban).

<sup>6</sup> A kérdést részletesen tárgyalja BÁLINT Csanád: A nagyszentmiklósi kincs. In: *História* 2002/3. 3–7.

kincs is tagja volt. A tárlókban a 7. század elejéről és közepéről származó lelet-együtteseket állítottak ki, így nyomon követhető volt, miként változott az idők során a sírokban elhelyezett tárgyak formája és díszítése. A kiállított emlékek alapján képet alkothattunk az avar előkelők vagyonáról, eszközeiről, megjelenéséről, bár többen hiányolták mindezeknek például egy életnagyságú bábun vagy rekonstruált sírban való bemutatását. A sírmellékletek között minden esetben megtalálhatók az elhunyt fegyverei (kard vagy szablya, illetve íj, nyilak és tegez), egyes használati eszközei (köztük tálak, poharak, ivókürtök), halotti ékszerei (a férfi és női ékszerek lényegesen nem különböznek egymástól) és egykori ruházatának díszei (az övekből és a lószerszámokból mára már csak a nemesfémveretek maradtak meg). Jellemző volt a sztyeppi nomád népekre, hogy vagyonuk jelentős részét ruházatuk és eszközeik díszítésére fordították. A gazdag felszerelés érzékeltette tulajdonosa rangját, egy esetleges támadás vagy vesztes csata után pedig a javak megmenekítését is lehetővé tette.

Ezekben a tárlókban több rekonstrukcióval találkozhatott a látogató, ami a kiállítás egészére nem volt jellemző. A sírokban talált nemesfémveretek elhelyezését és rendeltetését bemutató tárgyak többsége még László Gyula régészeti szemináriumain készült.

A legtöbb látogató tekintetét valószínűleg a kunbábonyi sírban (Bács-Kiskun megye) talált hatalmas, mintegy ötven literes agyag amfora ragadta meg először. Amikor 1971-ben a Kunszentmiklós határában illegális homokkitermelést végzők lába elé gurult, azok még nem sejtették, hogy az eddig ismert leggazdagabb avar sírra bukkantak. Ennek leleteit három vitrin tárta a látogatók elé. Máig vitatott, hogy a sír fejedelem vagy gazdag előkelő holttestét rejtette-e. Az előbbi álláspontot látszik megerősíteni, hogy a sírmellékletek között az egyedülálló, valószínűleg jogarhoz hasonló fabot végét fedő, griff-fejet mintázó aranybevonatot is megtalálták.

Az első teremben egy másik különös tárgyat is bemutatnak, melyet eredetileg a tépei (Hajdú-Bihar megye) kagánsír rejtett: a halott mellé temetett kincseket a régészek előtt sírrablók is felfedezték, és az itt talált mintegy két és fél kilogramm súlyú ezüsttálat elosztották

egymás között; a sírban a tálnak csak egyik negyede maradt.<sup>7</sup> A lelet mellett bemutatták a teljes tál rekonstrukcióját is.

A második teremben avar köznépi sírokban talált tárgyakat állítottak ki, melyek formájukat vagy díszítésüket tekintve párhuzamba állíthatók a nagyszentmiklósi kincs egyes darabjaival.

Az első vitrinben bizánci eredetű fémedényeket láthattunk, melyek többsége női sírokból került elő. Ez a néhány tárgy utalt az avarok szoros kapcsolatára a Bizánci Birodalommal, amely több mint fél évszázadon át adóval váltotta meg a két nép közti békét. Az antik formákra emlékeztető edények főként a diplomáciai kapcsolatokat megerősítő ajándékként kerültek az avar előkelők tulajdonába. Az adó fejében küldött nagy mennyiségű pénz többségét beolvastották, feltehetően ebből készültek többek között a kiállításon is bemutatott aranytárgyak és nemesfémdíszítések. A Kárpát-medence területén feltárt leletek azonban csak töredékét teszik ki a bizánci eredetű aranyaknak, a többi értékes tárgy 795 után Nagy Károly frank uralkodó kincstárát gazdagította.

Kiemelkedő művészi alkotás az a Budakalászon feltárt, jó állapotban megmaradt korszak, melynek díszítése hellenisztikus hagyományokat idéző ember-állat küzdelmeket és cirkuszi jelenetet elevenít meg. A Bizánci Birodalom és a nomád népek kapcsolatára utal, hogy az egyik ábrázolás a jellegzetes sztyeppi harcmodornak megfelelően örökíti meg a vadászt.

Két tárlóban helyezték el azokat a fém-, üveg- és kerámiaedényeket, melyek formájukat tekintve párhuzamba állíthatók a nagyszentmiklósi kincs egyes darabjaival. A figyelmes szemlélőnek feltűnhetett, hogy az edények rokonságot mutatnak a korábban látott fejedelmi sírleletekkel is. Ez arra utal, hogy a társadalom eltérő szintjein élők hasonló használati tárgyakkal rendelkeztek, a különbség leginkább azok alapanyagában mutatkozott meg. A tárgyak között megtalálható volt egy aranyveretekkel díszített fatálka rekonstrukciója is, amelynek különlegessége, hogy nemcsak peremét, hanem teljes belső ívét is veretek borították. Ennek csak formája tekinthető a nagyszentmiklósi edények párhuzamának, míg az egy-

---

<sup>7</sup> Más elképzelések szerint a tál negyedelésének rituális okai voltak.

kor festett agyagkorsók esetében a mintázat is rokon vonásokat mutat.

A nagyszentmiklósi lelet együttesével formai rokonságban álló tárgyak közé tartoznak a kiállított fém és üveg ivókürtök is. Az alapanyag rangjelző funkciójáról alkotott elképzelést megerősíti, hogy a fémkürtöket férfisírok rejtették, míg az üvegből készületeket női sírokban tárták fel. Az üvegszállal díszített színes darabok Bizáncban használatos formákat idéznek, míg a fémkürtök formája a nagyszentmiklósi lelet ivókürtjével mutat rokonságot.

A terem további tárlóiban állították ki azokat a tárgyakat, melyek díszítésük, motívumkincsük alapján kerültek a híres lelet együttes mellé.

A talán legismertebb nagyszentmiklósi korsó két medalionja nomád harcost ábrázol, akinek öltözéke, fegyverzete, lószerszáma pontosan megfelel a régészeti feltárások nyomán kialakult képnek, ahogyan ezt a kiállított leletek és az egyik medalion kinagyított képe is mutatja. Az avarok általános fegyvere volt a visszacsapódó reflexíj és a hosszúnyelű lándzsa; a vasból készült kard vagy szablya leginkább vezéri és fejedelmi sírokból került elő. A lószerszámot díszítő veretek pontosan azonosíthatók az ábrázoláson, hiányzik róla azonban a vaskengyel, amelynek használata az avar nép hatására terjedt el Európában. Mivel általában megtalálható a korabeli avar sírokban, nem hiányozhatott a bemutatott leletek közül sem.

A kiállítás leggazdagabb tárlója az volt, amelyben a nagyszentmiklósi edényekhez hasonlóan ember- és állatábrázolással, illetve növényi mintával díszített avar fémtárgyakat helyeztek el. Az itt bemutatott csatokon, öv- és lószerszámvereteken, ékszereken látható figurák és jelenetek visszaköszönnek az aranyedények ábrázolásain. A tárgyakon leggyakrabban megjelenő lény az oroszlántestű, sas csőrű griff, amely nevet is adott a késő avar kori kultúrának (griffes-indás kultúra). A négyzet alakú és kerek vereteken emellett sast, oroszlánt és különböző két-, illetve négy lábú állatokat ábrázoltak. Találkozhattunk griff-fejet formázó verettel is, mely a kunbábonyi sírban talált jogar fejét borító aranylemezzel emlékeztetett. Az egyik nagyszentmiklósi tálkán életfa ábrázolása látható,

több edényen pedig együtt jelennek meg ember- vagy állatalakok és növényi díszítőelemek – a kiállított tárgyak alapján ezek sem tekinthetők egyedülálló jelenségnek. Ezek mellett különböző méretű és formájú veretek adtak ízelítőt a lelet együttes darabjain is látható gazdag növényi motívumkincsből.

A nagyszentmiklósi kincslelet több darabját díszíti X jel vagy kereszt, amely megtalálható néhány köznépi sírból származó tárgyon is. Egyes kutatók keresztet vélnek felfedezni az egyik sast ábrázoló vereten is, míg mások ugyanebben csupán a madár lábát látják.

Az aranykincshez tartozó számos edényen láthatunk különböző nyelveken íródott, hosszabb-rövidebb feliratot, köztük rovásjeleket. Ennek párhuzamaként mutatták be a legismertebb avar írásos leletet, a csontból készült szarvasi tűtartót és mellette a felirat kinagyított képét, valamint a benne szereplő jelek felsorolását.

Végül a harmadik teremben csodálhattuk meg magát a nagyszentmiklósi lelet együttest. Volt, aki kifogásolta, hogy már az első terembe belépve jól látható volt, hol és hogyan helyezték el a híres aranytárgyakat, és a tárlatvezetők tapasztalata szerint egyesek a többi tárgyat szinte figyelmen kívül hagyva siettek az itt elhelyezett tárlókhoz. A teremnek különös hangulatot, méltóságot kölcsönzött a vitrinek sötétpiros borítása és a tárgyak védelme miatt szükséges félhomály. A huszonhárom aranyedényt, amely László Gyula megállapítása szerint két asztali készletre, a fejedelem és a fejedelemasszony kincsére osztható, használatuk módja szerint csoportosították.

Az első vitrinben helyezték el a kincslelet hét aranytálcáját. Ezek díszítése a figyelmes szemlélő számára már ismerősnek tűnhetett, ezeken is láthattunk állatküzdelmi jelenetet, griff ábrázolást, különböző növényi motívumokat és keresztjeleket is. Formáját tekintve egy ovális alakú bordázott darab mutatott rokonságot a korábban látott tárgyakkal, az alján és peremén koncentrikus mintával díszített kerek tálcákhoz hasonlókkal ezek között nem találkozhatunk. Az edényekre utólag csatot, illetve a felfüggesztést lehetővé tevő fület illesztettek, így azokat – mint fontos használati tárgyat és rangjelző funkciójú vagyontárgyat – tulajdonosuk mindig magánál

hordhatta. A nagyszentmiklósi kincs több darabján láthatók görög nyelvű, valamint rovásírásos feliratok, utóbbiak értelmezése kétszáz éve vita tárgyát képezi. Az egyik tálka közepének indás díszítését veszi körbe a görög betűkkel lejegyzett török nyelvű úgynevezett Buyla-felirat, amelynek számos, hasonló értelmű megfejtése ismert. Különlegessége, hogy egyedül ez hordoz némi információt a kincs tulajdonosáról: két vezetőről beszél, aki magát az edényt, illetve aki annak csatját készítette. A többi aranytálka alján és külső peremén is láthatók írásjegyek, az utóbbiak néhány darabját a később felhelyezett csat eltakarja.

A középső vitrin rejtette a lelet együttes legismertebb tárgyait: a hét aranykorsót. Ezek díszítésüket tekintve igen eltérőek, hiszen az egyes darabok készítése között akár száz év is eltelhetett. A korszok formája között nincs komoly különbség, a leggazdagabban díszített, kulacsra emlékeztető korszok kivételével minden darab körte alakban domborított, felfelé fokozatosan vékonyodó – ilyen formájúak a második teremben bemutatott kerámia- és üvegedények is. Ahogyan a tálkákra, a korszokra is utólag helyeztek fület, mivel az edényeket eredetileg palacknak tervezték. A kincs megtalálásakor az aranybevonatú rézfületeket letörték és beolvasztották; a korszok mai állapota 19. századi rekonstrukció eredménye. Az edények többségét növényi motívumok díszítik, két korszon pedig a láncszemekből álló szalagdísz mellett keresztjelek is láthatók. Emberábrázolást a leletek közül csupán két korszon találunk. A már említett két harcos megjelenítésén kívül égberagadási jelenet ábrázolásaival találkozhatunk, ezeken egy hatalmas sas tart karmaiban egy nőt, illetve egy férfit, a harmadik képen egy meghatározhatatlan nemű alakot. A jelenlegi álláspont szerint a jelenet közép-ázsiai eredetű történetet dolgoz fel, bár korábban az Árpád-ház eredetmondájának ábrázolásaként értékelték, és ez volt a kincs magyar eredetének egyik bizonyítéka.

A terem utolsó tárlójában a kincslelet ivóedényeit helyezték el, öt poharat, három csészét és egy ivókürtöt. A három ivócsésze kivételével ezekhez hasonló formájú edényekkel már találkozhattunk az első két teremben kiállított tárgyak között. A két szépen megmunkált bikafejes csésze alig különbözik egymástól, csupán díszítésükben fedezhetők fel kisebb eltérések. A harmadik csésze erősen

stilizált, inkább csigaformát idéz, kevésbé díszített, nincsenek lábai, a szarvait pedig a kincs megtalálásakor letörték és beolvasztották. Elképzelhető, hogy a többi edénynél később, a készlet kiegészítésére vagy pótlására készítették.

Az edények közül csupán a többitől eltérő formájú, griffhez hasonló lényekkel és növényi mintával gazdagon díszített szilkén maradtak meg a színes üvegbetétek töredékei, bár hasonló díszítés nyomai láthatók az egyik csészén és több kiállított sírleleten is.

A kiállítás látogatói általában elismeréssel szóltak a bemutatott tárgyak szépségéről, a legtöbben azonban említést tettek a kiállítás komoly hiányosságáról: a tájékoztatás szinte teljesen elmaradt, az egyes tárgyak mellett ugyanis csak azok lelőhelyét és kölcsönző intézményét tüntették fel, ami a laikus látogató számára nem hordoz igazán fontos információt. Véleményem szerint érdekesebb lett volna a tárgyak megnevezését, rendeltetését közölni, esetleg rövid magyarázattal, miként is kapcsolódik az adott tárgy a nagyszentmiklósi kincslelethez. A termék falán számos fényképet helyeztek el a kiállított tárgyakról, melyek egyes részletekre, például az ábrázolásokra, a díszítőelemekre vagy a díszítési technikákra hívták fel a figyelmet, a feliratok és a magyarázatok azonban itt is hiányoztak. A látogatók tájékoztatását több rekonstrukció bemutatásával is segíthették volna, így viszont nem sokan ismerhették fel például az első teremben elhelyezett egyik aranyból készült lemezben egy fapohár nemesfém peremét.

Az érdeklődőknek azonban több kiadvány is segítséget nyújtott a bemutatott tárgyak és a kincs alaposabb megismerésében. A kiállítás magyar, angol és német nyelven is megjelent katalógusában<sup>8</sup> részletes leírást találunk az arany lelet együttes minden darabjáról. Ezt számos fénykép egészíti ki, melyek a tárgyak legfontosabb részleteire hívják fel a figyelmet. A továbbiakban közölt tanulmányokból megtudhatjuk, mi történt a tárgyakkal az elmúlt kétszáz

---

<sup>8</sup> *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs. (Gold der Avaren – Der Goldschatz von Nagyszentmiklós. The Gold of the Avars – The Nagyszentmiklós Treasure.)* Főszerk. KOVÁCS Tibor. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum – Helikon, 2002.

évben, megismerhetjük azt a történeti és művészeti környezetet, melybe a nagyszentmiklósi kincs tartozott, olvashatunk az aranyedényeken található feliratokról, és arról, hogyan köszön vissza a leletek forma- és motívumkincse az elmúlt évszázadok magyar műalkotásain<sup>9</sup>. Garam Éva és Vida Tivadar írása<sup>10</sup> az avar kori sírleletekről akár a kiállítás kalauzaként is használható. Magyar, angol és német nyelven is megjelent egy kisebb terjedelmű, a kiállított tárgyak rövid leírását és a tanulmányok rövidített változatát közlő katalógus. Számos információval szolgált a nagyszentmiklósi kincsről készült ismeretterjesztő film is, melyet a kiállítás kijáratánál vetítettek. Itt kaptak helyet a kincsről és más avar kori leletekről kiadott magyar és idegen nyelvű könyveket bemutató vitrinek is<sup>11</sup>.

A Magyar Nemzeti Múzeumban *Az avarok aranya – a nagyszentmiklósi kincs* volt az utóbbi évek legnépszerűbb tárlata, ennyi érdeklődőre a múzeum munkatársai sem számítottak. A látogatók a kiállítás három hónapja alatt négy kötetet írtak tele a rendezőknek szóló üzenetekkel, vélemény- és köszönetnyilvánításokkal.

A legtöbb látogató számára kellemes élményt jelentett a kiállítás. Azok, akik kritikát fogalmaztak meg, általában a pontosabb tájékoztatást hiányolták, volt, aki ezt úgy értékelte, hogy a tárlat rendezői nem kívántak állást foglalni a kincs eredete körül zajló vitában. Mindez valójában azzal magyarázható, hogy igen kevés idő volt a kiállítás megrendezésére. A tervekben több tárgyat bemutató, több kérdésre választ kereső tárlat szerepelt, így például kiállították volna a kincs bolgár és magyar eredetét bizonyító, illetve kizáró leleteket is.

---

<sup>9</sup> PROHÁSZKA Péter: A nagyszentmiklósi kincs megtalálásának és a bécsi császári és királyi régiségtárba kerülésének története. In: *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs.* 47–56.; RÓNA-TAS András: A nagyszentmiklósi kincs feliratairól. 120–129.; MAROSI Ernő: Utóélet vagy újjászületés? Kísérletek a nagyszentmiklósi kincs beillesztésére a magyar művészet történetébe. 134–142.

<sup>10</sup> GARAM Éva: Avar kori fejedelmi és köznépi sírleletek kapcsolata a nagyszentmiklósi kincessel. In: *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs.* 81–112.; VIDA Tivadar: Az avarok bizánci edényei. In: *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs.* 113–119.

<sup>11</sup> A magyar nyelven megjelent legjobb összefoglaló munka LÁSZLÓ Gyula – RÁCZ István: *A nagyszentmiklósi kincs.* Budapest, 1977., amely a korábban megjelent szakirodalomról is részletes tájékoztatást nyújt.

Néhányan felmerült ötleteiket is megosztották a rendezőkkel: térképeken kellett volna bemutatni a lelőhelyeket, közölni az írásjelek, illetve szövegek megfejtését, nagyobb termekben megrendezni a kiállítást, és tükörrel, nagyítóval, valamint a tárgyak forgatásával láthatóvá tenni a leletek minden egyes részletét. A számos jogos kritika mellett azonban a legtöbb látogató köszönetét fejezte ki a kiállítás rendezőjének, Garam Évának és munkatársainak, illetve mindazoknak, akik lehetővé tették a – megfogalmazásuk szerint – „gyönyörű, felemelő, életre szóló élményt jelentő” kincsek budapesti bemutatását.

Aczél Petra  
**„Művészettel és vitézséggel”**  
– A Balassi Bálint Intézetéről –

*„A kulturális önállóság – a szellemi kultúra terén – nem abban áll, hogy mindentől, mi idegen, félenken vagy elbizakodva elzárkózunk, hanem abból, hogy pozitív szellemi munkánk által oda törekedjünk, hogy a világ ne csak történeti múltunkról, nyerstermelésünkről s néhány lovagias erényünkről ismerjen, de ismerjen műveltségünkről, tudományunkról is, más szóval: hogy a tudományos élet nagy nemzetközi munkájában egy művelt nemzethez méltó részt biztosítsunk magunknak”*

/Trefort Ágoston/

Balassi Bálint, a vitézséggel küzdő és művészettel érző, verselő költő munkásságának köszönhetően a magyar irodalom erőteljesen kötődött Európához. A Spenser és Ronsard kortársaként magyar virtussal, magyar nyelven író Balassi témájában, költészetének formatárával egyszerre volt nemzetközi és jellegzetesen magyar. Ahogy angol és francia költőtársai, ő is *„felszabadított valami magafeszültséget, megnyitott valami távlatot, amelyről a középkori költő nem is álmodott.”*<sup>1</sup> Az irodalomtörténészek olyan reneszánsz költőként értelmezik figuráját, aki Janus Pannonius európaiságát idomítja a magyar nyelvhez, és a magyar nyelvet emeli ezáltal a kor egyenrangú kultúra-hordozójává.

*„Balassi Bálintban már a 16. században megfogalmazódott a kulturális igény a magyar irodalmi hagyomány európaibbá tételére, ugyanakkor az európai kultúrát is gazdagítani kívánta a hagyományos magyar kultúra egyre hatékonyabb bemutatásával. [...] Azt mondhatjuk, hogy a hungarológiai intézmény első képviselője volt.*

---

<sup>1</sup> SZERB, 1973. 277.

[...] vele született meg az igazi irodalmi magyar nyelv, vele erősödött és vált meghatározóvá a magyar kulturális nyitás Európa felé:

«Ha én is azért az magyar nyelvet ezzel akartam meggazdagítani, hogy megismerjék mindenkinek, hogy magyar nyelven is meglehet ez, azmi egyéb nyelven meglehet, ez jó akaratért nem érdemlem, hogy botránkozónak híjanak az emberek.»

*A feladat, amely az új hungarológiai intézetet életre hívta, főként ebben áll.*<sup>2</sup>

Balassi Bálint munkásságát ma egy intézet működése értelmezi újjá, vonatkoztatja korunkra. A magyar kultúra éltetésére és terjesztésére, a hungarológia nemzetközi képviselőjére 2002. január 1-jével létrejött a Balassi Bálint Intézet a közel fél évszázados múltra visszatekintő Magyar Nyelvi Intézet, és az 1989-től működő Nemzetközi Hungarológiai Központ jogutódjaként.

A hungarológia – vagy más néven magyarságtudomány – fénykora a két világháború közötti időszakra tehető, és az akkor alig harminc esztendőes Gragger Róbert nevéhez fűződik. Az ő egyedülálló kezdeményezése nyomán a magyar nyelv és magyar irodalom korábbi oktatásának feladata kultúrmisszióvá nemesedett. A területtől fájdalmasan sokat veszítő Magyarországon az államnemzetből a határokon átívelő kultúrnemzet kialakulásának reményében a nemzetmegtartó politika szerepe erősödött meg. A kor kultúrpolitikusi, gróf Klebelsberg Kuno, később Hóman Bálint teret engedtek a graggeri elhatározás megvalósításának. Kulturális, jó értelemben vett külföldi propagandájuk célkitűzése a magyarság ismertté tétele, a nemzetek versenyében Magyarország előbbre vitele volt. Ennek szellemében alakította ki Klebelsberg és Gragger a külföldi magyar intézetek, kulturális képviselőket, a külföldi magyar tanszékek és lektorátusok rendszerét. Később, Hóman Bálint minisztersége alatt idehaza is megalapozták a hungarológiai intézményhálózatot. A húszas évektől a kultúrdiplomácia hatékony működése révén megalakultak a Collegium Hungaricumok (1924-ben Bécsben és Berlinben, 1927-ben Rómában). 1944-ben 14 ország 38 városában összesen 69 magyar kulturális és tudományos képviselő létezett.

---

<sup>2</sup> DI FRANCESCO, 2002. 117–118.

Folyóiratok indultak, amelyek világnyelveken szóltak és tájékoztattak a magyar tudományos kutatások eredményeiről (*Ungarische Jahrbücher, Revue d'Études Hongroises, The Hungarian Quarterly*). A második világháború után, 1948-tól következtek be azok a változások, amelyek a hungarológiai intézményrendszerben is éreztették hatásukat. A Kultúrkapcsolatok Intézete által meghatározott kulturális diplomácia hangsúlya szinte kizárólagosan Kelet-Európára tevődött át. Átalakult a magyar mint idegen nyelv oktatása is, az ide érkező diákokat nem elsősorban a kultúra iránti érdeklődés, hanem más „diplomáciai” szándék irányította felénk. A külföldi diákok nagy száma miatt ugyanakkor sorra alakultak az oktatási intézmények, köztük az 1957-ben elődintézményeivel megalapozott Magyar Nyelvi Intézet. 1977-ben a politikai nyitásnak köszönhetően Klaniczay Tibor kezdeményezésére alakult meg a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, amely 2002-től már Nemzetközi Magyarisztantudományi Társaságként működik tovább, és mint ilyen a nemzetközi hungarológia ötévenként sorra kerülő seregszempléjének feladatát is vállalta. 1983-ban jött létre a Magyar Lektorai Központ, amely 1989-től a Nemzetközi Hungarológiai Központ elnevezést kapta. A hatvanas évektől kiszélesedett a külföldi magyar intézetek rendszere is. A bővülő hungarológiai intézményrendszer azonban még erőteljes állampolitikai felügyelet alatt állt, a magyarságtudomány műhelyeinek munkája viszonylagos elszigeteltségben folyt. A graggeri elképzelés újraértelmezésére 2001-ben került sor, amikor az Oktatási Minisztérium által létrehozott Hungarológiai Munkabizottság Klaniczay Tibor és Köpeczi Béla hungarológia-meghatározását felhasználva a következőképpen ragadta meg a hungarológia diszciplínáját: „*a magyar nemzettel kapcsolatos minden kultúrhagyomány, annak megőrzése, fejlesztése. [...] a területre vonatkozó tudományos ismeretek oktatása és megismertetése.*”<sup>3</sup>

Az állami feladatvállalások és a meghatározásban foglalt tevékenység elvégzésére 2002. január 1-jén megalakult egy olyan központi szerepű intézet, amely az ismert kultúrintézetekhez (Goethe,

---

<sup>3</sup> UJVÁRY, 2002.

Cervantes, British Council) hasonlóan jó értelemben vett nemzeti propagandával, a kultúra, a nyelv és a magyarságtudomány ismertté tételével foglalkozik. A magyar hungarológia nemzetközi viszonylatban is magas színvonalú központjának létrehozásával biztosíthatóvá válik a megfelelő kommunikációs csatornák, és az információcsere kódjának kidolgozása a hazai és külföldi tudományos műhelyek, illetve elszigetelten dolgozó kutatók között.

Az utóbbi években erőteljes szándék mutatkozott arra, hogy a magyar nyelv iránt érdeklődést tanúsítók ne kizárólag a szókincsünkkel, nyelvészettel, irodalomtörténettel ismerkedjenek meg, hanem a hungarológia olyan átfogó tudományággá alakuljon, amely a művelődéstörténettől a néprajzon keresztül a társadalomtörténetig közvetít ismereteket a magyar nyelv segítségével, elsősorban külföldön. Ma már elmondhatjuk, hogy a hungarológia interdiszciplináris, nemzetközi hatású és érvényű tudomány, amely a nemzetközileg és történetileg kialakult felfogások, gyakorlatok és elképzelések összessége.

A népszerűsítésben jelentős feladat hárul a külföldi egyetemek magyar lektoraira és vendégtanáira. A lektorok feladata elsősorban a magyar mint idegen nyelv tanítása. A fogadó egyetem igényeitől függően tarthat szemináriumokat magyar nyelvészetből, irodalomból, valamint a hungarológia tárgykörébe tartozó más tudományágakból.

A vendégoktató az adott országgal kötött kétoldalú kulturális egyezmény keretében tölti be állását. A vendégtanár feladata a külföldi oktatóhely igényétől függően előadások tartása magyar vagy idegen nyelven, szemináriumok vezetése magyar nyelvészetből, irodalomból, történelemből, illetve a hungarológia tárgykörébe tartozó más tudományágakból. Esetenként be kell kapcsolódnia a magyar nyelv oktatásába is.

A Balassi Bálint Intézet – oktatás- és tudományszervezői tevékenységéből adódóan – lektorokat és vendégoktatókat küld szerte a világon csaknem félszáz felsőoktatási intézménybe. Jelenleg az államközi egyezmények keretében 22 ország 37 egyetemén 43 oktató tanít magyar nyelvet és magyarságismeretet. A kiküldött lektorok és vendégtanárok magas szintű szakmai tapasztalatokkal bíró

oktatók, sokan közülük tudományos fokozattal rendelkeznek a magyar nyelvtudomány vagy a magyar irodalomtudomány területén. A magyar nyelv és kultúra oktatásán, terjesztésén túl az egyetemeken folyó munka jellegétől függően könyvkiadással, hungarológiai kutatással is foglalkoznak. A Balassi Bálint Intézet hirdeti meg a lektori pályázatot, amelynek szakmai felügyeletében, elbírálásában is részt vesz.

A fentiekén túl az intézet szakmai kapcsolatban áll további 16 ország 31 egyetemén működő olyan hungarológiai oktató- és kutatóhellyel, ahol nem államközi egyezmény alapján dolgozik magyar kutató, vagy csak külföldi hungarológusokból áll a tanszék. Intézetünk kiemelt céljai között szerepel a teljes nemzetközi hungarológiai intézményhálózatának és tevékenységének feltérképezése. Ennek érdekében a továbbiakban is keressük a kapcsolatot minden olyan külföldi intézménnyel és műhellyel, ahol a hungarológiát művelik.

Az Intézet magyarországi működésének keretében a szórványban élő, magyar származású vagy külföldi hallgatók tanulhatnak magyar nyelvet és különböző hungarológiai tárgyakat, valamint részt vehetnek az egy éves egyetemi előkészítőn, amely lehetőséget nyújt mind a magyar nyelvi, mind a szaktárgyi felkészülésre. Az Intézetben magyar nyelvből államilag akkreditált és nemzetközi ECL nyelvvizsgát lehet tenni. Az intézmény ellátja a határon túli magyarok oktatásával és a magyar nyelv ápolásával kapcsolatos feladatokat; részt vesz a határon túli magyar és magyar nyelvet oktató pedagógusok és más szakemberek továbbképzésében; nyelvi, szaknyelvi utóképzést, magyarságismereti, kisebbségi kurzusokat szervez.

A határon túli magyar műhelyekkel való kapcsolattartás jelentős fóruma a Szépirodalmi Figyelő, amely által széles körű tájékoztatói lehetőség nyílik a külhoni közönség számára a kortárs magyar szépirodalom és folyóirat-kínálat terén.

A Balassi Bálint Intézet fontos célkitűzése emellett a magyarságtudomány területén folytatott publikációs tevékenység összehangolása. A kutatási, szervezési, tankönyv- és tananyag-fejlesztési, valamint kiadói feladatok keretében tudományos és ismeretterjesztő

kiadványokat jelentet meg magyar és idegen nyelven; hungarológiai ösztöndíj- és támogatási rendszert dolgoz ki és működtet.

Az Intézet belföldön és külföldön egyaránt a magyar nyelv és kultúra, a magyarságtudomány minél szélesebb körű megismertetése és népszerűsítése céljából kiállításokat, kulturális rendezvényeket, szakmai konferenciákat és ismeretterjesztő előadásokat szervez.

A sokrétű feladat kapcsolódási területeinek megfelelően az Oktatási Minisztérium háttérintézményeként szoros, operatív kapcsolatban áll a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumával és a Külügyminisztériummal.

Az elmúlt, mintegy fél esztendő működését két tudományos konferencia, egy módszertani továbbképzés, két kiállítás és három kiadvány, kiadványsorozat fémjelzi.

Ez év május 31-én rendeztük meg a „*Nyelv és kultúra a XXI. században*” című tudományos szimpóziumot, amelynek célja az volt, hogy a Magyarországon működő külföldi kulturális intézetek, hungarológiai tevékenységet folytató és oktató társintézmények, a külföldi magyar intézetek vezetői megismerjék a Balassi Bálint Intézet arculatát, egymás tevékenységét, valamint feltárják és összehangolják a szakmai, tudományos, kulturális együttműködés további lehetőségeit.

A tanácskozás három szekcióban zajlott a nyelvoktatás és kultúraközvetítés feladatairól és tapasztalatairól, a magyarságtudomány lehetőségeiről és a magyar nyelv és hungarológiaoktatás tartalmi, módszertani kereteiről. A tudományos szimpóziumra meghívást kaptak a külföldi magyar intézetek, a magyarországi külföldi kultúrintézetek, a tudományos és szakmai társintézmények vezetői, képviselői és az egyetemek, oktatóhelyek kutatói, tanárai.

Az Apáczai Közalapítvány és a Balassi Bálint Intézet 2002. június 28–29-én közösen rendezett konferenciát az Intézet Somlói úti épületében a magyar nyelvet és a magyarságtudományt a határainkon túl oktató pedagógusok számára, *Magyarul – határok nélkül* címmel.

A két napos rendezvény célja az volt, hogy a határainkon túl élő magyar nyelvet és magyarságtudományt oktatókkal közelebről megismertesse a működésüket támogató szervezeteket; módszerta-

ni előadásokkal, hagyományos és multimédiás tananyagok bemutatásával segítséget nyújtson munkájukhoz. A tudományos találkozó alkalmat adott arra is, hogy a jelenlevők egymás közötti szakmai együttműködése megerősödjön.

A Balassi Bálint Intézet 2002. augusztus 26–27-én rendezte meg évenkénti vendégoktatói és lektori konferenciáját „ARTE ET MARTE. Hungarológia a XXI. században” címmel. A konferencia ebben az évben különösen fontos eseménynek ígérkezett. Elsősorban azért, mert ez volt az első vendégoktatói és lektori konferencia a jogelőd intézetek, a Magyar Nyelvi Intézet és a Nemzetközi Hungarológiai Központ egyesülése óta. A rendezvényt Dr. Hiller István, az Oktatási Minisztérium politikai államtitkára és Dr. Schneider Márta, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztérium művészeti és nemzetközi kapcsolatokért felelős helyettes államtitkára nyitotta meg.

A „Hungarológia és társtudományai” témakörében elhangzott előadásokat a lektori, vendégtanári szakmai beszámolók, majd kerekasztal-beszélgetés követte, amelyen az Oktatási Minisztérium nemzetközi és tudományos, valamint felsőoktatási helyettes államtitkárai válaszoltak a felmerülő kérdésekre. A konferencia második napján a külföldi magyar intézetek igazgatói és a lektorok, vendégtanárok eszmecserejére került sor, a hungarológia képviselőit, oktatásának tematikus szempontrendszerét érvényesítve.

A kulturális, népszerűsítő programok között szeptember 11-én került sor a Magyarországi Észt Intézet *kaunisz Erdély /szép Erdély/* című kiállítására, amelyre az észt államfő felesége, Dr. Ingrid Rüütel asszony, és Dr. Mádl Dalma, a Magyar Köztársaság elnökének felesége is ellátogattak, előadást tartottak.

Szeptember 18 és 21 között az Osztrák-Magyar Akció Alapítvány, a *k-education Austria*, az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet és a Balassi Bálint Intézet szervezésében magyar és osztrák középiskolai történelem szakos tanárokat láttunk vendégül egy, a két ország közös múltját elemző szakmai továbbképzésen.

Hasonlóképpen ad otthont az Intézet november 4-én a Határon Túli Magyar Tankönyvtanács szakszótárákról folyó ülésének.

Az Intézet időről időre fotókiállítással, az év bizonyos napjaihoz kötődő eseményeivel, rendezvényeivel várja az idelátogatókat. Kiállítási sorozatunk indul „*A világ magyar szemmel*” címmel.

Elektronikus felületünkön, az interneten hozzáférhető honlapunkon ([www.bbi.hu](http://www.bbi.hu)) bővebb információkat kaphatnak az intézetről, rendezvényeinkről, tudományszervező tevékenységünkről, de található ott nyelvi tesztek, szavazórovat, friss programjaink leírásai is, ugyanakkor egyes kiadványaink szemelvényei is olvashatóak, használhatóak.

A Balassi Bálint Intézet Nyílt Napja 2002. november 28-án várja az érdeklődőket. A Nyílt Nap nem csupán az oktatási, hanem a tudományos, népszerűsítő tevékenységeink bemutatását is szolgálja majd. A délelőtt folyamán lesz lehetőség óralátogatásra, nyelvi szintfelmérésre. Kora délutántól kerül sor a diákoknak és tanároknak szóló szakmai–módszertani előadásra, próbavizsgát lehet majd tenni, illetve részt lehet venni idegen nyelvű kerekasztal-beszélgetésekben, melyeknek témája a magyar nyelv és annak oktatása lesz. Ismeretterjesztő előadás keretében Balassi koráról, a korabeli hadásatról hallhatunk, a kiállítások pedig a magyar és a nemzetközi kultúra iránt érdeklődők számára kínálnak értékes pillanatokat. A Nyílt Nap zárásaként magyar táncház várja majd a mozogni vágyókat.

Az Intézet tudományos ismeretterjesztő előadássorozata, filmklubja várhatóan januártól indul.

Balassi Bálint a hungarológiáért, a magyar kultúráért küzd most, a XXI. században, művészetrel és vitézséggel. Az Intézet egyúttal új értelmet ad a vitéz magyar költő magyarságának, művészetének, nemzetközi hírnevének.

Ebben az együttműködésben pedig az egész nemzet képe és képviselője gazdagodhat.

## **A Balassi Bálint Intézet utolérhetőségei:**

Főigazgatója: Dr. Ujváry Gábor  
Cím: 1016 Budapest  
Somlói u. 51.  
Telefonszám: 209-22-55  
386-00-26  
E-mail: [bbi@bbi.hu](mailto:bbi@bbi.hu)  
WEB-cím: [www.bbi.hu](http://www.bbi.hu)

## **RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOMJEGYZÉK**

### **SZERB**

**1973** SZERB Antal: *A világirodalom története*. Budapest, Magvető, 1973.

### **DI FRANCESCO**

**2002** DI FRANCESCO, Amedeo: Köszöntő. In: *Szépirodalmi Figyelő* 1 (2002) 2. sz. 116–118.

### **UJVÁRY**

**2002** UJVÁRY Gábor: Magyarságtudomány idehaza és külföldön. A Balassi Bálint Intézetről. In: *Európai Utas* 13 (2001) 2. sz. 5–11.

# SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNYEK

A *Sic Itur ad Astra* szerkesztői a folyóiratban publikálni szándékozó szerzőktől a következőket kérik:

1. A publikálni kívánt tanulmány, recenzió, könyvismertetés stb. két kinyomtatott példányát juttassák el a szerkesztőkhöz.

2. A szerkesztőkkel való egyeztetés után egy floppy lemezen küldjék el az anyagot, figyelembe véve az alábbiakat:

– a dolgozatot lehetőség szerint ne, vagy csak nagyon kis mértékben szerkesz-szék meg,

– a dolgozatban Times New Roman CE (vagy H-Times New Roman) betűtípust használjanak,

– a keresztneveket ne rövidítsék, kivéve azoknál a szerzőknél (például E. H. Carr), akik maguk sem tüntetik fel munkáikban,

– folyamatos számozással készítsék el a dolgozat végére kerülő jegyzeteket,

– egységes jegyzetelési rendszert kövessenek, a szerkesztők által megadott sablon alapján.

– kérjük, hogy a szakmunkákra mindig eredeti nyelven hivatkozzanak, ellenkező esetben jelöljék meg a munka fordítóját.

3. A *Sic Itur ad Astra* által támogatott módszer az ún. szerző-évszám jegyzetelés. Eszerint a jegyzetekben csak az említett két adat jelenik meg, a teljes leírást pedig a bibliográfia tartalmazza. Az oldalszám után nem szükséges „o.” vagy „p.” betűt tenni.

pl. a jegyzetben: RÁNKI, 1981. 55.

irodalomjegyzékben:

RÁNKI

1981 RÁNKI György: *Gazdaság és külpolitika*. Budapest, Magvető, 1981.

1988 RÁNKI György: *A Harmadik Birodalom árnyékában*. Budapest, Magvető, 1988.

Ez alól egyetlen kivételt a levéltári források jelentenek, melyekre a következőképpen hivatkozunk a jegyzetekben:

A forrás címe, [levél esetén: X levele Y-nak (Keltezés helye, időpontja.)] Levéltári jelzet.

A *Sic Itur ad Astra* által támogatott bibliográfiai leírás:

**a, hivatkozás egy szerző munkájára**

**RÖVIDÍTÉS**

Kiadási év SZERZŐ: *A könyv címe* [kurzíválva]. Kötet száma.  
Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadási év. (*Sorozatcím* sorozati szám)

pl.: **KÖRÖSÉNYI**

1993 KÖRÖSÉNYI András: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Századvég, 1993.

**KOSÁRY**

1994 KOSÁRY Domokos: *A Görgey-kérdés története*. 2. köt. Budapest, Osiris – Századvég, 1994.

megjegyzés: A szerzőknek mindig csak a vezetéknevét kell kiskapitálissal kiemelni.

**b, hivatkozás egy szerkesztő által összeállított munkára:**

**RÖVIDÍTÉS**

Kiadási év *A könyv címe* [kurzíválva]. Szerk.: NÉV. Kiadás helye, kiadó, kiadási év.

pl.: **RICHTER**

1990 *Ellenzéki kerekasztal – portrévázlatok* –. Szerk.: RICHTER Anna. H. n., Ötlet, 1990.

**MEZEY**

1996 *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk.: MEZEY Barna. 2. kiad. Budapest, Osiris, 1996.

megjegyzés: Amennyiben egy adat nincs feltüntetve a könyvben, a szerzők használják a h. n. (helymegjelölés nélkül), é. n. (év nélkül), k. n. (kiadó nélkül) stb. rövidítéseket a hiány jelzésére. A „szerk.:" rövidítést mindig a kötet nyelvén kell megadni.

**c, hivatkozás egy tanulmánykötetben megjelent írásra:**

## RÖVIDÍTÉS

Kiadási év

A TANULMÁNY SZERZŐJE: A tanulmány címe. In: *A tanulmánykötet címe* [kurzíválva]. Szerk.: A SZERKESZTŐ NEVE. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve. (*Sorozatcím*, sorozati szám.) Oldalszám.

pl.: OWEN

1993

OWEN, Bernard: A szavazási mód hatásai és a kelet-európai választások. In: *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992*. Szerk.: BIHARI Mihály. [Budapest], Kossuth, 1993. 43–45.

LOMAX

1998

LOMAX, Bill: A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológia elmélet. In: *Rendszer-váltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág, 1998. 307–308.

megjegyzés: Amennyiben egy, a könyvben fel nem tüntetett adatot ki lehet deríteni máshonnan, akkor [szögletes zárójellel] célszerű azt jelezni.

## d, hivatkozás folyóiratban megjelenő tanulmányra:

### RÖVIDÍTÉS

Megjelenési év

SZERZŐ: A tanulmány címe. In: *A folyóirat címe*, évfolyam. (Megjelenési év) Megjelenési szám. Oldalszám.

pl.: SZILÁGYI

1978

SZILÁGYI Domokos: Az önismeret iskolája. In: *Korunk*, 37. (1978) 2. sz. 116–117.

ACZÉL

1998

ACZÉL Endre: A három (párt)vezér. In: *Mozgó Világ*, 24. (1998) 4. sz. 45–48.

megjegyzés: Amennyiben a lap folyamatosan számozza oldalait egy évfolyamon belül, a megjelenési számot nem szükséges feltüntetni.

## e, hivatkozás napilapban megjelenő cikke:

## RÖVIDÍTÉS

Megjelenés éve            SZERZŐ: A cikk címe. In: *A napilap címe*,  
évfolyam. (Megjelenési dátum) Megjelené-  
si szám. Oldalszám.

pl.: KUN

1998            KUN Miklós: Sztálin árnyékában. „Pártutasításra nő-  
sültem...” In: *Magyar Nemzet*, 61. (1998. november  
28.) 279. sz. 16.

CSAPODY

1999            CSAPODY Tamás: Alezredes a fegyelmi bírák előtt. In:  
*Magyar Hírlap*, 32. (1999. január 28.) 23. sz. 7.

megjegyzés: A bibliográfiákat célszerű forrásokra és feldolgozá-  
sokra osztani, minden esetben fel kell tüntetni a felhasznált le-  
véltári állagokat is.

A bibliográfia elkészítéséhez további hasznos információkat  
nyújtanak:

GYURGYÁK János: *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*. Budapest,  
Osiris, 1996.            121–149.

ECO, Umberto: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* [Budapest],  
Gondolat – Kairosz, 1996.

*Fons*, 2. (1995) 2. sz. 259–267.

# SZERZŐINK

## *Aczél Petra*

1995-ben végzett az ELTE BTK magyar nyelv és irodalom, valamint angol nyelv és irodalom szakán. 1998-ban tette le szigorlatát az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi Nyelvészeti Doktori Iskolájában. Jelenleg a Balassi Bálint Intézet nemzetközi és tájékoztatási igazgatója, valamint az ELTE Tanárképző Főiskolájának Magyar Nyelvtudományi Tanszékén dolgozik.

## *Horvát Cecilia*

Az ELTE BTK IV. éves történelem és francia szakos hallgatója.

## *Merényi Hajnalka*

1999-ben végzett az ELTE BTK-n magyar, 2000-ben történelem szakon. Jelenleg az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Doktori Iskolájának III. éves hallgatója.

## *Naményi Ildikó*

Az ELTE BTK IV. éves történelem és III. éves török szakos hallgatója.

## *Pakucs Mária*

1996-ban végzett a Bukaresti Egyetemen történelem szakon. Jelenleg a Közép-európai Egyetem Középkortudományi Tanszékének doktorandusza.

## *Szabó András Péter*

Az ELTE BTK IV. éves történelem és régészet szakos hallgatója.

## *Simon Zsolt*

1997-ben végzett a kolozsvári Babes–Bolyai Egyetemen történelem szakon. A Közép-európai Egyetem Középkortudományi Tanszékének posztgraduális hallgatója.